THE

SENIOR SANSKRIT MANUAL.

BY

KRISHNA NARAYANA KAVYARATNA VIDYANIDHI,

SENIOR SANSKRIT INSTRUCTOR, MITRA INSTITUTION, CALCUTTA

EDITED BY

RAMAKANTA BHATTACHARYYA B.A. M.R. A S.

VAKIL, HIGH COURT, CALCUTTA.

PUBLISHED BY THE AUTHOR,

77, LANSDOWNE ROAD, CALCUTTA.

1913

Re. 1.

PRINTED BY M. BHATTACHARYYA, AT THE BHARATMIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA

DEDICATION

TO

THE HON'BLE JUSTICE SIR ASUTOSH MOOKERJEE

SARASWATI, SASTRA VACHASPATI,

KT, C. S. I., M. A., D. L., D. SC., F. R. A. S.,

F. R. S. E. AND F. A S. B.

THIS LITTLE WORK

IS

DEDICATED

BY THE COMPILER

who is under the spell of the multitudinous

TRAITS OF HIS NOBLE CHARACTER,

his moral courage, independence of thought,

HIS PATRIOTISM AND PHILANTHROPHY,

his vast erudition, liberal patronage of learning

AND

unceasing impetus to the cause of education in general

AND

Sanskrit education in particular.

PREFACE.

Why this book appears in the field, while there are so many works on the subject, requires a word of explanation. The existing grammars, though very good in their own way, are not calculated to meet the needs of Matriculation students, for the method of teaching Sanskrit, as it obtains now, is quite diffierent from the old method. The old books are planned according to the old method of teaching, while the present work is according to the new This is why the appearance of this book. As a practical teacher of Sanskrit for years I have had ample opportunity of getting an insight into the real needs of the young students. A desire for bringing out a book that would meet their wants, spontaneously grew in my mind. This desire, fostered by words of encouragement from my esteemed patron Babu Girish Chandra Mukherji M. A., Assistant Registrar of the Calcutta University, my old friend Babu Rama Kanta Bhattacharjya B. L. M. R. A. S., Vakil Calcutta High Court and Babu Parswa Nath Sen B. A. Head Master, Serajgunge Victoria H. E. School, materialized into the present work.

In this work I have adopted the mode of using English as the medium, instead of Bengali or Sanskrit, the mode adopted in *"Principia Latina"*, a book for teaching Latin through the medium of English. While doing so, I have laid down the important rules in Sanskrit in the form of *Slokas* and *Sutras*. These

Sutras have again been taken from *Panini* and *Sidh*
Kaumudi as the University would recognise none
those Sutras, and because they being in Sanskrit ve
can be easily memorized and remembered. I have
special attention to translation and composition in
of the fact that unless the student has been drilled
that he can very seldom pass in Sanskrit now-a-d
Special facilities have been provided for the elucida
of *Linganushashan*, declension, conjugation, mo
tenses, sentence, subject, predicate, and voice, as
present special difficulty to students. The rules
been illustrated with copious examples. The San
text has been put in Devnagri character to suit the
venience of the students of all India, and to enable t
to learn the technical terms of Grammar, nume
exercises bearing on all the rules, consisting of pass
for translation and re translation and corrections
been appended to the book, they are intended to
the student a thorough mastery over the principl
Sanskrit Grammar and composition. The foot-n
embody a large amount of useful information, e
from *Panini, Sidhanta Kaumudi* and *Amarkosha* &

In compiling this work I have consulted Pa
Sidhanta Kaumudi, Mugdhabodha, Amarkosha,
karan Kaumudi by Vidyasagar, Students' Guid
Sanskrit Composition by V. S. Apte, M. A., H
Sanskrit Grammar by M.R. Kale, B A., Bain's En
Grammar, Hints by Rowe & Webb, Manuals of San
by Banamali Vedantatirtha, M. A., and Rakhal
Vidyaratna, Sanskritbodha by Rajani Kanta K

tirtha, Anubad Ratnakar by Uma Charan Vidyabhusan and Dhatubibek by Akshoya Kumar Vidyabinod I am specially indebted to two great Pandits, Pandits Kali Krishna Bhattacharjya, Professor, Metropolitan Institution and Tara Kumar Kaviratna, Late Professor, City College. The publication of this book would have been impossible but for the valuable help obtained from their works.

Moreover, I cannot but express my thankfulness to my friends and brother-workers, Babu Surendra Nath Sen and Babu Gopal Charan Sanyal for their valuable assistance and their self-sacrificing endeavours and enthusiam in publishing this book.

My thanks are also due to Babu Kumud Chandra Rai-Chowdhury and Babu Sarat Chandra Sen, teachers of the Bhawanipur Mitra Institution, for their helping me in correcting proofs, &c. while the work was in the press.

I cannot pass over the valuable assistance rendered by Babu Bijoy Kumar Maitra, the enlightened and philanthroaic propritor of the "*Bharat Mihir Press*" but for whose generosity it would have been impossible for the publication to come to light. Babu Bijoy Kumar shares in a large measure the liberality of his deceased father in-law, in helping forward helpless but promising authors.

77, Lansdowne Road
Calcutta.
25th September, 1913.

KRISHNA NARAYAN BHAWMICK.

OPINION.

Mahamahopadhyaya Dr. Satis Chandra Vidyabhusana M. A. Ph. D., Principal, Sanskrit College, Calcutta

"The Senior Sanskrit Manual," by Pandit Krishna Narayan Kavyaratna Vidyanidhi, is a very useful work *containing the essential rules of Sanskrit Grammar* explained in English with copious illustrations. The author's treatment of Declension, Linga Nirnaya, Voice, Conjugation and Syntax evinces a careful insight into the wants of students preparing for the Matriculation Examination. The chapters on Sentence, Subject and Predicate and Translation and Composition greatly enhances the value of the book as a companion to the University Sanskrit Grammar by Dr. Thibaut.

OFFICE OF THE PRINCIPAL, Sanskrit College, *Calcutta.* *September*, 22, 1913.	SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA *Principal,* *Sanskrit College, Calcutta.*

I have looked over Pandit Krishna Narayan Kavyaratna's "Senior Sanskrit Manual" as yet in the manuscript form. It gives me much pleasure to affirm that by bringing out a Sanskrit Grammar suited to the present University system of Education, especially by taking the medium of English in Explaining the most important Sutras of Panini and Siddhanta Kaumudi incorporated in the book, he will do a great service not only to the Matriculation Candidates but also to the

Intermediate Students. His book is an improvement upon the modern Sanskrit grammar, as it has supplied the deficency commonly to be noticed there. The elaborate Dhatukosh that is intended to append the successful attempt that has been made in the chapters on *Lakarartha Nirnay*, *Bisarga Nirnar*, *Linga Nirnay*, Sentence, Subject and Predicate, change of voice &c to remove the almost universal defects and difficulties of the boys will make the book highly useful to the school going public. The book I learn is the amplification of the class notes dictated to boys while he served as Head Pandit of Giridih H. E. School and therefore, as expected, it abounds in things that will help the boys a great deal in getting rid of the inaccuracies that almost always are found to have crept into their mind.

In short the manner in which he has handled the subject is simply wonderful not only for the introduction of many new ideas over and above those that the best book now in the market may boast of, but also for the masterly delineation of the true method of Translation and Composition the most important subject to the boys at the present time.

SIRAJGANJ,
The 27th July, 1912.

PARSWA NATH SEN,
Head master,
Victoria H. E. School

CONTENTS

—o—

INTRODUCTION.

CHAPTER I.

CHAPTER II.

CHAPTER III.

CHAPTER IV.

CHAPTER V.

CHAPTER VI.

CHAPTER VII.

CHAPTER VIII.

CHAPTER IX.

CHAPTER X

CHAPTER XI.

CHAPTER XII.

व्याकरणम् ।

—:0:—

INTRODUCTION.

उपक्रमणिका ।

व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दा येन व्याकरणं हि तत् ।
हीनो व्याकरणेनान्ध अध्येतव्यं ततस्तु तत् ॥

That by means of which we get a perfect (systematic) knowledge of (sanskrit) words is called (sanskrit) Grammar. One who is without grammar is blind (ignorant) and therefore it should be thoroughly studied. (i)

—:0:—

शब्दः (WORD) ।

When several letters being arranged in a regular form experess a meaning, the sum of those letters is called a word (शब्द) ।

शब्दस्तु द्विविधः प्रोक्तः सूरिभिः शब्दवेदिभिः ।
एको ध्वन्यात्मकस्तत्र श्रुतो वर्णात्मकोऽपरः ॥

(i) [illegible]

Words are of two different kinds, viz. ध्वन्य
(Those that are indicated by means of sounds o
and वर्णात्मक (Those that are indicated by mean
conjunction of letters) (i). वर्णात्मक words are div
into two parts, viz. अव्यय and व्यय । व्यय words a
four kinds (ii) viz.—(1) रूढ़,—मण्ड—पा+ड=म
(ईश्वरह), (2) यौगिक,—पच+अक=पाचक, (3) योगरूढ़,—
जन्+ड=पङ्कज (पद्म), (4) यौगिकरूढ़—उत्—भिद्+
उद्भिद् (iii) ।

N. B. शब्द is प्रातिपदिक according to पाणिनि
in कातन्त्र and मुग्धबोध it is called लिङ्ग and the auth
शब्दशक्तिप्रकाशिका calls it नाम (iv) ।

——:o——

(i) शब्दोऽध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादि भवोध्वनिः ।
कण्ठसंयोगादिजन्मा वर्णास्ते कादयो मताः ॥

(ii) रूढञ्च यौगिकञ्चैव योगरूढस्तथैव च ।
शब्दो यौगिकरूढश्च चतुर्धेति प्रकीर्तितः ॥

(iii) शब्देनैव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।
चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥

(iv) (a) प्रातिपदिक—अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्—कृत्तद्धितसम
इति पाणिनिः ।

(b) लिङ्ग—स्वार्थद्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्याकर्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रय केषाञ्चिदग्रिमाः ॥

(c) नाम—उणाद्यन्ताः कृदन्ताश्च तद्धितान्ताः समासजाः ।
शब्दानुकरणञ्चेति नामपञ्चविधं स्मृतं ॥ इति शब्दशक्तिप्र

kinds, viz. स्वरसन्धि and व्यञ्जनसन्धि। Of all other सन्धिs, the विसर्गसन्धि is the most important one.

Students should bear in mind that before they join two words in a विसर्गसन्धि, they should, at first, look to the first letter of the second word. If looking to the first letter of the second word they find that the letter is one among क ख, प फ, श ष स, they should not make any सन्धि, *i. e.* they should allow them to stand as they are, thus :— हरिः+करोति=हरिःकरोति।

But if the first letter of the second word be one among च छ, ट ठ, त थ, then they should change the विसर्ग into 'श' which would be properly joined to the respective letters or more clearly—when preceeded by विसर्ग, च छ will become श्च श्छ, ट ठ will become ष्ट ष्ठ and त थ will become स्त स्थ।

But if the first letter of the second word be otherwise than what have been previously mentioned *i. e.* not among वर्गीय प्रथमवर्ण, द्वितीयवर्ण and श ष स students should look to the final vowel of the first word just after which the विसर्ग is placed.

If the vowel be 'अ' just before विसर्ग, students ought to bear in mind that the विसर्ग will either vanish or will be changed with 'अ' into 'ओ'।

The विसर्ग vanishes before every स्वरवर्ण except 'अ'। Thus :—नरः+इति=नर इति ;

But the विसर्ग with 'अ' will be changed into 'ओ' before 'अ' and such consonants as are otherwise than प्रथमवर्ण, द्वितीयवर्ण and श ष स। Thus :—बालकः+वदति= बालकोवदति। रामः+अपि=रामोऽपि। Mark लुप्त अकार।

... the विसर्ग be placed after 'आ', it will vanish before

all letters (except, of course, the प्रथमवर्ण, द्वितीयवर्ण and श ष स); thus :—लताः+वर्द्धिता=लतावर्द्धिता।

Again, if the विसर्ग be placed after any other vowel except 'अ' and 'आ' the विसर्ग will be changed into 'र' before all letters (except, of course, the प्रथम वर्ण, द्वितीयवर्ण and श ष स); thus :—हरिः+गच्छति=हरिर्गच्छति; साधुः+आगच्छति =साधुरागच्छति, गौः+आयाति=गौरायाति।

Exception :—The विसर्ग after सः or एषः vanishes before all letters except 'अ' or more clearly,—the विसर्ग in सः and एषः vanishes even before क ख च छ, ट ठ, प फ and श ष स। Thus :—सः+कथयति=सकथयति, एषः+चलति=एष चलति। The विसर्ग in सः and एषः before 'अ' will be changed with the preceeding 'अ' into 'ओ' and the following 'अ' will vanish; thus :—सः+अपि=सोऽपि, एषः+अर्थं=एषोऽर्थं (i)।

There cannot be any सन्धि if the विसर्ग vanishes (ii); thus,—अतः+एव=अतएव। But it is seldom used; such as अतः+एव may be अतएव or अतेव।

"मनीषाद्या निपात्यन्ते"—मनीषादि words do not follow any rule of सन्धि, they are formed by निपातन (iii); as ;— मनस्+ईषा=मनीषा; हल+ईषा=हलीषा; अय+कान्त=अय-

---

(i) Irregularity is seldom found; as ;—

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः॥

(ii) न विसर्जनीय लोपे पुनः सन्धिः।—कातन्त्र।

(iii) यल्लक्षणे नानुक्तं तत् सर्वं निपातनम्।

ष्कान्त ; चतुः+कोण=चतुष्कोण ; सीम+अन्त=सीमन्त ; कुल+अटा=कुलटा, कर्क+अन्धु=कर्कन्धु ; स्व+ईर=स्वैर ; प्र+ऊढ़=प्रौढ़ ; अक्ष+ऊहिनी=अक्षौहिनी ; षट्+दश=षोड़श ; नभ्+ता=नभा ; एक+दश=एकादश ; गो+ईश=गवेश ; गो+इन्द्र=गवेन्द्र ; गो+अक्ष=गवाक्ष ; उत्+अम्बर=उडुम्बर ; अयः+कुम्भ=अयस्कुंभ, गो+पद=गोष्पद ; तत्+कर=तस्कर (i) ; वन+पति=वनस्पति ; आ+पद=आस्पद ; आ+चर्य=आश्चर्य ; बृहत्+पति=बृहस्पति ; द्यौ+पृथिवी=द्यावापृथिवी or द्यौ पृथिवी (ii) ; हनु+मत्=हनूमत् or हनुमत् ; हिंस्+अ=सिंह (iii), पतत्+अञ्जलि=पतञ्जलि (iii) ; पृषत्+उदर=पृषोदर (iii) ; पृषत्+उद्यान=पृषोद्यान (iii) ; पश्चात्+अर्द्ध=पश्चार्द्ध ; पुं+कोकिल=पुंस्कोकिल or पुंकोकिल ; पर+पर=परस्पर ; कपि+स्थ=कपित्थ ; त्रि+अम्बक=त्रियम्बक (iv).

—:o:—

(i) तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवयोः सुट् :—The two words 'तद्' and 'बृहत्' joined with 'कर' and 'पति' respectively become तस्कर and बृहस्पति by सुट् to signify thief and diety.

(ii) दिवो द्यावा दिवश्च पृथिव्याम्—पाणिनिः । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि —गीता ।

(iii) (a) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्—पाणिनि, तल्लक्षण यथा :—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

(b) वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।
षोडशादौ विकारस्तु वर्णनाशः पृषोदरे ॥—कारिका ।

(iv) त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ।—कुमारसम्भवं ।

णत्वविधिः।

ऋवर्णात् र, षकाराद्वा पदान्तस्थस्य नस्य णः।
स्वर, कवर्ग, पवर्ग, ह, य वै रन्तरेपि च॥

The 'न' in a word is changed into 'ण' after ऋवर्ण, र and ष। It is also changed when a स्वरवर्ण, कवर्ग, पवर्ग, य, व and ह intervene between them, as :—स्वर्णं, वर्णं, रामेण, हरिणा etc.

(a) The final न् of a word *i. e.* पदान्त न (न्) in the declension of a शब्द or conjugation of a धातु is never changed into 'ण' though placed after ऋवर्ण, र, ष etc. as :—पितॄन्, कुर्वन् etc.

(b) The following are the instances of natural (स्वाभाविक) ण।

गण्डोगुणः प्रणो गौणं लावण्यं लवणं मणिः।
पुण्यं वीणा घृणा वेणु वेणी वाणश्च मत्कुणः॥
अणुः कणा किणः कोणो निपुणं तृणमापणः।
कल्याणं विक्रयः ग्रावो वाणिज्यं कङ्कणं पणः।
वाणीव विपणिर्भाणो वणिगेणादयः स्मृताः॥

——o:——

षत्वविधिः।

अन्तःस्थेभ्यः कवर्गेभ्य इवर्णादेः स्वरात्तथा।
प्रत्ययादेश संस्य सः षः स्यात् सातोमवेन्नतु॥

अनुस्वार विसर्गाभ्यामन्तरं नान्तरं स्मृतं।
स्यात् प्रथमा द्वितीयायो र्यो बहुवचने इति।
अनुस्वारेण तेनैव व्यवधाने परेंषु न॥

The 'स' in a word and 'सुप स' are changed into 'ष' after इकारादि स्वरवर्ण, क and र। They are also changed when an अनुस्वार and a विसर्ग intervene between them, provided that the 'स' of the suffix 'सात्' is never changed into 'ष'। as :—हस्य, भरेषु, प्रतिषेध, चातुर्थिक, निषेधति etc. But—स्रस्तिकामात्, अग्निसात् &c.

(a) The 'स' in a विभक्ति placed after अ and आ continues to stand as such ; as :—लतासु, कर्मसु and सर्व्वासाम् etc. But if the 'स' be placed after other स्वरवर्ण, it will be changed into 'ष'। as, गजेषु, सर्व्वेषाम् etc.

(b) The 'स' after इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ though immediately preceeded by अनुस्वार and विसर्ग will be changed into 'ष'। as,—हवींषि, धनूंषि and चायुःषु etc. (Exception—पुंसु etc.)

(c) The following are the instances of natural (स्वाभाविक) ष।

ईषत्कोप इषुर्योषित् भूषणं विषमौषधि।
षट्कर्षौ वर्षणं हर्षः षोड़शः षण्ड ऊषरम्।
अमर्षो दूषणं शेषो दोषो द्वेषः षड़ाननः।
विषयो मूषिको मेषो महिषो घोषणा तुषः॥

वर्षा विशेष्यो भाषोषा पोष आषाढ़ चौषधम् ।
प्रदोषः सर्षपं प्रेष्य स्तोषणं पोषणादयः ॥

वत्वविधिः ।

पादादौच पदादौच यो वः प्रत्यय सन्धिजः ।
अन्तःस्थं तं विजानीयात् तदन्यो वर्ग्य उच्यते ॥

There are two kinds of 'व' in the Sanskrit alphabet, viz. (1) वर्गीय and (2) अन्तःस्थ (i)।

(a) Most of the 'व's placed in the beginning of a word are अन्तःस्थ 'व'। as :—वृहत्, वेतनम्, विशेष; etc.

(b) The 'व' s arising out of सन्धि are अन्तःस्थ 'व'। as :—भवनम्, चार्व्वाक, दाव्वांसनम् etc. Exception :—the 'व's of पवर्ग ; as,—अप्+जम्=अब्ज।

(c) Those 'व's that become 'उ' are अन्तःस्थ 'व'। as :—वच्+क्त=उक्त, वप्—उप्त, वस्—उषित, स्वप्—सुप्त etc.

(d) Most of the 'व's of indeclinable words (अव्यय शब्द) are अन्तःस्थ 'व' ; as ;—वा, वरं, किंवा, अथवा etc.

(e) The 'व's of the suffixes are अन्तःस्थ 'व' ; as,—वत्, वतु, त्रिय, etc.

(i) पदादौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्यय सन्धिजः ।
. . . . तदन्यो वर्ग्यउच्यते ॥—कारिका।

(f) With the above exceptions all 'ब's are generally वर्गीय 'ब' । as :—बट, बश, बन, बध, बभ, बर्ह, बल, बाध, बिन्द, बिश, बिस, बुक्क, बुध, बृ, बय । Also 'ब's arising out of the 'वृ' verb are वर्गीय 'ब' ; यथा:—बृत, व्यवरीत् etc,

---

THE
SENIOR SANSKRIT MANUAL.

CHAPTER I.

PRATIPADIKA AND PADA.

सव्यय words are those that undergo some chang in form, in addition to the inflections or *Bibhakti* A primitive form of word is called *Pratipadika* an when the case termination is added to the nomina base, it is called *Pada*.

Inflections (विभक्ति) are those that give a perfec knowledge of the cases and numbers *Bibhaktis* ar of two kinds, viz :—शब्द विभक्ति and क्रियाविभक्ति। शब विभक्ति s are of seven kinds, viz :—प्रथमा, द्वितीया, तृतीय चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी and सप्तमी and they admit of thre numbers (वचन) viz : singular (एकवचन), Du (द्विवचन) and Plural (बहुवचन)।

THE CASES AND BIBHAKTIES (विभक्ति निर्णय:

I क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् (i:—A case is that whic has conn~ction with the verb.

(i) कं कारकं तत्रशक्तिः, तस्याभेको रूपत्वात्। द्रव्यन्तु शक्तिमत्, नशक्ति तत्रैक स्वभावस्यानेकरूपतया युक्तित्वात् ।—इति मुग्धबोध टीकायां तर्के ।

II षट्कारकाणि—The cases are six in number, viz —कर्त्ता (Nominative) कर्म्म (Accusative), करणं (Instrumental), सम्प्रदानं (Dative), अपादानं (Ablative), अधिकरणं (Locative). The सम्बन्ध (Possessive) and the सम्बोधन (Vocative or the Case of Address) are not considered as cases in Sanskrit ; because they have no connection with the verb.

कर्तृकारकः (Nominative) ।

1. क्रिया सम्पादकः कर्त्ता (1)—The actual doer of an act is called the Nominative or Subject. It takes प्रथमा विभक्ति ।

कर्त्तरि प्रथमा प्रोक्ता सम्बुद्धौ चोक्तकर्मणि ।

लिङ्गार्थेऽव्यययोगे च प्रथमा सूरिसम्मता ॥

The first case-ending (प्रथमाविभक्ति) is used in कर्तृकारक, सम्बोधन, उक्तकर्म ; लिङ्गार्थ and अव्यययोग ।

1. सम्बुद्धि—The first case-ending (प्रथमाविभक्ति) singular number of a vocative case is called सम्बुद्धि—संज्ञक ; as :—हे धनिन् ! अयि मातः ! भो भो दूताः पर्वतस्थाः धौतगात्राः प्रयाणमानाः ! देवि प्रणतसिंहरे प्रसीद प्रसीद मातर्मामेतो-ऽवलम्बस्व ।

2. लिङ्गार्थ indicates नाममात्रं, संज्ञायां, अभिधेयमात्रे and प्रातिपदिकार्थे ।

---

(1) (a) स्वतन्त्रः कर्त्ता—इति पाणिनिः ।

(b) यः करोति स कर्त्ता—इति सर्वसंज्ञा ।

(c) कृत्याश्रयः कर्त्ता—इति तार्किकाः ।

3. अव्यययोगे च—when a noun is connected with such अव्यय's as इति, साम्प्रतं (i) etc. it takes प्रथमाविभक्ति। as :—दशरथ इति ख्यातो नृपतिः। विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।

कर्म्मकारकः (Accusative)।

II. क्रिययाक्रान्तं कर्म्म (ii)— An accusative is that on which an action falls. It takes द्वितीया विभक्ति।

The accusative is of four kinds :—

निर्व्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधामतं।
सर्व्वेप्सिततमं कर्म्म चतुर्थान्यत्तु कल्पितं॥

(1) निर्व्वर्त्य—पुत्रं प्रसूते। (2) विकार्य्य—दुग्धं दधि करोति। (3) प्राप्य—विद्यालयं गच्छति (iii)। (4) अनीप्सितं—पापं त्यजति।

कर्म्मण्यनुक्ते भवति द्वितीया बुध सम्मता।
सर्व्वोभयाभि परिभि स्तसन्तैश्चापि योगतः॥

(i) एतर्हि सम्प्रतीदानीं अधुना साम्प्रतं तथा—इत्यमरः।

(ii) (a) कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म तथा युक्तञ्चानीप्सितञ्च। —पाणिनिः।

(b) यत्क्रियते कर्त्रा क्रियया यद्वाप्यते तत्कर्म्मेति—मुग्धबोधटीकायां श्रीरामतर्कवागीशः।

(c) यत्क्रियते तत्कर्म्म।—सर्व्ववर्म्मा।

(d) क्रियाव्याप्यं कर्म्म—क्रमदीश्वरः।

(e) कर्त्तुर्व्यापारं यत् साध्यते तत्कर्म्म—दुर्गादासः।

[illegible]

उपर्य्यधोऽधि शब्देषु द्विरुक्ते ह्यन्तरा विना ।
समया निकषा हाधिक् प्रत्युतेऽन्वन्तरेण च ॥
इत्यादि शब्दसंयोगे क्रियायाश्च विशेषणे ।
तथैवात्यन्तसंयोगे व्याप्ति सीमार्थ यावता ॥
योगे चाध्यासशीङ्स्थानामुपान्वध्याङ् वसस्तथा ।
आधारे कर्म्म संज्ञेऽभि निविशस्तु विकल्पतः ॥
उपसृष्ट क्रुधिद्रुहोः प्रयोगे त्वणिचां भवेत् ।
गति प्रत्यवसानार्थ बुद्धर्थानाञ्च कर्त्तरि ।
णिजन्तकाले धातूनां हरते धरते यथा ॥

The second case-ending (द्वितीया विभक्ति) is used in अनुक्त कर्म्मे ; तस् प्रत्ययान्त सर्व्व, उभय, अभि, परियोगे, द्विरुक्त उपरि, अधः, अधि शब्दयोगे ; अन्तरा, विना, समया, निकषा, हा- धिक्, प्रति, ऋते, अनु अन्तरेण इत्यादि शब्दयोगे ; क्रिया विशेषणे, अत्यन्त संयोगे, व्याप्ति सीमार्थक यावत् शब्दयोगे ; अधिपूर्व्वक आस, शी, स्था धातुयोगे , उप, अनु, अधि and आङ् पूर्व्वक वस् धातुयोगे कर्म्म संज्ञा प्राप्त अधिकरण कारके ; अभि and निपूर्व्वक विश्धातु योगे विकल्पे ; उपसर्गयुक्त क्रुध् and द्रुह् धातु प्रयोगे ; गत्यर्थ and बुद्धार्थ धातुयोगे ; and णिजन्त काले कर्त्तृकारके ।

1. अभिपरिसर्व्वोभयैस्तसन्तैः—The second case-ending (द्वितीया विभक्ति) takes place in force with अभितः (अभि +तस्), परितः (परि+तस्), सर्व्वतः (सर्व्व+तस्), उभयतः (उभय+ तस्) ; as :—प्रदीपं अभितः प्रकाशः ; पृथिवीं परितः सिन्धुः ; विश्वं सलिलानि ; सागरमुभयतः स्थानं सैकतमुच्यते ।

2. द्विरुक्तौ कृपर्य्यधोऽधिभिः—The second case-ending is used when repetition of उपरि, अधः and अधि takes place. as:—उपर्य्युपरि वृक्षं वायसाः ; अधोऽधोधनं बलाकाः ; अध्यधिशिखरं घनागमः।

3. प्रत्यनुधिङ् निकषान्तरान्तरेण यावद्भिः—The second case-ending takes place in force with प्रति, अनु, धिक्, निकषा, अन्तरा, अन्तरेण and यावत्। as:—गुरुजनान् प्रति भक्ति विधेहि ; सततमनुधावति धर्म्माधर्म्मम् ; धिगिमां दरिद्रतां। वाराणसी निकषा प्रवहति गङ्गा ; रामं लक्ष्मणञ्चान्तरा सीता वनं विचचार , पूज्यते विद्यामन्तरेण जनः , मृत्युं यावत् धर्म्ममाचरेत्।

4. अध्वकालयोरत्यन्त संयोगे—A noun denotin distance or time takes द्वितीया, when the entire spac or duration is implied. as:—क्रोशं गिरिस्थितः ; दिवसं गीत मधीते।

5. अधिशीङ्स्थासामधिकरणम्—When अधि+शी, अधि+ स्था, and अधि+आस् are used with the noun denotin place, that noun must take accusative case *i. e.* द्विती विभक्ति। as:—शय्यामधिशेते ; वृक्षमधितिष्ठति ; नगरमध्यास etc. (i)

6. देशकालाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणाम्—The wor indicating देश, काल, अध्व etc. takes कर्म्मसंज्ञा in conta

---

(i) Exception :—अवाधिष्ठान कुत्र। तदाहि कारिकायां—

शिङ्नैरधिपूर्व्वस्य कर्म्माभाव इहागम।

पर्य्यङ्कतो यथं ह्यत्राऽधिशयानं गोकुले हरिः॥

with the intransitive verbs as :—मासमास्ते ; क्रोशं वसति etc. (i).

7. दिवःकर्म्म च—In force with दिवधातु the instrumental case is used as an accusative optionally, as :—प्राशकैन प्राशकं वा दीव्यति ।

8. द्वेकर्म्मणो दुहादेः—The following verbs have two objects ; viz :—

याचप्रार्थ, दुह, चि प्रच्छ्, वध्, ब्रु, शास्, जि, नी, वह ।

ह्र, दण्डि, ग्रह, क्षप्, मन्थ, मुष्, यथाथा यथोदिता ॥

9. गमनाहार बोधार्थं शब्दार्थ कर्मधातुषु ।

अणिजन्तेषु यः कर्त्ता स्याण्णिजन्तेषु कर्म्मसत् (ii)।

The nominative of an अणिजन्त verb denoting गमन, भोजन etc. becomes the object when that verb is used in the causative sense as :—पुत्रः विद्यालयं गच्छति,—पिता पुत्रं विद्यालयं गमयति etc (iii).

(i) अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ; वार्त्तिकः ।

(ii) गतिबुद्धि आहार शब्दार्थाः कर्मकाणां ह्र क्र वद सभा वा । 'ह्रक्रोरन्यतरस्याम्'—इति पाणिनि.। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ शब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता सणौ—इति पाणिनि.।

Exception to this rule—(a) नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(b) वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । (c) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(d) भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।—इति वार्त्तिक ।

(iii) शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वान् अवेदयत् ।

आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

करणकारकः (Instrumental).

III. साधकतमं करणम् (i)—A word signifying an instrument to perform an action is in the instrumental case. It takes third case ending (तृतीया विभक्ति)।

तृतीया कारणेऽनुक्ते कर्त्तर्य्यप्युपलक्षणे ।
अनार्थे वारणार्थे च हेत्वर्थे भेदयोरपि ॥
प्रयोजनार्थे तुल्यार्थे सहार्थे सह योगतः ।
तथापवर्गे वैकल्ये चाङ्गानाच, पृथग्विना ॥
ऋते पूर्व्वावरार्थे च तथैवोत्सुक योगतः ।
इत्थम्भूतलक्षणे च प्रकृत्यादितया तथा ॥

The third case-ending (तृतीया विभक्ति) takes place in करणे ; अनुक्ते कर्त्तरि, उपलक्षणे, ऊनार्थे, वारणार्थे, हेत्वर्थे, अभेदे, प्रयोजनार्थे, तुल्यार्थे, सहार्थे and सह शब्द योगे ; अपवर्गे, अङ्गविकारे ; पृथक्, विना, ऋते, पूर्व्व, अवर, उत्सुक शब्द योगे ; इत्थम्भूत लक्षणे and प्रकृत्यादि शब्दयोगे ।

1. इत्थम्भूत लक्षणे (ii)—That which distinguishes something from others takes तृतीया विभक्ति, as,—जटाभिस्तापसः ; पुच्छेन पशुं अमानीत् ।

(i) (1) येन क्रियते तत् करणम्—इति सर्व्ववर्म्मा ।

(2) क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमत्र स्यात्—इति भट्टोजि दीक्षितः ।

(3) कर्त्तृकरणयोस्तृतीया—इति पाणिनिः ।

(ii) The different annotators deal with the subject in the following ways :—

According to पाणिनि and सिद्धान्त कौमुदी it is called इत्थम्भूतलक्षणे

नप्रारण प्रयोजनार्थैश्च (i)—The third case ending
ce in force with ऊनार्थ ऊन, हीन, शून्य, रहित etc),
अलम्, कृतम् etc) प्रयोजनार्थ शब्द (प्रयोजनं, किम्, कोऽर्थः
—किं कुलेन विशालेन गुणहीनस्तु यो नरः ; अलमति
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान भक्तिमान् ।

तौ च (ii)—A word signifying cause or reason
e third or fifth case ending optionally ; as,—
चिन्तया चिन्तायाः वा पीड़ितः ।

हार्थे —The third case-ending takes place in
h सहार्थ शब्द (सह, सार्धं, साकं, समम्) ; as,—केनापि
न कुर्यात् । सहार्थे भूपो मन्त्रयतेऽमात्यैः ।

ध्वकालाभ्यामपवर्गे—When an action is accom-
the noun signifying distance or time takes
क्ति । As,—मासेन पुस्तकं पठितम् । क्रोशेन शास्त्रं कथितम् ।

According to वोपदेव it is called विशेषणे तृतीया and some
उपलक्षणे or लक्षणात् तृतीया ।

rding to मुग्धबोध it is divided into two classes, viz :—
and अदृष्टविशेषण ; as,—भिक्षया परिव्राजकं पश्यति । Here
उपलक्षितं परिव्राजकं द्रष्टुः , hence भिक्षा is दृष्ट विशेषण । ग्रामेण
Here 'ग्रामेण' उपलक्षितः पथिकः द्रष्टुः ; hence ग्राम is अदृष्ट

According to Panini it is called गम्यमानसाधनक्रियापेक्ष
ा ।

यदधीना कर्तुः प्रवृत्तिः स हेतुः , as,—विद्यया यशः अध्ययनेन
अधमस्तु कर्मणैव महान् । As,—दानेन सुखानि ।

6. येनाङ्गविकारः—The third case ending takes place in the deffective part, when certain defect of the limbs is meant ; as,—पादेन खञ्जः ; चक्षुर्भ्याम् अन्धः , कर्णेन बधिरः।

7. प्रकृत्यादिभ्यश्च (i)—Such words as प्रकृति, नामन्, स्वभाव, प्राय etc. take तृतीया विभक्ति। As,—प्रकृत्या सुन्दरं, नाम्ना हरिः, स्वभावेन क्रूरः etc.

सम्प्रदान कारकः (Dative).

IV. यस्मै दानम् सम्प्रदानम् (ii)—"To whom a gift is made" is said to be in the dative case. It takes चतुर्थी विभक्ति।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् तादर्थ्ये च निगद्यते ।
निमित्तार्थे तुमर्थे च हितरुच्यर्थयोरपि ॥
क्रोध द्रोहेर्ष्या सूयार्थे ह्याशीर्वादार्थ एव च ।
प्रतिश्रुत्यां समर्थार्थे स्वाहा स्वस्ति सुखं स्वधा ॥

(i) The whole *sutra* stands thus—"प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया इति उपसंख्यानम्" ; नैतत् पाणिनीय सूत्रम्—तदीयः प्रसिद्धः वार्त्तिककारः (पतञ्जलेः पूर्वगः) कात्यायन प्रणीतम् ।

(ii) 1. यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत्सम्प्रदानमिति—सर्ववर्म्मा ।

2. पूजानुग्रह काम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणं ।
दानं तत्सार्पणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्त्तितम् ॥ इति—प्राञ्चः ।

3. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्—इति पाणिनिः ।

4. सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥—इति दुर्गसिंहः ।

चले वषट् प्रभृतिभिः शब्दे योगे च सा भवेत् ।
अवज्ञायां गतौ चार्थे सा विकल्पेन जायते ॥

The fourth case ending (चतुर्थी विभक्ति) takes place in सम्प्रदाने, तादर्थ्ये, निरूपार्थे, रुच्यर्थे, हितार्थे, कथ्यर्थे, क्रोधार्थे, द्रोहार्थे, ईर्ष्यार्थे, असूयार्थे, आशीर्वादार्थे, प्रतिश्रुत्यर्थे ; नमोऽर्थे : स्वाहा, स्वस्ति, शर्म, स्वधा, अलम्, वषट् प्रभृति शब्दयोगे and optionally in अवज्ञायां and गत्यर्थे।

1. तादर्थ्ये—A noun denoting an object in view takes चतुर्थी विभक्ति। As — ज्ञानं सुखाय भवति।

2. तुमर्थात् कर्मणः—The fourth case ending takes place in the object when तुमन्त verbs are not applied ; as,—काष्ठाय व्रजति—काष्ठमानेतुं व्रजति इत्यर्थः।

3. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः—When desire of the person desired is indicated it is in the dative case ; as,—इदम् मह्यं रोचते।

4. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः—The fourth case ending takes place in the person upon whom क्रोध, द्रोह, ईर्ष्या and असूया are cherished in application with क्रोध, ईर्ष्या and असूय र्थ verbs ; as,—यो गुरवे क्रुध्यति, साधुभ्यः असूयति, मित्राय द्रुह्यति, गुणिने ईर्ष्यति, स पापाधमः।

5. क्रियया यमभिप्रैति—The person for whom an action is intended is in the dative case ; as,—प्रियायै चन्द्रं दर्शयति (1).

---

(1) समदभूमिपर्ति पश्य दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
कापि लक्षित सम्पाने गुरुवे न प्रयोगमः ॥—रघु।

6. वा गत्यर्थो कर्मणि चेष्टायाम्—The accusative of verbs denoting going (actual) take चतुर्थी विभक्ति optionally ;—as,—स ग्रामाय ग्रामं वा गच्छति ।

7. समर्थार्थैश्च—The fourth case ending takes place in addition to समर्थार्थक words (अलम्, शक्त, प्रभु, पर्याप्त etc.) ; as,—अलं मल्लः मल्लाय ।

8. हितसुखनमःस्वस्ति स्वाहा स्वधाभिः (i)—Nouns end in the fourth declension when they followed by the words हित, सुख, नमः, स्वस्ति, स्वाहा and स्वधा ; as,—तुभ्यं नमः ; अग्नये स्वाहा etc.

9. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा (ii)—The fourth case ending takes place optionally after मनूधातु when contempt or disregard is meant ; as,—न त्वां तृणं तृणाय वा मन्ये ।

10 क्लृपि सम्पद्यमाने च—The fourth case ending takes place in सम्पद्यमाने (that which is being done) in

---

(i) गत्यर्थानां क्रियाणां तु चतुर्थी स्मर्यते बुधैः ।
चारित्र्यं विवक्षायां द्वितीया तत्र विधत्ता ॥—कारिका ।

As,—पितरं प्रणमति ।

N. B विवक्षा—According to the will of the speaker the case ending differ ; this is called विवक्षा । As :—'माधवस्त्वीश्वरे धर्मं' —here the word ईश्वरे should be of 4th class (ईश्वराय) ; but according to विवक्षा it is of 7th class.

(ii) Exception—नौका काकान्न शुक शृगाल वर्जेष्विति वाच्यम् ।—[illegible]—ओदनमशोत्सुयं त्वां मन्ये काकं मन्यते ।

addition to क्लृपधातु ; as,—सदैव युक्तं भैषज्यं यद्दारोग्याय कल्पते ; भक्ति र्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते वा ।

11. धारेरुत्तमर्ण:—When धारि धातु is used the creditor takes the fourth case ending ; as,—राम: श्यामाय शतं धारयति ; माधवे शक्तिं धारयति विष्णु: ।

12. स्पृहेरीप्सित:—When स्पृहिधातु is used, that which is the desired object, takes the fourth case ending ; as,—धनाय स्पृहयति श्रेष्ठी ।

अपादान कारक: (ablative)

V. यतो विश्लेषोऽपादानम् (i)—An ablative case is that which signifies separation. A word of this case takes पञ्चमी विभक्ति ।

अपादाने पञ्चमी स्यादपेक्षार्थे यथार्थयो: ।
ऋत्वन्तर दूरान्य निर्धारान्यार्थ योगत: ॥
बहिर्भिन्नतेंऽधिकारात् दिग्देशकाल वाचिभि: ।
पृथक् कतिपय स्तोक विनानानार्थ शब्दकै: ॥
अन्दे स्तथा जुगुप्साभि विराम त्राण वाचकै: ।
प्रमाद वारणार्थै च धातुभि र्योग एव च ।
पराभूर्व्वस्य जयते र्भयतिश्च प्रयोगत: ॥

(i) ध्रुवमपायेऽपादानम्—पाणिनि: ।
यतोऽपाय भी जुगुप्सा पराजय प्रमादादान भूत्राण विरामान्तर्द्धि वारणं भयी ।
—वोपदेव: ।

The fifth case ending (पञ्चमी विभक्ति) takes place in अपादाने ; अपेक्षार्थे, यवर्थे, अनन्तरार्थे, दूरार्थे, अन्यार्थे, निर्द्धारे, अन्तर्यर्थे (i) ; बहिः, विना, ऋते, अधिक, आरात् प्रभृति शब्द योगे ; दिक्, देश and काल वाचक शब्दयोगे, पृथक, कतिपय स्तोक, नाना, अल्प, and कृच्छ्र शब्दयोगे ; जुगुप्सायां, विराम, लाभ, प्रमाद and वारणार्थ धातुयोगे, and परा पूर्व्वक जि and भू धातु प्रयोगे ।

1. निकृष्टादेरुत्कर्षे (अपेक्षार्थे) (ii)—A noun which means some thing and is inferior to other takes पञ्चमी विभक्ति ; as,—धनात् विद्या गरीयसी ।

2. ल्यब्लोपे कर्म्मण्यधिकरणे च (यवर्थे)—When a verb (not finite) is understood, the accusative or the locative takes पञ्चमी विभक्ति ; as,—आसनात् (आसने उपविश्य) पश्यति ; हर्म्यात् (हर्म्यमारुह्य) पश्यति ।

3. हेतुकत्पत्ते (हेत्वर्थे) (iii)—The word which signifies a cause is in the ablative case or पञ्चमी विभक्ति ; as,—धर्म्मात् सुखं भवति ।

4. बहिरारात् प्रभृतिभिः—The fifth case ending takes place in addition to words बहिः, आरात् and प्रभृति ; as,—ग्रामाद्बहिः, वनादारात्, बाल्यात् प्रभृति &c.

5. दिग्देशकालवाचिभिः—Words in contact with

(i) अभि—समीप ; तदर्थे = समीपार्थे ।

(ii) पञ्चमी विभक्ते—इति पाणिनिः ।

(iii) गुणादनायापोवा ।

such words as express direction, place or time take पञ्चमी विभक्ति ; as,—ग्रामात् पूर्व्वः ; चैत्रात् पूर्व्वः फाल्गुणः ; तस्माच्च प्राक् माघो मासः ।

6 पृथग्विना नानाभिर्द्वितीया तृतीया पञ्चम्यः (i)—The second, third and fifth case endings (द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी विभक्ति) take place in addition to words पृथक्, विना, नाना &c, as,—पुरुषं पुरुषेण पुरुषात् वा विना सुखं न हि जायते ।

7. स्तोकाल्प कतिपय कृच्छ्रात् तृतीया पञ्चम्यौ—The third and the fifth case endings (तृतीया and पञ्चमी विभक्ति) take place in contact with such words as स्तोक, अल्प, कतिपय and कृच्छ्र ; as,—कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा लब्धम् ।

8. भीत्रार्थानां भयहेतुः—When fear &c are indicated the word denoting the couse of fear is in the ablative case. It takes पञ्चमी विभक्ति । As ;—सर्पात् बिभेति ।

9. विरामार्थानां यतो विरतिः—The fifth case ending takes place in the word when discontinuation from action is meant ; as,—अध्ययनात् विरमति ; कलहात् निवर्त्तते ।

10. श्रुत्यर्थानां श्रावयिता—When hearing is indicated the word which stands for the person from whom something is heard is in the ablative case ; as,—गुरोः शास्त्रं श्रुतं ।

(i) विनापृथक् नाना योगे विभक्ति त्रयमिष्यते । द्वितीया च तृतीया च तथा च पञ्चमी मता ।—कारिका ।

11 अन्यार्थे च—When a word is joined with another indicating अन्य (other than) it takes पञ्चमी विभक्ति. as,—मित्रादन्यः कः परित्रातुं समर्थः।

12. अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति—When disappearance is desired, the person from whose presence disappearance is sought for takes the fifth case ending; as,—उपाध्यायात् अन्तर्धत्ते शिष्यः।

13. आख्यातोपयोगे—Where knowledge is sought for in accordance with the prescribed rules, the speaker takes the fifth case ending; as,—अधीते शिष्य उपाध्यायात्।

N. B. "उपयोग" means नियमपूर्वकविद्यास्वीकारः। 'आख्यात' means speaker.

14 जनिकर्तुः प्रकृतिः—The cause of anything produced, takes the fifth case ending, as,—धर्मात् सुखमुपजायते।

15. भुवः प्रभवः—When 'भू' धातु is used the place of origin takes the fifth case ending; as,—हिमवतो गङ्गा प्रभवति।

सम्बन्ध पदम् (Genitive).

VI. उभय निष्ठ बोधजनकत्वं सम्बन्धत्वं (i)—A possessive or genitive case is that which gives a perfect knowledge

---

(i) (1) भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्य आख्यायते।
द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्॥

(2) षष्ठी शेषे—इति पाणिनिः।

(3) कारकप्रातिपदिकार्थ व्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि सम्बन्धः शेषः तत्र षष्ठी स्यात्। कर्मादिनामपि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठ्येव।—सिद्धान्तकौमुदी।

of the subsistence of a relation between two words. The sense of a relation subsisting between a noun and an adjective takes the sixth-case ending but the possessive inflexion is used with adjective

षष्ठी भवति सम्बन्धे दूरान्तिकार्थं योगतः ।
उपर्यधः दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्तथा ॥
पूर्वत उत्तरा सदृक्षिणेन च योगतः ।
निर्द्धारणादरे चैव कृतौ च कर्तृकर्मणोः ॥
कर्मण्युभय प्राप्तौ च क्त्वानाश्चैव कर्त्तरि ।
स्मरणार्थे पूरणार्थे दयसि हिंसार्थ योरपि ॥
आशीर्वचोऽर्थे तुल्यार्थे सुख हेतु हितादिभिः ।
एनबन्तेय संयोगे षष्ठी सूरिभि रिष्यते ॥

The sixth case ending (षष्ठीविभक्ति) takes place in सम्बन्धे ; दूरान्तिकार्थे; उपरि, अधः, दक्षिणतः, पश्चात् उत्तरतः, पूर्वतः, उत्तरा, दक्षिणेन प्रभृति शब्दयोगे; निर्द्धारे, अनादरे, कर्तृ-कर्मणोः कृतौ, उभयप्राप्तौ कर्मणि, क्त्वान्तो कर्त्तरि (i); स्मरणार्थे, पूरणार्थे, दयार्थे, हिंसार्थे, आशीर्वादार्थे, तुल्यार्थे; सुख, हेतु, हित प्रभृति शब्दयोगे and एनबान्तशब्दयोगे ।

1. यतश्च निर्द्धारणम् (ii)—The sixth or the seventh case endings takes place in that from which a thing is

---

(i) तव्यान्तैकवचनम् यत्र षष्ठेते तस्य वक्तव्यः ।

(ii) जातिगुणक्रियाभिरुत्कर्षेण अपकर्षेण वा समुदायात् पृथक् करणं निर्धारणम्—इति दुर्गादासः ।

separated according to class, quality, action etc; as,—नृणां नृषु वा क्षत्रियः शूरः।

2. षष्ठी चानादरे—The sixth case ending takes place when disrespect (अनादर) is meant; as—यथार्हमार्गे भूयोऽद्य सर्वं गतस्य तस्य भगवान् भानुरस्तं जगाम. पश्य कीदृशश्चौरो धनमिदं पश्यतो मे अपहृतवान्।

3. कृत्यानां कर्त्तरि वा—When the affix तव्य, अनीय, य etc, are added to a verb the nominative of the तव्य etc प्रत्ययान्त *pada* (पद) takes the sixth case ending optionally; as,—मनुष्याणामगम्यं।

4. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्—The sixth and third case endings takes place in addition to तुल्यार्थ words (सम, तुल्य, समान, सदृश); as,—तुल्यः समः सदृशः समानः कृष्णस्य कृष्णेन वा।

But the sixth case ending takes place in addition to the words तुला and उपमा; as,—कृष्णेन तुल्यः but कृष्णस्य तुला।

5. कर्तृकर्मणोः कृति (नित्यम्)—The sixth case ending takes place in the nominative and objective cases in addition to कृत् *i.e.* कृदन्तपद; as,—ईशो जगतां कर्त्ता; शिशोः शयनं; अन्नस्य पाचकः etc.

N. B. न तु निष्ठायाम्—When the affix निष्ठा (i) (क्त,

(i) सम्प्रत्याधारवाच्य: क्त क्तवत् प्रत्ययौ।
केसुराणः शासकालो किष् लिप्ट् कृदन्ता।

क्तवतु, तृन् etc) is added the nominative takes तृतीया instead of the sixth case ending ; as,—रामेण हतः शत्रुः नतु रामस्य।

6. कर्त्तृकर्म्मोभयप्राप्तौ कर्म्मण्येव न कर्त्तरि—When the sixth case ending happens to take place both in the nominative and objective cases, possessive inflexion is used only in objective case ; as,—अपि जानासि वृकोदरेण दुर्योधनस्य वध इत्यागमम् ?— वेणीसंहार)।

7. कर्त्तरि वा कृत्ये—The third and the sixth case endings take place in the nominative case of the कृत्यप्रत्ययान्त पद ; as,—मम त्वया तव वा स्थातव्यम्।

8. कर्त्तृकर्म्मोभयप्राप्तौ न षष्ठी कृत्य योगतः—When the sixth case ending happens to take place both in the nominative and the objective cases of कृत्यप्रत्ययान्त verbs none of them take the possessive inflexion ; as,—त्वयैवैतत् कर्त्तव्यम्।

9. हेतुयोगात्—The sixth case ending takes place in

शत्रर्थकत्रिनिर्भावितव्यार्थ किन् युच् तृनर्थकम्।
खलर्थमथ कमुखव्या चार्न् तुमो ययुक्त अपि।
एते निपातश्च योगा न षष्ठी कर्त्तृकर्म्मणो॥

as :—ल—गमावदः, क्वसु—गतवान्, उक—कमुक, कानच्—पलायमान, शतृ—भोक्तुम्, स्यमान—वक्ष्यमाण, क्वसु—उपेयिवान्, कानच्—चक्राण, क्निप—जिष्णु ; उ—चिकीर्षुः, इन्—स्थायी, तृन—पावकः, खल्—सुकर, क्त्वा—कृत्वा, णमुल्—स्मारं, तुमुन्—दातुम्, तृन्—धाता, षाकन्—वर्षुकः &c.

contact with the word हेतु (i) ; as,—लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ।

N. B. Here 'सि' विभक्ति in लक्ष्मीः (ii) is not dropped.

10. विभाषा भावे क्तस्य—The sixth case ending takes place to the nominative of क्त प्रत्ययान्त verb in the neuter passive voice (भाववाच्य) optionally ; as,—ननु भवतः (भवता वा) किमत्र स्थितम् ?

N. B. (a) When the affix क्त is added to a verb in the present tense the nominative of that क्त प्रत्ययान्त verb takes the sixth case ending but when the affix क्त is added in the neuter passive voice (भाववाच्य) the nominative takes the sixth case ending optionally ; as,—भवतामभिमतं ।

(b) मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च—The affix क्त is generally used in the past tense with the following exceptions in मन्, बुध्, पूजि &c.

11. सर्वनाम्नस्तृतीया च—The third and the sixth case endings take place in सर्वनाम शब्द in contact with हेतुपद ; as,—केन हेतुना वा कस्य हेतोः (iii).

(i) हेतौ वर्त्तेया, पञ्चमी हेतु योगे च षष्ठी ।

(ii) 'अवी लक्ष्मी तरी तन्त्री धी श्री ह्रीणामुणादितः' ।
सर्वे स्त्रियामसोयाम् न सिलोपः कदाचन ॥

(iii) निमित्त पर्याय प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ; as,—किं निमित्तं, कस्मै निमित्ताय etc.—सिद्धान्त कौमुदी ।

12. एनपा द्वितीया (i)—The sixth case ending and the second case ending take place in contact with एन प्रत्ययान्त words ; as,—उत्तराहिका (उत्तराहिकायाः वा) दक्षिणेन ग्रामाय इव भूयते ।

अधिकरणकारकः (Locative).

VII. आधारोऽधिकरणम् (ii)—A noun indicating place (आधार) is in the locative case. It takes सप्तमी विभक्ति ।

N. B सामीप्यविषयाश्लेषव्याप्त्याधारश्चतुर्विधः—Place (आधार) is of four kinds ; viz,—सामीप्य, विषय, आश्लेष and व्याप्ति । Some say that there is another kind of place named कालाधिकरण ।

> सामीप्याश्लेषविषयव्याप्त्याधारेषु सप्तमी ।
> अवच्छेदानादरयोर्भावनिर्धारयोस्तथा ।
> स्वामीश्वराधिपतिभिर्दायादाधिक साक्षिभिः ।
> दूरान्तिकार्थं प्रसित प्रसूत प्रतिभूसुतैः ।
> योगे योगे कर्मण्येव निमित्तार्थे च सा भवेत् ॥

(i) एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि—सिद्धान्तकौमुदी ।

(ii) स आधारः अधिकरणमिति—सर्वत्र ।

(a) कर्तृकर्मव्यवहिताम् असाक्षात् धारयत् क्रियां । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ —कारिका ।

(b) कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ।

—इति सिद्धान्तकौमुदी ।

The seventh case ending takes place, in सामीप्यार्थे, व्यक्षेपार्थे, विषयार्थे, व्याप्तार्थे, अवच्छेदे, अनादरे, भावे, and निर्द्धारे ; स्वामी, ईश्वर, अधिपति, दायाद, अधिक, साक्षी प्रभृति शब्दयोगे ; दूरान्तिकार्थे ; प्रसित, प्रसूत, प्रतिभू प्रभृति शब्दयोगे and निमित्त वाचक कर्मणि ।

1. अवच्छेदे च—The seventh case ending takes place in the word which points out a particular part of the body ; as,—कर्णे धृत्वानय ; गले बद्ध्वा ममार &c.

2. यस्य च भावेन भाव लक्षणम्(1)—The nominative absolute and the accusative absolute take the seventh case ending ; as,—रवौ उदिते गतः ।

When one verb depends upon another the seventh case ending takes place at the nominative in the active voice and at the objective in the passive voice. This verb should be adjective of the nominative case in the active voice and of the objective case in the passive voice. Consequently it will get the seventh case ending. It is called भावे सप्तमी (nominative absolute). It is a general rule that the nominative of a finite verb or an infinite verb is the same ; as,—स आगत्य दृष्टवान् ।

But when this verb does not apply *i.e.* when the nominative of a finite and an Infinite verb is different

(1) यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स भावः । ततः सप्तमी स्यात्—इति सिद्धान्त कौमुदी

the seventh case ending take place in the nominative and the objective of the first verb.

Bear in mind that in order to make a nominative absolute the seventh case ending should be used both *in the former verb and the nominative of the former* verb (i)

3. निर्धारे षष्ठी सप्तमी पञ्चमी च क्वचित् क्वचित्—The sixth, the seventh, and the fifth case endings take place occasionally when निर्धार (ii) is meant; as,—चतुष्पदानां (चतुष्पदेषु वा) हस्ती विशालः; नरेषु उत्तमः; यतु कौषमिशुभादीकं व्यवधीः।

4 दूरान्तिकवाचकाभ्यां टाङसिभ्यांम् च कीर्तितम्—The second, the third, the fifth, or the seventh case

---

(i) येन वा लक्ष्यते भावो भावेनान्यस्य कर्तृकः। सप्तमी विहिता तस्मात् तद्विशिष्टपदादपि॥—That verb recives seventh case ending by which, an other verb of a different nominative [redacted] ascertained; the noun qualified by the former verb takes the seventh case ending also, रवौ उदिते—*here some apply* आधाराधिकरण in रवौ, this is incorrect, उदिते इत्यत्र आधाराधिकरणं, रवौ विशेष्यत्वात् सप्तमी।— इति क्रमदीश्वरप्रणीतस्य संक्षिप्तसारस्य टीकायां श्रीरामचन्द्रः।

(ii) जातिगुणक्रियाभिः समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं—Acording to Panini षष्ठी and सप्तमी are permissable in the निर्धार and पञ्चमी is ordinarily used when distinctoin [redacted] meant between two mutually exclusive things; as,—मथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्या। But Bopadeb admitted the fifth case ending in the निर्धारण; as,—कृष्णात् रामसुग्रीव—दक्षे सुग्रीवः।

endings takes place after the word which expresses either distance (दूर) or nearness (अन्तिक); as,—कुसंसर्गो दूरात् (दूरम्, दूरेण, दूरे वा) परित्यज्यः।

5. निमित्तात् कर्मसंयोगे (i)—The seventh case ending takes place with the words conveying the idea of निमित्त (यत् फलं प्राप्तुं क्रियानुष्ठिता) when those words are asserted with an object; as,—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥

DECLENSION OF WORDS (शब्दरूपम्)।

It has been mentioned before that there are seven classes of विभक्ति's of noun, pronoun, adjective. Every class has three numbers,—singular, dual and plural. Those terminations are attached to the inflected bases. They are called सुप्-प्रत्यय (ii) and the inflected bases are called सुबन्त पद।

(i) Exception—संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः; as,—"मुक्ता फलाय करिणं हरिणं पलाय"। अत्र 'मुक्ताभार्न् कर्तव्यः'—इति सूत्रात् चतुर्थी। मुक्ता फलाय करिणं—मुक्ता फलं प्राप्तुं करिणं हन्तीत्यर्थः।

(ii) १मा—सु, औ, जस्; २या—अम्, औ, शस्; ३या—टा, भ्याम्, भिस्; ४र्थी—ङे, भ्याम्, भ्यस्; ५मी—ङसि, भ्याम्, भ्यस्; ६ष्ठी—ङस्, ओस्, आम्; ७मी—ङि, ओस्, सुप्।

In the declension of a word, notice the following [i]mportant points and specially the places of 'विसर्ग's ।

(a) All words ending in 'अ' in the masculine gender [ar]e declined as 'नर' or 'गज' । Most of the adjectives [en]ding in 'अ' such as इष्ट, कृपण &c.

When qualify a word of feminine gender will end [in] 'आ' and will be declined like 'लता', and when [qu]alify one of the neuter genders will be declined [lik]e 'फल' ।

(b) There are some adjectives that stand for noun [an]d are called pronoun or 'सर्वनाम' । In declension they [do] not fully agree with 'नर', 'लता' or 'फल' । The points [of] difference are :—

(पुं)—नराः, सर्वे ; नराय, सर्वस्मै ; नरात्, सर्वस्मात् ;
नराणाम्, सर्वेषाम् ; नरे, सर्वस्मिन् ।

(स्त्री)—लतायै, सर्वस्यै, लतायाः, सर्वस्याः ; लतानाम्, सर्वासाम् ।

N. B. mark the absence of 'विसर्ग' in सर्वे, and स and [सा] respectively in पुंलिङ्ग and स्त्रीलिङ्ग ।.

(c) Places of 'विसर्ग' in words ending in 'अ' etc.

In 'सर्व' the 'विसर्ग' occupies one place in the singular [of] प्रथमा, three places in the plural of तृतीया, चतुर्थी and [पञ्च]मी and two places in the dual of षष्ठी and सप्तमी ।

Words like 'नर' &c have an addition of 'विसर्ग' in the [pl]ural of प्रथमा with regard to words ending in 'आ' । mark [th]at there is an omission of 'विसर्ग' in the singular of

प्रथमा, but an addition of 'विसर्ग' in four places; viz,—plural of प्रथमा and द्वितीया and singular of पञ्चमी and षष्ठी।

(d) All the words ending in 'न्' in the singular of प्रथमा lose their 'विसर्ग' (only 'पथिन्' and masculine words ending in 'अस्' such as 'वेधस्' are excepted); thus :—लता, दातृ, युवन्, आत्मन् &c become लता, दाता, युवा, आत्मा etc and so lose 'विसर्ग' in the singular of प्रथमा।

(e) Words ending in 'इ' will follow the word 'नर', in its places of 'विसर्ग', with an addition of 'विसर्ग' in the singular of पञ्चमी and षष्ठी; as—मुनेः।

(f) All the words ending in 'ई' lose their 'विसर्ग' in the singular of प्रथमा (सुधीः श्रीः लक्ष्मीः etc are excepted) thus :—नदी, गुणिन् etc become नदी, गुणी etc in the singular of प्रथमा।

N. B. Mark that words ending in 'इ' become 'ई' in four places only; viz,—प्रथमा, द्वितीया Dual, द्वितीया plural, and षष्ठी plural. Thus ;—मुनी, मुनी, मुनीन्, मुनीनाम्। मती, मती, मतीः, मतीनाम् etc.

(g) Similar is the case with words ending in 'उ'; thus :—साधू, साधू, साधून्, साधूनाम्।

(h) The 'ऋ' in words ending in 'ऋ' become 'ॠ' only in two places; viz,—in the plural of द्वितीया and षष्ठी। Thus;—दातॄन् दातॄणाम् दुहितॄः, दुहितॄणाम्।

(i) The इकारान्त feminine words with the exceptoin of. . . . . . words become ईकारान्त optionally,

but the word अदि (ङीप्) (i) becomes always 'ईकारान्त', as,—भूमि, भूमी; रात्रि, रात्री; आवलि, आवली etc. When these words become इकारान्त and ईकारान्त they are to be declined as मति and नदी respectively.

(j) From the dual of the second case ending the words दन्त, नासिका, हृदय, निशा, यूष and दोष become दत्, नस्, हृद्, निश्, यूषन् and दोषन् (ii) I Hence two forms arise the dual of the second case ending as the following table will show :—

दन्त is declinable as	दन्त	up to the dual of द्वितीया then one as			दन्त and another as		दत्
नासिका	...	नासा	...	... ...	नसा	...	नैभस्
हृदय	...	हृद	...	... ...	हृद	...	हिदन्
निशा	...	निशा	...	... ...	निशा	...	निश्
यूष	...	यूष	...	... ...	यूष	...	यामन्
दोषा	...	दोषा	...	... ...	दोषा	...	दोषिणन्
पाद	...	पद	... in all the *bibhaktis* as				पदर

(k) In अव्ययीभाव समास (iii) a 'म्' is added [redacted] the end of the words of all *bibhaktis* and the तृतीया and the सप्तमी विभक्ति take 'म्' at the end optionally, with the exception of the fifth case ending (iv).

Words like दुर्भिक्ष, प्रत्यक्ष, परोक्ष, प्रतिदिन, यथाशक्ति etc.

(i) एकमुक्ति अर्थात् सप्तग्निनियम् ।

(ii) पद्दन्नो वा दन्त् पन्नास् हृन्निश् यूषन् दोषन् ॥

(iii) अव्ययी भावादन्तः ।

(iv) अतोमो पञ्चम्यास्तृतीया सप्तम्योर्वा ।

PLACES OF BISARGAS (विसर्गस्थान निर्णयः).

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	:	—	:
द्वितीया	—	—	:
तृतीया	—	—	:
चतुर्थी	—	—	:
पञ्चमी	:	—	:
षष्ठी	:	:	—
सप्तमी	—	:	—

(a) Words ending in 'आ', in 'ई' (स्त्री), in 'ऋ' and in consonants (excepting सुधी, स्त्री, लक्ष्मी, पथिन्, वेधस् and words ending in 'स्') retain all places of 'विसर्ग' except in the singular of प्रथमा (so सुधी, पथिन्, वेधस् &c) retain all places of 'विसर्ग' without exception (i).

N: B. Mark that in the declension of सुधी, स्त्री, श्री, whenever there is 'य' there must be 'इ' 'ई' in the absence of 'य' ; as,—सुधीयः, स्त्रीया etc ; but सुधिभ्याम् etc.

(b) Such is the case, too with युवन् । 'उ' takes place whenever there is an absence of 'व' ; as,—युवा, युवानौ, युवभ्याम् etc. But the form 'यूना' in तृतीया । mark 'भो' in वेधोभ्याम् and 'विसर्ग' in वेधःसु, पयःसु etc.

(i) जरस् जरा पथिन्—The bases जरा and मास are changed to जरस् and मास् optionally before the

(c) With regard to यद्म्, when used in the mascu- line gender, mark 'ई' in plural, except in द्वितीया ; 'अ' in the dual except षष्ठी and सप्तमी and 'उ' in the singular form. But in the feminine there will be 'क' instead of 'ई'।

CHAPTER II.

GENDER (लिङ्गं).

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्द संस्कार सिद्धयर्थं भाषया नामभिप्यते ॥

For the proper use of words and to preserve their correctness, genders are divided into three classes in Sanskrit in which the genders of every word are fixed.(1)

But in English distinction of genders is indicated by means of the meaning only. With regard to genders the sanskrit words are classified according to form and not always according to meanings, as in other languages.

Thus :—words ending in'अ' should be either masculine or neuter but never feminine. The word 'दार' though meaning a 'wife' is of the masculine gender, and the word 'मित्र' meaning a 'friend' is declined as neuter.

(1) अत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादि वाचकं, तटादौ तटादिशब्दे प्रकृत्यादेः तटादिः स्त्रीत्वाद्यभावात् योग्यत्वपक्षे: परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वं मात्र परिभाषायाः प्रयोजनमेव पदसंस्कारः ।—इति शब्दशक्ति-प्रकाशिका ।

Some of the rules are given below for the ascertaining of genders in sanskrit.

MASCULINE GENDER.

1. **Verbal nouns formed from these roots by affixing** घञ् and अप् ; as,—घञ् प्रत्ययान्त—योगः, भोगः, वामः, सारः (i), प्रापः, पाकः, त्यागः, मायः, शोकः, पाठः, यागः, नादः, भागः, रागः, भङ्गः, शृङ्गः etc.

अप् प्रत्ययान्त—लयः, भवः, वरः (ii) जयः, नयः, स्तवः, लवः, भवः, जपः, श्रयः, चयः, देहः (iii), ग्रहः, मदः, क्षेपः, मोहः, क्रोधः, रोधः, भ्रंशः, स्पर्शः etc.

Exception—भयं, पदं, वर्षं, सुखं, and लिङ्ग (क्लीं) (iv).

2. Nouns ending in 'दि' and 'धि' deduced from the roots 'दा' and 'धा' with the affix 'इ' (कि) and begining with a preposition ; as,—आदिः, व्याधिः, विधिः, उदधिः (v), जलधिः, परिधिः, निधिः etc.

Exception—औषधि (स्त्रीं) ।

(i) सारो बले स्थिरांशे च—इति मेदिनी ।

(ii) देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक् प्रिये—इत्यमरः ।

(iii) काय देहः क्लीवःपुंस मूर्त्तिं स्त्री तनुस्तनूः—इति मेदिनी ।

(iv) भयसुखवर्षं पदानि नपुसके—सिद्धान्त कौमुदी ।

(v) उदकस्योदोधिः पेषम् वास वाहनेषु ; as,— उदधि = उदकधि ।
—इति विग्रः ।

3. Abstract nouns formed by the affix 'इमन्' ; as,—द्राघिमा, लघिमा, महिमा, कालिमा, रक्तिमा etc.

4 Nouns in 'मन्' ; as,—अश्मन्, युवन्, मघवन्, आत्मन्, राजन्, मूर्द्धन् etc.

Exception—कर्मन्, चर्मन्, धर्मन्, नामन्, जन्मन् etc (क्लीं) ।

5. Verbal nouns formed by the affix 'न' ; as,—प्रश्नः, यत्नः, स्वप्नः, यज्ञः etc.

6. Verbal nouns formed by affixing 'अथु' ; as,—वेपथुः, वमथुः, श्वयथुः, स्फूर्जथुः etc (i).

7. Diminutive forms formed with the affix 'र' ; as,—कुटीरः ; शमीरः, सुन्दरः etc.

8. Nouns ending in 'तु' and 'रु' ; as,—क्रतुः, धातुः, सेतुः, हेतुः, जन्तुः, गुरुः, मेरुः etc.

Exception—जतु, वस्तु, मस्तुः, अश्रु, श्मश्रु, दारु etc (क्लीं) ।

9. Nouns ending in 'प' ; as,—यूपः, धूपः, कूपः, जपः, तापः, चापः, कम्पः etc.

Exception—पापं, शिल्पं, पुष्पं, उडुपं, अन्तरीपं etc (क्लीं) ।

10. Nouns ending in 'भ' ; as,—लाभः, करभः, दर्भः, गर्भः, आरम्भः etc.

11. Compound words ending in अह्न or अह and

(i) पुंसि घञन् क्रियायुक्—इत्यमरः ।

(1—6) भाव कर्त्तरि भावेषु घञ् अप् अङ् नङाद्युणः । ष्टुः कर्त्तरि मनिज् भावे क्तौ थोः कि मादिस्त्वमतः ॥—इत्यमरः ।

(7-10) क-ष-ख भ मरो पान्ता यथाक्रमं भभौ पथ ।

प-थ-न ष स्टोपान्ता गोलाद्याः परवाश्रयाः ॥—इत्यमरः ।

रात्र (i); as,—पूर्व्वाह्नः, अपराह्णः, मध्याह्नः, अहोरात्रः, मध्यरात्रः, सर्व्वरात्रः etc.

Exception – गणरात्रं, पुण्याहं (क्लीं)।

12. The following words are used only in the masculine gender plural number; as,—दार (wife) गृहाः, प्राणाः (life) असवः (life), बिन्दवः (points) अक्षताः (sunned rice), लाजाः (parched grains).

NEUTER GENDER.

1. Verbal nouns formed by affixing क्त, तव्य, अनीय, यत्, ण्यत्, क्यप् and अनट् etc in substantive voice (भाववाच्य); as,—क्त—हसितम्, स्वपितम् जीवितम्, नर्त्तितम् etc.

तव्य—कर्त्तव्यम्, दातव्यम्, भोक्तव्यम्, भवितव्यम् etc.

अनीय—पानीयम्, शोचनीयम्, करणीयम् etc.

यत्—गेयम्, पेयम्, देयम्, गद्यम्, पद्यम् etc.

ण्यत्—कार्य्यम्, हास्यम्, वाच्यम्, भोग्यम् etc.

क्यप्—कृत्यम्, ग्रस्यम् etc.

अनट्—करणम्, हरणम्, नयनम्, भवनम् etc.

ष्य—शौचम्, दैवम्, कौसवम् &c.

(i) Provided the first term be not a numeral; as,—त्रिरात्रम्, द्विरात्रम्, पञ्चरात्रम् etc.

(11) भार्य्याजायाः पुं भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।—अमरः ।

(12) दारायत लाजा भूम्नि चइलच ।—सिद्धान्त कौमुदी ।

(1) भावेत च क्लीबतोऽस्त्रे समूहे भाव कर्म्मणोः—अमरः ।

ष्यञ्—वैराग्यम्, शौर्य्यम् (i) etc.

2 Words with the affixes त्र and इत्र; as,—

त्र—नेत्रम्, शस्त्रम्, पत्रम्, पात्रम्, सूत्रम् etc.

इत्र—पवित्रम्, चरित्रम्, वहित्रम्, खनित्रम् etc.

3. Words having two verbs and ending in अस्, इस् and उस्, as,—

अस्—अयस्, उरस्, चेतस्, छन्दस्, तपस्, रजस् (ii) तेजस्, अम्भस् etc.

इस्—सर्पिस्, हविस्, ज्योतिस् etc.

उस्—आयुस्, चक्षुस्, धनुस्, वपुस् etc.

Exception:—नभस् (श्रावण), तपस् (माघ), सहस् (माघ) दिवस्, वेधस्, मेधस्, अर्चिस्, आशीस् etc (पुं)।

4 Compound-words formed with 'रात्र' (for रात्रि) and 'पथ' (for पथिन्) (iii) preceeded by a numeral; as,—द्विरात्रम्, पञ्चरात्रम्, द्विपथम्, त्रिपथम् etc.

---

(1) भावार्थे च, ष्यञ् प्रत्यय योगेन निष्पन्न शब्द क्लीबलिङ्गतां भजते।

(2) नाम समीपगे शिष्टे धामधाम्न सधाम्याश्रितं—अमरः।

(3) धष्कर्मणि सुमनस अदद्यात मकारादि—अमरः।

(ii) 'रावस' is masculine gender;—क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतेः लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते इति वामनः।—Affixes relating the same sense of the original words sometimes change their genders and numbers.

(iii) पथस्य स्यात् सदृशे च पथिकः पथिको स्त्रियां।
नित्यं रात्रीति यान्त स्यात् पथीनेन निपात्यते॥—सिद्धान्त कौमुदी।

5. Determinative compounds (तत्पुरुष समास) when the last member is 'सभा' and 'छाया' and the first a noun in the sixth case-ending ; as,—प्रभुसभम्, ईश्वरसभम्, वटच्छायम्, इक्षुच्छायम्, शालच्छायम् etc.

Exception—राजसभा, मनुष्यसभा, देवदत्तसभा (स्त्री)।

6. Copulative compounds (समाहार द्वन्द्व समास) used in a collective sense ; as,—हंस कोकिलम्, पाणिपादम्, अक्षिभ्रुवम् सुखनेत्रम्, अहिनकुलम्, धनुःशरम्, गवाश्वम् etc.

7. Numeral compounds (समाहार द्विगुसमास) used in a collective sense ; as,—पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम् etc.

8. All the indeclinable compounds (अव्ययीभाव समास) ; as,—निर्विघ्नम्, प्रतिदिनम्, उपकूलम्, यथासाध्यम् etc.

9. Some words as मित्रम्, कलत्रम्, पदम्, लिङ्गम्, चिह्नम्, प्रमाणम्, लक्षणम्, मूलम्, कारणम्, शरणम्, साधनम् etc do not vary their genders, even when they are used attributively and therefore they are called अजहल्लिङ्ग (i) , as,—श्रीशोहरिः शरणम्, अभावो हि दुःखस्य कारणम्, वेदो हि धर्मस्य मूलम्। सतां हि सन्देह पदेषु वस्तुषु प्रमाणं अन्तःकरण प्रवृत्तयः (शाकुन्तला)।

---

(5) षष्ठ्यन्ताच्छाया बहूनाञ्च विच्छायं संहतौ सभा।
शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्।—इत्यमरः।

(6 8) पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः।
द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथ संख्याव्ययात् परः।—इत्यमरः।

यत् लिङ्गं यत् अजहल्लिङ्गम्।

10. The word 'मित्र' when used in the sense of 'Sun' (सूर्यः) is masculine gender, but the word 'अमित्र' is masculine gender; as,—स हि मत्तचराणां निसर्गमित्रो विश्वासिय (i)।

11. Words formed with the affix त्व are neuter gender, as,—गुरुत्वं, विद्वत्त्वं, देवत्वं, सत्त्व (ii); as,—नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

12. The adjectives of the verbs and Indeclinables are neuter gender (iii); as,—मृदु पचति, रमणीयं प्रातः etc.

N. B.—above adjectives are always used in singular number only.

13. The following words are generally neuter; as,—ख, नभस्, गगन, अन्तरीक्ष, अरण्य, विपिन, वन, कानन; पर्ण, पत्र, दल, पलाश; श्वभ्र, छिद्र, रन्ध्र, बिल; हिम; उदक, जल, वारि अम्भ, सलिल, पानीय; शीत, शिशिर, उष्ण; मांस, पिशित; रुधिर, शोणित; मुख, वदन, आस्य, वक्त्र; अक्षि, चक्षु, नेत्र, नयन, लोचन; द्रविण, धन; बल, सैन्य, चक्र, हल, लाङ्गल; हेम, स्वर्ण, सुवर्ण; शुल्ब, ताम्र; लोह; सुख, शर्म; दुःख, कृच्छ्र, कष्ट; शुभ, कल्याण, शिव; अशुभ, अमङ्गल, अकल्याण; जलपुष्प, पद्म,

---

(i) अमित्र इति तु मतान्तरम्—इति श्रीपति दत्तः।

(ii) सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः।
आत्मभावे व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥—इति मेदिनी।

(iii) क्रियाऽव्ययानां भेदकानि एकत्वेऽपि।—सिद्धान्त-कौमुदी।

कुमुद ; लवण, सैन्धव ; अञ्जन, दधि, दुग्ध, घृत, अनुलेपन, कुङ्कुम, अगुरु, चन्दन &c (iv)।

FEMININE GENDER.

1. Words ending in आ, ई, ऊ are generally feminine ; as,—आ—लता, पद्मा, सीता, मघा, श्यामा etc.

ई—नदी, सती, साध्वी, अग्निनी, नलिनी etc.

ऊ—वधू, चमू, सरयू etc.

Exception आ—विश्वपा, हाहा, शङ्खध्मा, अक्षाहा etc (पुं).

ई—सेनानी, ग्रामणी, सुधी, प्रधी, वातप्रमी etc (पुं).

ऊ—प्रतिभू, अभिभू, वर्षाभू, सुनू etc (पुं).

2. Abstract nouns formed by affixing तल् (ता) ; as,—मधुरता, गुरुता, लघुता, देवता, साधुता etc.

3. Verbal nouns formed by affixing क्ति ; as,—शक्ति, मति, बुद्धि, धृति, कृति etc.

4. Verbal nouns formed by the affix युच् in the substantive voice (भाववाच्ये) put after causals (णिजन्त-धातु) ; as,—अर्चि—अर्चना, कल्पि—कल्पना, रचि—रचना, शोभि—शोभना, वन्दि—वन्दना etc.

(iv) सिद्धौषध न्याय सारस्य दर्पणश्च हिमोदकं। शीतोष्ण मांस रुधिर मुखाक्षि द्रविणं बलं। वन हेम शुल्क भीक सुख दुःख शुभाशुभं। जल पुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम्॥—रत्नमाला।

(1) स्त्रियामीदूविरामैकाच् सयोनि प्राणि नामच—रत्नमाला।

(2) तल् प्रत्यये ये निर्वाच्या येर मैथुन भादिषु।

—। येनि लिङ्ग् पुंस्त्व् कल्पो युंजि -

5. All numbers from nineteen to ninetynine are feminine; as,—ऊनविंशति, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, षष्टि, सप्तति, नवनवति etc.

N. B. These numeral adjectives are always used in the singular number (i).

6. The following words are generally feminine; as,—विद्युत्, निशा, वल्ली, वीणा, दिक्, भू, नदी, ह्री and their equivalents and also गुहा, शेफालिका, टीका, पत्रिका, शिखा, उल्का, पिपीलिका, कणिका, भित्ति, चितका, मूर्च्छा, कन्था, चीरा, लाक्षा, मषी and त्वच्, रुच्, वाच्, स्रज्, वध्, सद्, क्षुध्, गीर्, धुर्, त्विष्, त्विष्, भास्, उष्णीष्, उपानह् etc.

7. The following words admit of two different forms in the feminine gender, as,—सुकेशा and सुकेशी, तुङ्गनासिका and तुङ्गनासिकी, अनवद्याङ्गा and अनवद्याङ्गी, सुकण्ठा and सुकण्ठी etc (ii).

8. The following words are generally used in the feminine plural; as,—अपः, समाः, दाराः, वर्षाः, शरदः, सिकताः, अक्षताः, अप्सरसः, वनौकसः, सुमनसः (पुष्पं)।

Exception—सुमनस् (देव) पुं (iii)।

(i) विंशत्याद्याः सदैकत्वे।

(6) नामविद्युन्निशावल्ली वीणा दिग्भूनदी ह्रियाम्।
गुहा शेफालिका टीका पत्रिकाद्या स्त्रियां मताः।—अमर।

(ii) नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च।
अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्।—इति वार्तिकः।

(iii) अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च—सिद्धान्त कौमुदी।

DECLENSION AND CLASSIFICATION REGARDING GENDER AND MEANING.

1. All words ending in 'आ' are feminine. But the masculine दारहा, विश्वपा etc are seldom used.

2. The words ending in 'इ' are partly पुंलिङ्ग, partly क्लीवलिङ्ग, and partly स्त्रीलिङ्ग, as,—मुनि (पुं), वारि (क्लीं) and मति (स्त्रीं)।

(a) Words ending in 'ति' (except पति, यति &c) are feminine and declined as मति (i).

(b) Words ending in both 'इ' and 'ई' are of feminine genders; as,—श्रेणि, श्रेणी; राजि, राजी; आवलि, आवली etc (ii). When ending in 'इ' must be declined as मति; and when ending in 'ई' will be declined as नदी।

(c) The following words ending in 'इ' are neuter gender; as,—दधि, वारि, अस्थि, अक्षि, सक्थि &c; and will be declined as वारि।

3. Words terminating in 'ई' are of feminine gender only; as,—नदी, काली etc.

(a) If the words having धी, नी, भी, श्री etc at the end, as सुधी, सेनानी, अलभी, आतश्री have the senses of adjectives, they are used alike in the masculine and feminine according to their meanings.

ति is changed in to वृद्धि, सिद्धि and हानि।

Like the above these are other words of feminine as,—रात्रि, भूमि, चङ्घ्रि; mark चङ्घ्रि

(b) श्री, स्त्री, धी, भी, ह्री though feminine in gender are declined as सुधी, but not as नदी।

4. Words terminating in 'उ' may be masculine, feminine or neuter ; as,—साधु (पुं) (1), धेनु (स्त्री), मधु (क्लीं)।

5. Words ending in 'ऊ' are feminine ; as,—वधू etc. Such words as ending in both 'उ' and 'ऊ' are used as feminines ; as,—तनु, तनू ; लघु, लघू ; सरयु, सरयू etc and are declined like धेनु when ending in 'उ' and वधू when ending in 'ऊ'।

6. Nouns ending in 'ऋ' take their genders accor-

---

(1) साधु स्त्रीऽपि त्रिषु—when an adjective it means 'handsome', 'pleasing' ; but when a noun of masculine gender, it means 'मुनि'। The defination of साधुः—"न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने प्रकुप्यति। न क्रुद्धः परुषं ब्रूयात् एतद्धि साधु लक्षणम्।"

अन्यान्यविशिष्टशब्दाः—as,—

त्रिषु पाली पुटी वाटी पेटी कुवल दाडिमौ।
परलिङ्गं स्व प्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि च।
अर्द्धान्ताः प्राद्यलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः।
तद्धितार्थो द्विगुःसङ्ख्या सर्वनाम तदन्तकाः
बहुव्रीहिरदिङ्‌ नाम्ना गुणे च सदुदाहृत।
गुण द्रव्य क्रिया योगोपाधयः परगामिनः।
कृतः कर्त्तर्य्य संज्ञायां कृत्याःकर्त्तरि कर्म्मणि।
अणाद्यन्तास्ते न रक्ताद्यर्थे नानार्थ भेदकाः।
षट्‌ संज्ञका त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययं।
परं विरोधि-शेषन्तु ज्ञेयं शिष्ट प्रयोगतः॥

ding to their meanings ; as,—पितृ (पुं), मातृ (स्त्रीं) (i) । But when an adjective ending in 'ऋ' is changed into 'री' and is declined as नदी ; as,—दातृ is changed into दात्री when it refers to बालिका etc.

DECLENSION IN THE THREE GENDERS

पुं	दाता	दातारौ	दातारः।
स्त्रीं	दात्री	दात्र्यौ	दात्र्यः।
क्लीं	दातृ	दातृणी	दातृणि।

Words terminating in other vowels are very rare. These are रै, गौ, नौ, ग्लौ etc of which only गौ and नौ are often met with गौ is पुंलिङ्ग and नौ is स्त्रीलिङ्ग।

THE WORDS ENDING IN अ।

7. Most words and especially most of the adjectives in sanskrit ending in 'अ' are declined having special mention with regard to gender.

8. Adjectives terminating in 'अ' referring to a word of the feminine gender generally ending in 'आ' as the word क्लिष्ट, becomes क्लिष्टा when referring to लता which belongs to the feminine gender

(i) पिता माता ननन्दा ना सव्येष्ठ भ्रातृ यातरः। जामाता [illegible]

9. Words ending in 'अ', whether masculine or neuter may be classified ;—(1) According to meaning and (2) According to form.

I. According to meaning.

1. All the words ending in 'अ' and signifying trees are masculine gender ; as,—वृक्षः, द्रुमः, नगः, तालः, शालः, नारिकेलः etc.

2. All the words ending in 'अ' and signifying countries or sub-divisions of countries as well as houses, roads, carriages and animals are generally of masculine genders; as :—

Countries—अङ्गः, वङ्गः, कलिङ्गः, आश्रमः etc.

Exception—नगरं, पुरं, पाटलीपुत्रं etc (क्लीं) ।

Carriages or conveyances—शकटः, रथः, मेलकः, उडुपः etc

Roads—पथः, घाटः, मार्गः, उपायः etc.

Animals—नरः, अश्वः, सिंहः, कुञ्जरः, मनुष्यः etc.

3. Words ending in 'अ' and signifying mountains, hills, stones etc are of masculine gender ; as,—

Mountains—पर्वतः, भूधरः, शैलः, विन्ध्यः, हिमाचलः etc.

Stones—उपलः, प्रस्तरः, पाषाणः, पद्मरागः, इन्द्रनीलः etc.

4. All the words ending in 'अ' and signifying air or its qualities, such as sound or smell are of masculine gender ; as,—

Air—अनिलः, पवनः, वातः, गन्धवहः, प्रभञ्जनः etc.

Sound—शब्दः, रावः, स्वनः etc.

Exception—कूजनं, कूजितं, शब्दितं etc. (क्लीं)।

5. Words signifying any sort of powder are of masculine gender ; as,—क्षोदः, चूर्णः, परागः, किञ्जल्कः etc.

6. All words ending in 'अ' and signifying heaven and the Gods are masculine gender ; as,—

Heaven—स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः, वैकुण्ठः, गोलकः etc.

Exception—त्रिपिष्टपं (क्लीं ।

Gods—इन्द्रः, वरुणः, चन्द्रः, सूर्यः, यमः, देवः, अमरः, शिवः, कृष्णः etc.

7. All the words ending in 'अ' and signifying time, are of masculine gender , as,—दिवसः, अहोरात्रः, मध्याह्नः, प्रहरः, दण्डः, सोमः, मङ्गलः, बुधः etc.

Exception—दिनं, पलं, वर्षं etc. (क्लीं)।

8. All the words ending in 'अ' and signifying sacrifice are masculine gender ; as,—यज्ञः, मखः, होमः, यागः, अश्वमेधः etc.

9. All the words signifying a collection of things are of masculine gender ; as,—स्तूपः, समूहः, स्तोमः, स्तम्बः, गुच्छः, समुदायः, सङ्घः, ओघः etc.

(1-8) देवासुराः सानुचराः स्वर्गयागादि वाचकाः ।

मेघाब्धि काल हस्तादि-शरारातिः करोत्करः ।—इत्यमरः ।

(९) हन्धीराः सर्गः वर्गः संघार्थे तु अव्ययः ।

कुम्भे यत्र लिख्यते पुंनपुंसकम् ॥

Exception—शृङ्गं, सर्वं etc. (क्लीं)।

10. Almost all the words signifying weapons are of masculine gender । as,—कुठारः, निस्त्रिंशः, चापः, शरः, क्षुरः, पिनाकः etc.

Exception—धनुः, शस्त्रं, आयुधं etc (क्लीं)।

NEUTER BASES ENDING IN अ।

1. According to meaning many things that are in contact with water are neuter gender ; as,—अम्भं, पद्मं, शैवालं, तीरं, पुलिनं, कूलं, सैकतं, वारं etc

2. Liquid substance like water is also included ; as,—तैलं, घृतं, दुग्धं, शोणितं etc

Exception—रसः, आसवः, माध्वीकः etc.

3. Trees are said to be of masculine gender but their fruits and other things which are part of the trees are neuter gender (1) ; as,—फलं, पुष्पं, मुकुलं, पत्रं, बीजं, (फलं and पुष्पं also).

---

(1) विहीन सप्तमी सर्व—शाखा (ओषु शाखा) बीज मधुरक नियतं। प्रसव means फल and पुष्प। The words which mean फल and पुष्प are neuter gender and when the same words (which denote both trees and their fruits or flowers) mean the trees only they are masculine genders and when they mean the fruits or flowers only they are neuter genders ; as,—आम्रातकः (आम्रवृक्ष) आम्रातकं (आम्रफल) नीपः (कदम्बवृक्षः) नीपं (कदम्बपुष्प)।

4. Even when a collection of trees is meant, it is neuter gender ; as,—वनं, अरण्यं, उद्यानं, विपिनं, जङ्गलं, नन्दनं ।

5 All the words signifying metals or riches are neuter gender ; as,—

metals—स्वर्णं, कांस्यं, पित्तलं, लौहं etc.

Riches—धनं, ऐश्वर्यं, वित्तं etc.

Exception—अर्थः, पद्म etc (पुं) ।

6. All the words signifying jewels in contact with metals and other ornaments are neuter gender ; as,—भूषणं, कुण्डलं, किरीटं, अङ्गदं etc.

Exception—हारः, मणिसरः etc (पुं) ।

7. Words signifying clothes are neuter gender ; as,—वस्त्रं दुकूलं, चेलं, अंशुकं etc.

Exception—पटः, छदः etc. (पुं) ।

ACCORDING TO FORM.

1. All verbal nouns not having the last letter among one of 'घ', 'त', 'न', are of masculine gender ; as,—भवः, भारः, आदरः etc.

N. B According to previous rule, words having 'न' at the end are of neuter gender, but the words किरणः, स्तनः, मानः, यत्नः, प्रश्नः, विघ्नः, are masculine gender. (mark किरणः especially the gender of which is often forgotten).

Exception—वर्णः (i) ।

...दी सखार्दी मृगौ वर्जेषु यादरे ।—इति चित्र ।

2. Words ending in 'अय' and 'आय' are masculi gender ; as,—भयः, हायः etc.

Exception—भयम् (क्लीं)।

3. Material nouns endig in 'व' are mostly of neut gender ; as,—धान्यं, वास्त्रं, वस्त्रं etc.

4 Most of the words ending in 'ल' are neut gender ; as,—फलं, तिलं, स्थलं, मूलं, कुशलम् etc.

Exception—चपलः (पुं)।

5. Numeral nouns are of neuter gender ; as,—युग द्वयं, त्रयं, शतं, सहस्रं, अयुतं, लक्षं etc

Exception – कोटि (स्त्री)।

IV. WORDS ENDING IN CONSONANTS.

1 Words ending in 'च्' are feminine genders , as, वाच्, त्वच्, ऋच् etc.

Exception—The rest will be in the masculin as,—प्राच्, प्रत्यच्, उदच्, तिर्यच्, पयोमुच् etc.

2. Words ending in 'ज्' are feminine gender as,—स्रज्, रुज् etc.

Exception—असृज् in the neuter , and the rest the masculine ; as,—भिषज्, सम्राज्, हुतभुज् etc.

3. Words ending in 'त्' are generally adjective so they will have their gender according to that of t noun they qualify , as,—वाक्मत्, गुणवत्, धनवत् etc.

(5) कोट्याः शतादि संख्यान्या वा लक्षा नियुतञ्च तत् ।—इत्यमरः ।

N B. The 'सृ' will be changed into 'सी' when referring to one of feminine gender. The noun ending in 'त्' are neuter ; as,—जगत्, वियत् etc.

Exception—संवत्, द्युत् (स्त्रीं)।

4. The nouns ending in 'द्' are generally feminine gender ; as,—आपद्, सम्पद्, शरद् etc

5. The nouns ending in 'ध्' are generally feminine gender , as,—क्षुध्, युध्, समिध् etc.

6 Words ending in 'न्' are neuter gender ; as,—कर्मन् चर्मन्, जन्मन्, धामन्, नामन् etc.

Exception—आत्मन् (पुं)।

7. Words ending in 'प्' are feminine gender ; as,—अप् etc

8 Words ending in 'र्' are feminine gender ; as, - गिर्, धुर् etc

9. Words ending in 'श्' are feminine gender , as,—दिश्, दृश्, निश् etc.

Exception—विश् (स्त्रीं)।

10 Words ending in 'ष्' are feminine gender ; as,—त्विष्, प्राविष् etc.

11. Words ending in 'स्' are feminine gender , as, —भास्, सदस्, अप्सरस् etc.

N B. Mark that words ending in 'स्' are often used as neuter gender ; as,—चेतस्, मनस्, रेतस्, वयस्, रक्षस्, श्रेयस्, यशस् etc and some other words ending in

'र्' and signifying Gods &c, are masculine; as,—ईश्वर्, इन्द्रम् etc.

12. Words ending in 'ह्' are generally feminine; as,—उष्णिह्, उपानह् etc.

CHAPTER III.

PARTS OF SPEECH.

"नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत"—The crude forms or the uninflected state of a word is never to be used in *sastra* and for this reason the word undergoes a little change in form in addition to the *bibhaktis*.

1 विभक्त्यन्तस्तु यः शब्दः स भवेत् पद संज्ञकः—The inflected words (विभक्ति युक्त शब्द) are called पदम् (1)। पदम् are of two kinds, viz.—नाम पद and क्रिया पद।

2. There are six parts of speech in sanskrit; viz—विशेष्य, विशेषण, क्रिया, सर्वनाम, क्रियाविशेषण and अव्यय। But in English there are seven parts of speech the interjection being excepted.

N. B. There is no seperate existence of preposition in sanskrit, but the import of a preposition is clearly manifested from the verbs conveying such import with the addition of different *bibhaktis* (विभक्ति

---

(1) सुप्तिङन्तं पदमिति—क्रमदीश्वरः।

and *upasargas* ('उपसर्ग'). Besides these, 'a', 'an' and 'the' are used as articles in English (i).

3. In English the definite article 'the' is used to point out a particular thing. In sanskrit the definite article is expressed by such words as 'इदम्', 'अदस्' and 'तद्' and 'a' or 'an' is used with a noun when we do not say of any particular thing or a person ; as,—The sky is clear—निर्मलमिदं नभः । There was a king, Amarasakti by name—आसीदमरशक्तिर्नाम कश्चिद्राजा । An ox—कश्चिद्वृषः ।

4. In many places the use of 'the' 'a' or 'an' is entirely left out ; as,—The sun is rising—सूर्य उदेति । Ram is a clever boy—रामः निपुणो बालकः । He is an intelligent student—स मेधावी छात्रः ।

NOUN AND ADJECTIVE.

5 A noun (ii) is the name of anything that we see about. It denotes a class, a thing, a person, an action, or a quality In English they are called

---

(i) Article is no longer reckoned as a separate part of speech but included in the adjective. Hence there are only seven parts of speech. The interjection is not properly a part of speech, as it does not enter into the construction of sentences (Vide Bain p 110 & 115).

(ii) "गुणादिभिस्तु यत् भेदं तद् विशेष्य सुदाहृतम्"—कात[illegible] ।

common (जाति वाचक) (i), material (द्रव्य वाचक) (ii), per (व्यक्ति वाचक) (iii), verbal (क्रिया वाचक) (iv) and tract (गुण वाचक) (v) nouns.

6. An adjective (vi) is a word used to denote the lity of a noun or to limit its meaning. It is of ee kinds ; viz—प्रशस्त विशेषण, विशेषणीय विशेषण and क्रिया षण (vii) । An adjective is dependent to a noun it lifies *i.e.* it will have the same number, gender l *bibhaktis* as the noun it qualifies (viii).

7. An adjective is used in अन्वय (prose order) sanskrit but in English the adjectives do not undergo y change in number, gender, person and case accorg to the change of the noun it qualifies.

(i) नित्यमेका समवेता जातिः—इति न्याय शास्त्रम् । जाति गोपिण्डादिषु गोत्वा-ग—साहित्य दर्पणम् ।

(ii) क्षित्यप्तेजो मरुद्व्योम काल दिगात्मनो मनः—इति भाषा परिच्छेदः ।

(iii) एकैको विशेषः—कातन्त्र ।

(iv) गौः शुक्लश्चलो डित्थ इति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः ।—इति दण्ड्याचार्य ।

(v) द्रव्याश्रित गुणाः प्रोक्ताः ।

(vi) तद्गतत्वे सति तद्भिन्न व्यावर्त्ति धीजनकत्वं विशेषणत्वम्—कातन्त्र ।

(vii) क्रिया विशेषणं कर्म तद् सदा नपुंसकम् ।

(viii) विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्ति वचने च ये ।
तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषण पदेष्वपि—कारिका ।

I. SENTENCE, SUBJECT AND PREDICATE.

1. SENTENCE (i)—A sentence is a group of words conveying a complete sense. Every sentence consists of two parts ; viz,—subject (उद्देश्य), and predicate (विधेय) (ii) ।

2. The word or words denoting the person or thing that we speak about is called the subject of a sentece. (Rowe and Webb).

3. The word or words denoting what we say about the subject is called the predicate of a sentence. (Rowe and Webb).

4. The subject and the predicate may consist of one or more word or words.

5. The subject of a sentence is always a noun or some word or words equivalent to a noun. (Rowe and Webb).

6. The subject of a sentence in English is always in the nominative case, but such is not the rule in sanskrit in which the subject may be in any case whatever, but the first case ending (प्रथमा विभक्ति) should always be used in the subject or word or words equiva-

---

(i) वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षा सत्ति युक्तः पदोच्चयः—साहित्य दर्पणम् ।

(ii) "विज्ञयविशेषत्वम् उद्देश्यत्वम्" । "[illegible] विधेयत्वम् [illegible]".

nt to a subject irrespective of the cases used. Such प्रथमा is called 'उक्ताथ प्रथमा' and such conversion of ses into the subject is called 'उक्त' or 'अभिहित' ।

When the nominative case is used in English, उक्तार्थे प्रथमा is used in sanskrit They are usually known कर्तृवाच्यस्य कर्त्तरि प्रथमा and कर्म्मवाच्यस्य कर्म्मणि प्रथमा ; ।—तरलिका ओदनं पचति,—here तरलिका is कर्त्ता and the प्रथमा विभक्ति in कर्त्तृवाच्य । तरलिकया ओदनं पच्यते, -here ओदनं is कर्म and in the प्रथमा विभक्ति in कर्म्मवाच्य ।

7. A finite verb may be used as a predicate and a ubject is necessarily requred for the completion of an ction. It has been mentioned before that the nominaive of a verb may be used as the subject of a sentence. n such cases they are called उक्तार्थे प्रथमा and such pplication is known as कर्त्तृवाच्यस्य प्रयोगः ।

It is not necessarily the case that the Nominative कर्त्ता) should always be the subject of a sentence, it may also be used as a part of the Predicate (विधेय)। Such use of the third case ending (तृतीया विभक्ति) is known as अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ; as,—(कर्त्तृ) स मां पश्यति ; (कर्म्म)— तेनाहं दृश्यते ; here 'तेन' is the अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

8. Verbs are of two kinds ; viz,—Transitive, (सकर्म्मक) and Intransitive (अकर्म्मक)। The object of a ... verb may be used as the subject of a nce and such application is known as the passive

form or कर्मवाच्यस्य प्रयोगः। And the second case ending (द्वितीया विभक्ति) takes place in the object, when the object of a transitive verb, not being the subject, is used as a part of the predicate. It is known as कर्मणि द्वितीया।

N. B. The noun compliment is called विधेय विशेषण in sanskrit. विधेय विशेषणs are in fact nouns, but when they express quality or state of a 'पद' they are used as Predicative adjective (विधेय विशेषण) and do not take the gender, number of nouns as in the ordinary cases of nouns qualified by adjective.

In fact, words qualified or connected with विधेय विशेषण take the gender and number of the विधेय विशेषण (1); as,—भार्य्या एव परमं मित्रं। श्रमाणि तर्केण गिरां यशोऽगुणं। दिवाशयवह्वाप्तिकृताः शिरस्थितं ॥—(नैषध)।

Exception—प्रकृतौ विकृतिर्वापि यथोक्तत्वं द्वयोरपि। परन्तुः प्रकृतेः संख्या गृह्णीयात् विकृतेर्न तु। As;—एकं सुवर्णं दश कुण्डलानि भवति। एको वृक्षः पञ्च नौका भवति।

---

(1) उद्देश्य विधेययोर्वैचित्र्यम्; as;—शैत्यं हि यत् सा प्रकृति र्जलस्य। Here 'यत्' is neuter gender but 'सा' is feminine gender.

उद्दिश्यमान प्रतिनिर्दिश्यमानयो रेकत्वमापादयन्ति—सर्व्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते विधेय प्राधान्यात् क्वचित्।—शब्दार्थरत्नम्।

अन्यत्र—विभक्तिः पुनरेकैव स्यादुद्देश्य विधेययोः। क्वचित् क्वचित् भवेत्तत्र वैषम्यं लिङ्गसंख्ययोः॥ as—वेदा मे परमं चक्षुः वेदा मे परमं बलं। वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम्॥—सिद्धान्त कौमुदी।

N. B. Students should always bear in mind that as a transitive verb in the ac ive voice in English requires an object after it, it is almost the same in sanskrit.

II. ANALYSIS OF SENTENCES.

1. To analyse a sentence is to break it up into its component parts.

2 Sentences are of three kinds; viz,—simple sentence (सरल वाक्यम्), complex sentence (मिश्र वाक्यम्) and compound sentence (यौगिक वाक्यम्)।

III. SIMPLE SENTENCE.

1. A simple sentence contains only one subject and one predicate; as,—अश्वो धावति ।

2 A word or a group of words conveying a single idea is called a member of a sentence; as,—यस्य कुलं न ज्ञायते न स विश्वसनीयः ।

3. Each member of a sentence may be a word (पद), a phrase (पदचय) and a clause (वाक्यांश)।

4. A phrase is a collection of words conveying a single idea, but it does not contain a finite verb; as,—To have been established—स्थापितं प्रतिष्ठितं वा ।

5. A clause is a member of a sentence containing a finite verb, as,—That it established—इदं हि प्रतिष्ठितम् ।

6. PARTS OF THE SUBJECT—The subject may be divided into two parts; viz:—Nominative to the verb and attribute. The nominative is generally a noun or a pronoun. It may be a word or a phrase equivalent to a noun.

7. The following are the different forms of the nominative.

(a) It may be a noun; as,—गौः ग्राव्दायते।

(b) It may be a pronoun; as,—स ग्रामं गच्छति।

(c) It may be an adjective, used as a noun; as,—पण्डितो सपिडतो गुणे:।

(d) It may be a participle, verbal noun or a gerund; as,—प्रातभ्रं मर्णं हि वसप्रदम्।

(e) It may be an infinitive; as,—पय: पानं भुजङ्गानां केवलं विष वर्द्धनम्। रथेतु वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते।

8. ATTRIBUTE—The attribute consists of a qualifying word or phrase, but which, if stand alone in an adjective.

9 The different parts of the attribute are:—

(a) It may be a participle; as,—क्रीड़त: बालकस्य पुस्तकमपहृतम्।

(b) It may be a possessive case; as,—देवदत्तस्य वद.न्यता प्रशंसनीया। मनुष्यस्य वहवो दोषा:।

(c) It may be a noun in apposition; as,—महारथ: देवव्रत: शर शय्यायां शिश्ये।

(d) It may be a preposition phrase ; as,—अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रम् ।

(e) It may be an adjective , as,—धार्मिकाः प्रायशः सुखिनः ; कदाचिच्चतुरो मूर्खः ।

10. PART OF PREDICATE—The predicate may be divided into (1) finite verb, (2) its complements, and (3) its adverbials.

11. A finite verb is any part of the verb except the infinitive and the participle, which has person, number and tense or which has a nominative.

12. A complement may be defined to be any word or phrase dependant to a verb that does not make a sense complete.

13. ADVERBIAL—It is any word or phrase added to the verb to modify its meaning or specify some circumstance about it.

14. Adverbial may be added to a verb, an adjective and an adverb ; as,—स शीघ्रं गच्छति ; सः अति शीघ्रं गच्छति ; स हि परमः पण्डितः ।

15. An adverbial of time expreses the idea of an absolute phrase, which is the same as a locative absolute (भावाधिकरणं) in the sanskrit syntax.

16. ADJENCTS TO THE SUBJECT—The principal kinds of adjenects are:—

(a) Noun used as an adjective ; as, —व्याघ्रक वधिको वञ्चित चिन्ता ।

(b) A participle ; as,—हास्योद्दीपकं वाक्यं त्वयोक्तं ।

(c) Noun or pronoun in the possessive case ; as,—अद्य मे प्रिय सुहृत् चिरयोवः समायातः। स्त्रिया चरितं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः ।

(d) An adjective ; as,—न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ।

e) A gerundial infinitive used as an adjective ; as, —सृष्टुकामः स विधाता आप एव ससर्जादौ। ध्यायं ध्यायं त्वामेव केशव ।

(f) Preposition with its object ; as,—प्रान्तर विहारो हि स्वास्थ्यकरः ।

(g) Noun in apposition , as,—रघु-कुल-तिलकः रामचन्द्रः लङ्कां जिगाय ।

17. ADJENCTS TO THE PREDICATE—The principal adjencts to the predicate are :—

(a) A preposition with its object ; as,—स काननं जगाम ।

(b) A gerundial infinitive ; as,—स सर्पं द्रष्टु माजगाम ;

(c) A participle ; as,—स धावन्नश्वारूढः ।

(d) An adverb ; as,—स मन्दं चलति ।

(e) A noun denoting time ; as,—द्वादश वर्षं व्याकरणं श्रूयते

(f) A noun denoting length ; as,—स पथ क्रोशान् परिबभ्राम ।

(g) An absolute phrase ; as,—सूर्ये उदिते स गतः ।

IV. COMPLEX SENTENCE.

1. When any member of a simple sentence, that is, of a sentence, containing only one independent assertion is in the form of a clause (वाक्यांश) the sentence is called complex sentence; as,—यो जनः धार्मिकः स पूजनीयः।

2. There are at least two finite verbs and two clauses in a complex sentence.

3. A clause containing the leading assertion is called the principal clause and the clause containing the explanatory assertion, is called a subordinate clause.

4. A principal clause may stand alone and make the sense complete whereas a subordinate clause can not, by itself, make the sense complete.

5. A subordinate clause may be divided into.—

(a) An adjective clause; as,—जाने सा इयं रत्नमाला या दैवेन राजपुत्रै इत्तेति।

(b) Noun clause, as,—यशं पुत्रस्तदेव स्यात् यदिदं मनसि स्थितं।

(c) Adverbial clause; as,—यथा मित्रस्तोऽस्मि तथा करोमि।

6. In sanskrit, complex sentence can be turned into simple ones; as,—यः पश्यति स ब्रवीति or दर्शको ब्रवीति etc.

V. COMPOUND SENTENCE.

1. A compound sentence is that which contains two or more principal clauses ; as,—

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।
दशाननो हरत् सीतां बन्धनन्तु महोदधेः ॥

2. The principal clauses containing in a compound sentence are said to be co ordinate with one another, because each of them conveys a complete sense and are independent of one another ; as,—

प्रातर्भवामि वसुधाधिप चक्रवर्ती
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिल स्तपस्वी ।

3. *A principal clause may have a subordinate* clause attached to it ; as—तातेन अमर्षोत्थेनाप्यर्जितं धनं तनयेन व्यापयिना झटिति तत् व्ययं नीयते ।

4. A subject may be enlarged in the following ways :—

(a) By an adjective (विशेषण पद).

(b) By words expressing relation (सम्बन्ध पद).

(c) By verbs of incomplete predication (असमापिका क्रिया पद).

(d) By indeclinable (अव्यय शब्द).

5. A predicate may be enlarged in the following ways :—

(a) By that which completes a predicate.

(b) By an adverb (that by which the manner, ility etc of an adverb in expressed).

DIRECT AND INDIRECT NARRATION.

1. A sentence differs greatly according to narra-n which is of two kinds ; viz:—The direct and the direct narration. But in sanskrit there is no such fference As the indirect form becomes unidiomatic in nskrit, the direct form is always used.

So in order to transfer an indirect narration in nskrit, it is first of all changed into direct form and en it is translated into sanskrit, or more clearly, the verted commas enclosing a direct speech in English e not used at all in sanskrit, and the verb in the ependent clause should always remain the same respective of the tense of the verb in the principal lause. As,—ततः सिंहेनोक्तं—भोः क्रथनक ! यन्नारण्ये निर्विघ्नश्चरकात षड्ग्रानि ग्रभ्याग्राणि भक्षयन् मया सह वस ।

2. The words इति, यथा, यद्, यदि, तदा, चेत्, तर्हि etc are used at the beginning or at the end of a reported speech n place of the inverted commas ; as,—अथ राजा प्रोवाच यथा मे मनोरथाः सिद्धिं यान्ति तथानुष्ठीयतामिति ; सोमिलक आह यदेवं तर्हि मे प्रभूतं धनम् ।

3. In interrogative sentences, in English, the verb or any part thereof is placed before the subject, but n

such rule is observed in sanskrit, in which the verb may be placed either before or after the subject for the sake of sweetness and eligance of the language. Many times in sanskrit, pronoun 'किम्' and the indeclinables 'अपि' etc are used in interrogative sentence; as,—किं क्षीणः शिशुं द्रष्टुं समर्थो भवति? अपि कुशली ते तातः?

4. Interrogative sentences can also be formed by means of काकु (i); as,—स पठितुं शक्नोति—he can read. स पठितुं शक्नोति?—can he read?

5. If the nominative of the verb of an interrogative sentence be युष्मद् or अस्मद्, the nominative remains understood and like wise verbs formed with अस्, भू etc remains understood; as,—कुत्र गच्छसि? मन्दः कवियशः-प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्—(रघु)। भो वायस! किं प्रभूत आमिषम्?

CHAPTER IV.

PRONOUN (सर्व्वनाम).

1 सर्व्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम। पूर्व्व परावर दक्षिणोत्तरा-पराधराणि। स्वं अन्तरं त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्।—सर्व्वादयश्च पञ्च

(i) भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते—साहित्यदर्पण।

त्रिंशत् ।—The above thirtyfive words are termed pronouns in sanskrit.

2 अस्मद्, युष्मद् and भवत् are called personal pronouns. The declension of the first two of these is the same in all the genders and भवत् to be declined as भगवत् ।

N. B. The optional forms of अस्मद् and युष्मद् (i) are never used at the beginning of a sentence.

3 The तद्, एतद्, इदम् and अदस् are demonstrative pronouns. The declension of these words is different in the three genders.

4. The nominative singular of the first two is respectively सः and एषः masculine gender and सा and एषा faminine gender. In other cases they become त and एत ।

5 When repeatation is employed 'एन' takes the place of इदम् and एतद् in the singular of द्वितीया and तृतीया and in the dual of षष्ठी and सप्तमी (ii) ; as,—य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

(i) बहुत्वे वस् नसौ स्यातां द्वित्वे वान्नौ तथा मतौ। ते मे वयं तथैकत्वे त्वा मा त्व मि विभाषया ॥

— अपदादौ पदात् षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोः । इति पद्यस्य संख्या युष्मदस्मदः षष्ठ्या स्थितु ।

(ii) द्वितीयो टौसयो रेनोक्तौ ।

6. **The various uses of pronouns** —

(1) सर्व्व—All, the whole ; (स्त्री—सर्व्वा) used substantive and sometimes as adjective as,—सर्व्वे तं निरस्कुर्व्वन्ति ; सर्व्वापद स्तस्य न तुष्टं यस्य मानसम् ।

(2) विश्व—Same as सर्व्व in all respects ; but it is not generally used except in *veda*

(3) उभ—Both ; (स्त्री—उभा)। It is always used in the dual. उभय—a pair, a couple ; used as substantive and adjective ; as,—उभौ तौ न विजानीत नायं हन्ति न हन्यते । सेनयो रुभयो र्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।

(4) अन्य, इतर—Other ; (स्त्री—अन्या, इतरा) used as substantive and adjective ; as,—किमन्यैः शास्त्र विस्तरैः ? नष्टस्य कान्या गतिः ; भिन्नास्र मितरे जनाः ।

(5) अपर, उत्तर, दक्षिण—When अपर, उत्तर and दक्षिण express the meanings of दिक् (direction) देश (place) and काल (time), they are used as pronouns ; as,—अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः—(कुमार) ; अपरस्यां दिशि सूर्यः अस्तं याति ; अथैकदा दक्षिणस्यां दिशि रात्रौ कापित् कामिनी करुणं रोदिति स्म—(वेताल पञ्चविंशति) ।

(6) स्व – Self (आत्मा-पुं), ones own (आत्मीय, निज-त्रि) ; as,—अतः स्व नाम त्यागं करोमि ; एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धि र्गृहं गत्वा स्वं जनक मुवाच ।

N. B. When स्व is used in the sense of आत्म and आत्मीय it is a pronoun, but when it is used in the sense of धन (wealth) it is क्लीवलिङ्ग declined as फल and when

used in the sense of ज्ञाति (same class) it is पुंलिङ्ग declined as राम शब्द (i) ।

(7) तद्—He, she, it, that (demonstrative pronouns) is used as substantive and adjective in all the genders as,—तेन कालं वितीर्य स च प्रथमो भूत्वा स्थितः । कार्य्ये काले न विद्या न सहनम् ।

(8) यद्—Who, which, that (relative pronoun) ; i used as substantive and adjective in all the genders as,—यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् । या दे सर्वभूतेषु शान्ति रूपेण संस्थिता—(चण्डी) ; यत् किञ्चिन्मधु रसव तदेव मेध्यम्—(श्रुतिः) ।

N. B. यद्-तद्—He, who, that, which—यद् and त are corrolatives i. e. one connot be used without th other. When there is यद् in the first clause ther *should invariably be* तद् *in the second one, becous* तद् should invariably follow यद् (ii) ; as,—यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।

(9) अदस्—That, yonder (demonstrative pronoun) as;—ततोऽसौ महापण्डितः निस्पृहः । अदस् may be used instea of तद् ; as—नासौ वृद्धः यो न वदति धर्मम् ।

(10) युष्मद्, अस्मद्—Thou, you, I—No distinction i different genders in English as well as in sanskrit (iii)

(i) स्वः ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।—इति मेदिनी ।
(ii) यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः ।
(iii) षट् संज्ञका स्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम्—अमरः ।

as,—उपमन्यो ! त्वं क्वासि वत्स ! पृथ्वि ! त्वं द्विधा भवाहं प्रविशामि । सरस्वति ! त्वं त्रिधवासि—(कादम्बरी)। सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधा मात्रात्मिका स्थिता—(चण्डी)।

(11) भवत्—You, your honour (स्त्री—भवती) ; it conveys the same meaning as युष्मद् but is used in the *first person only* ; as,—आगच्छतु भवान् ; भवति ! भिक्षां देहि ।

N. B. The word भवत् forming the compound with अत्र and तत्र (अत्र+भवत्=अत्रभवत् ; तत्र+भवत्=तत्रभवत्) is used to express respect and regard (i) ; as,—तत्र-भवान् कुशली काश्यपः ; क्व तत्र-भवती कामन्दकी—(शाकु) ; जयमत्र-भवानुपयाति व्यभिसारकः—(भारविः)।

(12) एक—One, some (Indefinite pronoun) ; as,—एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः । नास्तीत्येकेऽयमस्तीति चैके ।

N. B. एक when a numeral is declined in the singular and when it does not mean 'one' is declined in the dual and plural only (ii)

(13) एतद्—This (demonstrative pronoun) ; as,—एतद् वचनं श्रुत्वा सिंह उवाच ।

(14) इदम्—This (demonstrative pronoun) ; as,—सर्वं खल्विदं ब्रह्म । सुविशाल मिदं विश्व मखिलं ब्रह्म मन्दिरम् ।

(i) किन्तु तत्र-भवान् पूज्यो यथैवात्र भवानपि ।

(ii) एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽपि संख्यायाञ्च प्रयुज्यते ॥

N. B. इदम् is used with referance to a person thing near at hand and एतद् to one nearer still ; अ[dasa]
is used of a person or thing at a distance, while तद् used of one, that is absent (1).

(15) किम्—Who, what (interrogative pronoun used in all the genders in different forms ; as,—का कान्ता कस्ते पुत्रः—, मोहमुद्गर) । किमिदं क्रियते त्वया ।

N B The suffixes 'चित्' and 'चन' are added to t inflected किम् शब्द ; as,—कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कश्चित् वणिक् वसति कश्चित् कपिराज ग्रामान्तरं गमिष्यामि यदायं मे भवान्परिपृच्छतु ।

7. The various uses of the pronouns ततः, तत्र, as given below with different meanings —

ततः—(1) then, तदनन्तरं—ततः प्रियतमोऽपि गतः । ततः तमेवागारं मामेव कामपट परिचितं विविक्तो (दशकुमार) । (2) for that reason, तन्निमित्तं—ततोऽहं (3) thence, तस्मात्—पलायध्वं ततः शीघ्रम् । (4) In that ca तर्हि—ततः स्नानं करोमि ।

तत्र—(1) there, तस्मिन् स्थाने—तत्र रक्तमुखो नाम वानरः वसति स्म । (2) in that respect, तस्मिन् विषये—न तत्र सन्देह

तदा—(1) then, तस्मिन् समये—तदात्मानं सृजाम्यहम् । (2) d appointment, नैराश्ये—तदा मार्गेषु विश्रमाय सज्जय ।

यतः—(1) whence, यस्मात्—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन सह । (2) beacuse, यद्धेतु—यतो मया तद्वचनमनुष्ठितम् ।

(1) इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं त परोक्षे विजानीयात् ।

यत्र—where, यस्मिन् स्थाने—यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।

यदा—when, यस्मिन् समये—यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अतः—(1) for this reason, अस्माद्धेतोः—अतोऽहं ब्रवीमि। (2) its, एतस्य—किमाश्चर्यमतः परम्?

अत्र—(1) here, अस्मिन् स्थाने—अत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः। (2) in this respect, अस्मिन् विषये—स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते। (3) its, एतस्य—अत्रान्तरे दीर्घमुखो नाम बकः प्रविष्टः।

इतः—(1) here, अस्मिन् स्थाने—इतो निषीद।—इतश्च इतश्च—सर्वस्थानेषु। (2) hence, अस्मात्—इतो भ्रष्टस्ततो नष्टः।

इह—(1) here, अस्मिन् स्थाने—इहागच्छ, इह तिष्ठ। (2) in this respect—कथमिह मानव तव सन्तोषः—(मोहमुद्गरः)।

कुतः—(1) whence, कस्मात् स्थानात्—कुतः समायातः? (2) where, कुत्र—भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः?—(चार्वाक)।

कुत्र—where, कस्मिन् स्थाने—कुत्र ते सुवर्णकङ्कणम्? हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा—(महानाटकः)।

कदा—when, कस्मिन् समये—कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शंकरम्।

क्व—where, कस्मिन् स्थाने—क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः—(रघु)। यदुपतेः क्व गता मथुरा पुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला—(उद्भट)।

सर्वदा—always, सर्वस्मिन् समये—सर्वदा हि परोपकारिणः स्वभावा नेतरे गुणाः।

सदा—सर्वस्मिन् समये—सदा सर्वं भूयात्

एकदा—once, एकस्मिन् समये—एकदा घटामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापादितः ।

NUMERALS (संख्या वाचक शब्दाः) ।

1. Numerals (Jenoting numbers) are of two kinds ; viz,—(1) cardinal (संख्यापूरक or संख्या वाचक) and (2) ordinal (परिपूरक or पूरण वाचक). The number from एक to दश are cardinal numbers and प्रथम द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ (तुर्य, तुरीय) etc are ordinal numbers. The following numbers are cardinal numerals. As —

एकं दशं शतं चैव सहस्र मयुतं तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्व्बुद एव च ॥
वृन्दं खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्ख पद्मौ च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्धया यथोत्तरम् ॥

N. B Each of above is ten times as great as the preceding, so it called दशगुणोत्तरा वृत्तिः ।

2 The other numerals are formed with the combination of the compouuds of their numbers , in the same manner as 'अधिक' and 'ऊन' may be used to form numerical compounds ; as,—द्व्यधिक दश द्वादश ; एकोना विंशति ऊनविंशति &c.

3. The ordinals are declined regularly except प्रथम, द्वितीय and तृतीय which are optionally declined like pronouns in the चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी and सप्तमी singular; as,—द्वितीयस्मै, द्वितीयाय; द्वितीयायाः, द्वितीयस्याः &c.

4. एक, द्वि, त्रि and चतुर् are all adjectives and take the gender, number and case of the nouns of they qualify; as,—एकः नरः; एका नारी; द्वौ पुरुषौ; त्रयः नराः; तिस्रः नार्यः &c (i).

N. B. The numerals from एक to अष्टादश treated as adjectives agreeing with their nouns in gender, if possible and in number and case. ऊनविंशति and the rest may be treated both as adjective and noun. When used as adjectives they are in the singular number only, but when used as nouns they are declined in all their numbers.

5. एक is decli.ed in the singular and द्वि in the dual alone; and त्रि and चतुर् declined in the plural only.

6. सकृत्, द्विः, त्रिः, चतुः, पञ्चन् etc are numeral adverbs.

7. When पूरणार्थ is implied words विंशति, त्रिंशत् etc take the suffixes तमट् and डट्; but the words षष्टि, शत etc always take the suffix तमट्; as,—विंशतितमः, विंशः; त्रिंशत्तमः, त्रिंशः; but षष्टितमः, सप्ततितमः, शततमः, सहस्रतमः &c.

(i) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ—पाणिनिः।

N. B When other cardinals are used before the words षष्टि, सप्तति etc the suffixes मयट् and वट् are optionally added ; as,—एकषष्टितमः, एकषष्टः ;, द्विषष्टितमः, द्विषष्टः &c.

8. The words विंशति, शत, सहस्र etc are generally singular, but when they are used twice and thrice they are duals and plurals respectively (i) ; as,—विंशतिः, शतं, सहस्रं &c, but—शते, शतानि ; सहस्रे, सहस्राणि &c.

(a) The cardinals up to ऊनविंशति are always adjectives but all the cardinals from विंशति are both nouns and adjectives. When they are adjectives they do not take the numbers and genders of the nouns they qualify ; as,—शतं पुरुषाः, विंशतिः पुरुषाः, शतं स्त्रियः ।

(b) All the ordinals are adjectives.

CHAPTER V.

ROOTS (धातु).

1. क्रिया वाचिकाः प्रकृतयः धातवः (i)—Roots (प्रकृति), which denote the meanings of verbs are called धातु ; as,—भू (to be), स्था (to remain), गम् (to go), दृश् (to see) etc

---

(i) (a भूवादयो धातवः—इति पाणिनिः । (b) भूादिध—इति बोपदेवः ।
(c) क्रियावाचिनः भ्वादयो धातु संज्ञाः स्युरिति—सिद्धान्त कौमुदी ।
(d) क्रियावाचकात्वेव धातु संज्ञाः स्युरिति—दुर्गादासः ।

2. ति तसादयः साशीति शत संख्यका विभक्तयो धातोः प्रयुज्यते—There are 180 terminations such as ति, तस्, अन्ति etc which are added to the धातु to form पदs ।

N. B. These terminations are called तिङ् प्रत्यय which added to the धातु make तिङन्त पद (i) ।

3. तासाष्टादशधः क्रमात् लट् लोट् लङ् विधिलिङ् लृट् लुङ् लिट् लुट् लृङ् आशीर्लिङ् संज्ञकाः स्युः—These terminations have been devided equally into ten differant sets each containing eighteen in number. These sets have been termed by लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, लृट्, लुङ्, लिट्, लुट्, लृङ् and आशीर्लिङ् ।

4. लडादीनां नव परस्मैपदं नवात्मनेपदञ्च—Of the terminations of each set (लट्, लोट् etc) nine are called परस्मैपद and nine आत्मनेपद ।

5. ता नव त्रिधः क्रमात् प्रथम मध्यमोत्तम पुरुषाः स्युः—In each set there are three persons; viz,—first person (उत्तम पुरुष), second person (मध्यम पुरुष) and third person (प्रथम पुरुष) (ii).

6. पुरुषाणां त्रीणि त्रीणि वचनानि एक द्वि बहु संज्ञकानि—In each person there are three numbers; viz,—singular, dual and plural (iii).

(i) सुप्तिङन्त पदमिति—क्रमदीश्वरः ।

(ii) कारकस्य आश्रयः पुरुषः ।

(iii) द्वेकयो र्द्विवचनैक वचने बहुषु बहुवचनम्—पाणिनिः

7. धातवो दशभिर्गणै विभक्ताः—In reference to the various moods the verbs are devided into the classes. viz,—भ्वादि, अदादि, ह्वादि, दिवादि, तुदादि, रुधादि, तनादि, क्र्यादि and चुरादि (i)।

MOODS AND TENSES (लकारार्थ निर्णयः).

1. There are six moods in sanskrit, viz—(1) Infinitive (2) Indicative (3) Imperative (4) Potential (5) Benedictive and (6) conditional.

2. TENSE—The time of an action (क्रिया) is called the tense. Tenses are three in number ; viz,—The present, the past and the future. The time of an action now passing is called the present tense. The present tense are of four kinds ; as,—

प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एवच
नित्यः प्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः।

(a) The time from the beginning to the end of any work is called प्रवृत्तोपरत. as,—He is reading *Mohabharat*—स महाभारतं पठति।

(b) The time in which one ceases doing anything which he was doing before is called वृत्ताविरत ; as,—He has ceased to take medecine—स भेषजं न सेवते।

---

(1) भ्वाद्यदादी जुहोत्यादि दिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च रुधादिश्च तन क्र्यादि चुरादयः॥—सिद्धान्त कौमुदी।

(c) The time in which one is used to do anything or anything prearranged by nature is called नित्यप्रवृत्त, as,—The boys are playing here—इह बालकाः क्रीड़न्ति। He washes his face in the morning—प्रत्यूषे स मुखं प्रक्षालयति। Rain falls during the rainy season—प्रावृषि वृष्टि र्भवति।

(d) The last moment of future tense and the first of past tense is called सामीप्य वर्त्तमान। सामीप्य वर्त्तमान is divided into two parts ; viz,—भूत सामीप्य and भविष्यत्-सामीप्य ; as,—He is just come—स एष आगच्छति ; I shall go presently—अयमहं गच्छामि।

3. The time of an action which has long past is called the past tense ; as,—रामः वनं जगाम।

The time of an action which will take place at a time to come is called the future tense (i) ; as,—स देशान्तरं गमिष्यति।

4. The infinitive which is an indeclinable word (अव्यय शब्द) generally ends in तुम् ; as,—कर्त्तुम्—to do, भवितुम्—to be, etc.

5. In the indicative mood there are six tenses ; viz;—one present (लट्), three past (लङ्, लुङ्, लिट्) and two future (लृट्, लुट्). The other moods consist but of one tense each ; viz:—The imparative consist of लोट्, the

---

(i) क्रियाभेदयोः कालस्तु। क्रियाया भूतत्व भविष्यत्वाभ्यां—इति मुग्धबोध टीका।

potential of विधिलिङ्, the benedictive of आशीर्लिङ् and conditional of लृङ् (i).

6. लट् or present tense is used to denote action present and continuous ; as:—रामः पुस्तकं पठति ; अस्ति वाराणस्यां देवदत्तो नाम विप्रः ।

(a) लट् is used to denote past action in connection with स्म (ii), as:—कस्मिंश्चिद् वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म ।

(b) In connection with कदा and कर्हि the लट् takes optionally instead of the future tense (iii), as,—न जाने कदा ददामि दास्यामि वा ; कर्हि तत्राहं गच्छामि गमिष्यामि वा ।

(c) In connection with the indeclinables यावत् and पुरा let there be लट् in place of the future tense (लृट् or लुट्) (iv) ; as,—यावदहं गच्छामि तावदहं भक्षामि ; पुरा सप्त द्वीपां जयति वसुधा मप्रतिरथः ।—(शकुन्तला) ।

(d) लट् is used sometimes for future ; as:—किं करोमि, क्व गच्छामि । पक्षे, करिष्यामि, गमिष्यामि ।

(e) In narrative लट् is used for the past tense ; as — युधिष्ठिरो वदति ; सोऽपि प्रभु धर्म्मेण सर्व्वेभ्य स्तान् विभज्य प्रयच्छति , हिरण्यकः कथयति ।

(i) लट् वर्त्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ् लङ् लिटस्तथा ।
विध्याशिषोस्तु लिङ् लोटौ लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति ॥—सिद्धान्त कौमुदी ।

(ii) स्मेन लट् भवेत्—इति पाणिनिः ।

(iii) कर्हि कदा च योगे विभाषा—पाणिनिः ।

(iv) यावत् पुरा निपातयो र्लट्—पाणिनिः ।

N. B. When a past action is represented by present, it is called the Historic Present.

7. लोट् or imperative mood is used to denote command, permission, leave, etc; as,—अद्यैव गच्छ; अनुजानीहि पिङ्गलकसमीपं गच्छामि। यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणं। मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।

N. B. लोट् is generally used in the second person The first and the third persons are used in many cases in place of the potential; as:—I wish your honour may eat—इच्छामि भवान् भुङ्क्ताम्।

(a) लोट् sometimes denotes an expression of a benediction or prayer; as:—शुभमस्तु; पापानि सर्वं जगताञ्च प्रशमं नयाशु—(चण्डी)।

(b) When several verbs are used simultaneously the 'हि' and 'स्व' in singular and 'त' and 'ध्वम्' in plural of लोट् are used in all the bases, persons and numbers optionally; as:—पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम् मुषाण रत्नानि हरा मराङ्गना—(शिशुपालवधः)।

पक्षे—अवचस्कन्द, लुलाव, मुमोष, जहार।

(c) The लोट् is used when strength is implied; as:—सिन्धुमपि शोषयाणि।

(d) In the English language imparative mood is generally used in the second person only but in S[illegible] be used in all persons.

N. B. Although the meaning of the word भवत् i[s] the same as of युष्मद् yet it is of third person, hence whe[n] it is used, the verb must be of third person ; as,— आगच्छतु भवान् (3rd person) ; कुर्वन्तु भवन्तो मम सुप्रभातम् (3r[d] person) ; यथा आगतः करवाणि (1st person) ।

8. लङ् or first preterite denotes time past befor[e] any portion of the current day ; as:—आसीत् कान्यकुब्ज[े] ... नामतो भैरवो नाम व्याधः ; सूर्ये अस्तं गते सोऽगच्छत् ।

9. विधिलिङ् or potential mood is used generall[y] to denote duty and conveys the sense of may, might could, should etc ; as:—पश्चाद्गोऽहं वनं व्रजेत् ; यथ इदं कुर्व[ीत] न राम तस्य समीपं गतः ; न किमपि पुस्तकं लभेत यदि न तस्य समीपं गच्छेत् । आलस्यं नैव लिखेत लघ्वे रचयेदेवमया । रचि[त] ... वर्द्धयेत् सम्यक् वृंहं तोयद् निक्षिपेत् ॥

(a) विधिलिङ् is used to denote the following sen[-] ses :—(1) command (अनुज्ञा), as:—त्वं कुर्याः । (2) wis[h] (इच्छा) ; as:—भवानिहागच्छेत् । (3) inquiring (जिज्ञासा) ; as:— वृन्दावनं गच्छेयमुत काशीं गच्छेयम् । (4) inviting (निमन्त्रण) as:—इह भुञ्जीथाः । (5) entreaty (प्रार्थना) ; as:—गुरो, मां प्र[ति] सदयो भवेः । (6) request (अनुरोध) ; as—इह पुर्वीथाः ।

(b) The विधिलिङ् is used in the future tense i[n] contact with यदा, यदि and चेत् : as:—यदा स दद्यात् त[दा] दास्यामि ।

(c) In some places विधिलिङ् is used in the place o[f] लोट् ; as:—धर्मं चर or धर्मं चरेत्, सत्यं वद or सत्यं वदेत् ।

10. लृट् or first future answers to the future indefinite and imperfect ; as:—अद्य वा अब्द शतान्ते वा मृत्यु र्भविष्यति।

11 लुङ् or third preterite is defined to be the preterite of to-day. It is used to denote time recently indefinitely past ; as:—अभूनृपो दशरथ रघुराह्वतः—(भट्टि)।

N. B. It is not so much used as the लिट् and लङ् but is sometimes confounded with them.

(a) लुङ् is sometimes used to denote present, past or future action in connection with मा (i), as,—मा भूत् दुःखम् । सुकुमारक ! मारोदीः ।

(b) लुङ् and लङ् are used to denote present, past or future action in connection with मास्म ; as,—मास्म भूत् दुःखम् ; मास्म भवत् दुःखम् । क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ !

12. लिट् or second preterite is used to denote time not only past before the commencement of the current time, but remotely so. These two preterites लङ् and लिट् are much used in narration ; as—आसीत् सकल क्षत्रियोपेतो राजा शूद्रको नाम ; तत्र अमर शक्तिर्नाम राजा बभूव ।

N. B. But these two preterites लङ् and लिट् are much confused in their application. The application of the लिट् is not used generally with the nominative of the first person (उत्तम पुरुष)। "अहं जगाम" such application is obsolete.

13. लुट् or second future is to denoted time t… come of the present day; as:—भविता राज्याभिषे… रामस्य; मूर्धाभ्यक्ता अमात्या भारविं भविता मनुः—(षष्ठी)।

(a) Under certain circumstances लुट् may be use… optionally with लृट्; as:—कदा म गन्ता or गमिष्यसि।

N. B Some also say that according to moder… uses no difference exists between लृट् and लुट्।

14. लृङ् or conditional mood is seldom used si… gly. It is usually followed by another word in th… same tense and in the construction with the particle… यदि (if) and तदा (then),—expressed or understood… as:—यदि सुवृष्टिरभविष्यत् तदा दुर्भिक्षं न अभविष्यत्; यदि वि… अभविष्यत् तदा सुखमभविष्यत् (i)।

15. आशीर्लिङ् or benedictive mood is used … denote an expression of wish, blessing and prayer… as:—चिरं जीव्यात्; मङ्गलं ते भूयात्; मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयो… भारोद्वहन कष्टभागी भूयाः।

VERB (क्रिया).

1. The verb is that which expresses meanings …

(i) In English the subjunctive mood is used here, as:-…
"Had I the wings of a dove
How soon would I taste you again"—Cowper.

roots (i). Verbs are of three kinds ; viz:—Intransitive (अकर्म्मक), Transitive (सकर्म्मक) and Verbs with double objects (द्विकर्म्मक) (ii).

2. An intransitive verb (iii) is that which has no object ; as:—स तिष्ठति—He remains ; स उपविशति—He sits ; स निद्राति—He sleeps ; स जागर्त्ति—He awakes ; स भ्रमति—He walks ; स धावति—He runs ; स बिभेति—He fears ; स जीवति—He lives ; स म्रियते—He dies, etc.

3. A transitive verb is that which has an object ; as—स सत्यं ब्रूते—He speaks the truth ; स पितरं वन्दते—He worships his parents ; स दुर्ब्बलं रक्षति—He protects the weak.

4. Verb with double objects is that which has two objects ; as,—गोपः गां दुग्धं दोग्धि ; रामः वशिष्ठं स्वाससं पृच्छति।

5. Intransitive verbs are converted into transitives when they are used in the causative (णिजन्त) form ;

(i) (a) क्रिया धात्वर्थः—इति मुग्धबोध टीका , (b) धातोरर्थः क्रियोच्यते—इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्व-स्वीकारात्—शब्दार्थ रत्नम्।

(ii) धातवस्त्रिविधा उक्ता तेषु केचिदकर्मकाः। सकर्मकाश्च कतिचित् कतिचिच्च द्विकर्मकाः॥

(iii) सत्ता भुवि स्थिति वृद्धि शयने स्वासासने भासने। लज्जा जीवन रोदने च हसने तुष्टौ विनाशे क्षुधि॥ वास शब्द निवास क्षोभ मरणे स्वप्ने निद्रास्वपि। चेष्टा धातुरकर्मकः स्यात् मतोऽयं सकर्मकेष्वपि।

as,—स तं स्थापयति—He causes him to remain; स तं उपवेशयति—He causes him to sit.

6 शी, स्था and आस् with the prefix अधि are used as transitive; as,—शिवः कैलासं अधिशेते, अधि तिष्ठति, अध्यास्ते वा।

7. वस् with the prefixes उप, अनु, अधि and आङ् is used as transitive, as,—हरिः वैकुण्ठं उपवसति, अधिवसति, अनुवसति, आवसति वा।

N. B. Here वैकुण्ठ though convays a locative sense becomes an object. It is called अधिकरणे कर्मसंज्ञा।

8. विश् with the prefixes अभि and नि is optionally used as transitive; as,—साधुः सन्मार्गं सन्मार्गे वा अभिनिविशते।

9 The word "प्रवेश" in English when it convays the idea of "entrance" is intransitive but in Sanskrit प्र+विश् धातु may be used both in transitive and intransitive; as,—तदनन्तरं मध्याह्ने दुर्गं सद्गृहं चौरः प्रविष्टः; न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।

10 Words denoting going (गमन) and coming (आगमन) are used as intransitive verbs in English but in Sanskrit such verbs may be used both in transitive and intransitive; as,—ततः सर्वे यथाभीष्टं देशं जग्मुः; गच्छन्ति विमुखाः स्वस्य पितृभिः सह देवता, ततो राजा स्वनगरं (स्वनगरे वा) आजगाम।

11. क्रुध् and द्रुह् with a prefix are used as transitive; as,—साधुः पापं अभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति वा।

12. दिव् धातु is optionally used as transitive when the instrumental becomes an object ; as,—अक्षान् अक्षैर्वा दीव्यति ।

13. A causative verb (णिजन्त धातु) is that which takes the augment णिच् and conveys a causal sense. It is used both in proper (आत्मनेपद) and common (परस्मैपद) forms ; as,—भू—भावयति-ते ; कृ—कारयति-ते ; हृ—हारयति-ते ; गम्—गमयति-ते ; श्रु—श्रावयति-ते ; दृश्—दर्शयति-ते बुध्—बोधयति-ते ; ऋ—अर्पयति-ते ।

14. In order to make the causative form of a verb in English either a separate verb is used or to add, 'to make' 'to cause' before the verbs.

णिजन्त verbs have two nominatives ; viz :—the direct (प्रयोजक) and the indirect (प्रयोज्य). The nominative of a causative verb denoting such expressio as 'Causing a scene to be seen' (दर्शयति), 'Causing book to be read' (पाठयति) etc, is called the direc nominative (प्रयोजक कर्त्ता) and the nominative of th verbs 'to see' 'to read' etc, as above is called th indirect nominative (प्रयोज्य कर्त्ता).

In order to convert an intransitive verb into a tra sitive one, the intransitive verb should be mac causal ; as—बालकः शेते,—माता बालकं शाययति ; प्रभुः निद्राति —भृत्यः प्रभुं निद्रापयति ।

15. When the intransitives and those

that denote गति—to go, ज्ञान—to teach, to know; भोजन
to eat ; पठन—to read ; ग्रहण—to take ; श्रवण—to hea
दर्शन—to see, etc are used in the causal form their form
nominatives (प्रयोज्य कर्त्ता) become their objects (i); as
(अकर्मक) शिशुः शेते—माता शिशुं शाययति ; (गत्यर्थ) पु
विद्यालयं गच्छति—पिता पुत्रं विद्यालयं गमयति ; (ज्ञाना
बालकः पाठं बुध्यते—शिक्षकः बालकं पाठं बोधयति , (भोजना
शिशुः मोदकं भुङ्क्ते—माता शिशुं मोदकं भोजयति ; (पठना
शिष्यः वेदं पठति—गुरुः शिष्यं वेदं पाठयति , (ग्रहणा
शिष्यः मन्त्रं गृह्णाति—गुरुः शिष्यं मन्त्रं ग्राहयति ; (श्रवणा
माता धर्म-शास्त्रं शृणोति,—पुत्रः मातरं धर्म-शास्त्रं श्रावय
(दर्शनार्थे) शिशुः चन्द्रं पश्यति—माता शिशुं चन्द्रं दर्शयति ; et

16. Desiderative verbs (सन्नन्त धातु) are those th
with the affix सन् become reduplicated and express
denote desire of the agent ; as:—कृ—चिकीर्षति (कर्तुमिच्छ
हन्—जिघांसति (हन्तुमिच्छति), जि—जिगीषति (जेतुमिच्छति
गम्—जिगमिषति (गन्तुमिच्छति), ग्रह्—जिघृक्षति (ग्रहीतुमिच्छ
तॄ—तितीर्षति, (तर्तुमिच्छति), पा—पिपासति (पातुमिच्छति), ज्ञा
जिज्ञासते (ज्ञातुमिच्छति), etc (ii)

(i) In the passive voice (कर्मवाच्य) the former nor
natives (प्रयोज्य कर्त्ता) are used in the first case and the obje
in the second case , as,—शिक्षकेण बालकः पाठं बुध्यते, गुरुणा शि
वेदं पाठ्यते ।

(ii) सन् प्रत्यय is used to express some particular meanin
of गुपादि verbs ; as,—गुपो वधे च निन्दायां क्षमायां तथा

17. Frequentative verbs (यङन्त धातु) are those that with the affix यङ् become reduplicated and express the repetition (पौनःपुन्य) or intensity (आतिशय्य) of an action; the roots of these verbs with a consonant and having one vowel only are used in the आत्मनेपद: as,—(पुनः पुनः अतिशयेन वा तपति) तप्—तातप्यते; so that लप्—लालप्यते, शुभ्—शोशुभ्यते, दीप्—देदीप्यते, रुद्—रोरुद्यते, नृत्—नरीनृत्यते, etc (i).

18. Nominal verbs (नाम धातु) (ii) are those that are formed or derived from nouns. The nouns with the affixes काम्यच्, क्यच्, क्विप्, णिच् and क्यङ् become converted into roots or verbal bases and are conjugated like roots of the भू class (भ्वादिगण).

19. The nominal roots formed by काम्यच्, क्यच् and

मर्थे च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ as,—जुगुप्सते or बीभत्सते, तितिक्षते, चिकित्सति ।

(i) यङ् is added to गत्यर्थ roots (roots implying गति) when they convey the sense कौटिल्य (going crookedly); as,—(कुटिलं गच्छति) जङ्गम्यते etc. It is added to चर्, जप्, लुप्, सद्, दह्, दन्श् and गृ when they convey the sense गर्हा (censure); as,—(गर्हितं चरति) चञ्चूर्यते etc. It is added to रुच् and शुभ् when they imply repetition only; as,—(पुनः पुनः रोचते शोभते वा) रोरुच्यते, शोशुभ्यते ।

(ii) The nominal verbs (नामधातु) are called सिद्ध in Mugdhabodha.

क्विप् are used in the परस्मैपद, and those formed by णिच् are used in the परस्मैपद as well as आत्मनेपद and those formed by क्यङ् are used in the आत्मनेपद only.

20. Examples of causative, desiderative, frequentative and nominal verbs, affixes and meanings :—

Roots	Verbs	Causatives	Desiratives	Frequentatives
अद्	अत्ति	आदयति	जिघत्सति	—
अश्	अश्नाति	आशयति	अशिशिषते	—
आस्	आस्ते	आसयति	आसिसिषते	—
इ+अधि	अधीते	अध्यापयति	अधीयीषति or अधिजिगांसते	
ईक्ष्	ईक्षते	ईक्षयति	ईचिक्षिषते	—
उष्	ओषति	ओषयति	ओषिषिषति	—
ऋ	ऋच्छति	अर्पयति	अरिरिषति	अरार्यते
कृ	करोति	कारयति	चिकीर्षति	चेक्रीयते
क्षिप्	क्षिपति	क्षेपयति	चिक्षिप्सति	चेक्षिप्यते
खिद्	खिद्यति	खेदयति	चिखित्सते	चेखिद्यते
गम्	गच्छति	गमयति	जिगमिषति	जङ्गम्यते
ग्रह्	गृह्णाति	ग्राहयति	जिघृक्षति	जरीगृह्यते
घ्रा	जिघ्रति	घ्रापयति	जिघ्रासति	जेघ्रीयते
चकास्	चकास्ति	चकासयति	चिचकासिषति	—
चक्ष्+आ	आचष्टे	ख्यापयति	चिख्यासते	चाख्यायते
छिद्	छिनन्ति	छेदयति	चिच्छित्सति	चेच्छिद्यते
जन्	जायते	जनयति	जिजनिषते	जाजायते
ज्ञा	जानाति	ज्ञापयति	जिज्ञासति	जाज्ञायते

Roots	Verbs	Causatives	Desiratives	Frequentatives
तन्	तनोति	तानयति	तितनिषति	तन्तन्यते
दा	ददाति	दापयति	दित्सति	देदीयते
दृश्	पश्यति	दर्शयति	दिदृक्षते	दरीदृश्यते
धृ	धरति	धारयति	दिधरिषति	देध्रीयते
गै	गायति	गापयति	जिगीषति	जेगीयते
पठ्	पठति	पाठयति	पिपठिषति	पापठ्यते
फल्	फलति	फालयति	पिफलिषति	पंफुल्यते
बुध्	बोधति	बोधयति	बुबोधिषति	बोबुध्यते
भुज्	भुनक्ति	भोजयति	बुभुक्षति	बोभुज्यते
भू	भवति	भावयति	बुभूषति	बोभूयते
मृ	म्रियते	मारयति	मुमूर्षति	मरीम्रीयते
या	याति	यापयति	यियासति	यायायते
रुच्	रोचते	रोचयति	रुरुचिषते	रोरुच्यते
रुह्	रोहति	रोहयति	रुरुक्षति	रोरुह्यते
लभ्	लभते	लम्भयति	लिप्सते	लालभ्यते
विद्	वेत्ति	वेदयति	विविदिषति	वेविद्यते
श्रि	श्रयते	श्राययति	शिश्रयिषते	शेश्रीयते
श्रु	शृणोति	श्रावयति	शुश्रूषते	शोश्रूयते
स्था	तिष्ठति	स्थापयति	तिष्ठासति	तेष्ठीयते
हन्	हन्ति	घातयति	जिघांसति	जंघन्यते
हस्	हसति	हासयति	जिहसिषति	जाहस्यते
हृ	हरति	हारयति	जिहीर्षति	जेह्रीयते

NOMINAL VERBS

काम्यच्

Nouns	Affixes	Roots	Nominal verbs	Meanings
धन	काम्यच्	धनकाम्य	धनकाम्यति	आत्मनः धनमिच्छति
पुत्र	,,	पुत्रकाम्य	पुत्रकाम्यति (i)	आत्मनः पुत्रमिच्छति
शुक्ति	,,	शुक्तिकाम्य	शुक्तिकाम्यति	आत्मनः शुक्तिमिच्छति
यशः	,,	यशस्काम्य	यशस्काम्यति	आत्मनः यश इच्छति
सर्पिः	,,	सर्पिष्काम्य	सर्पिष्काम्यति	आत्मनः सर्पिः इच्छति

क्यच्

Nouns	Affixes	Roots	Nominal verbs	Meanings
अशन	क्यच्	अशनाय	अशनायति	बुभुक्षया अशनमिच्छति
उदक	,,	उदन्य	उदन्यति	पिपासया उदकमिच्छति
तपस्	,,	तपस्य	तपस्यति (ii)	तपः करोति
धन	,,	धनाय	धनायति	गृध्नुतया धनमिच्छति
नमः	,,	नमस्य	नमस्यति (iii)	नमः करोति
पति	,,	पतीय	पतीयति (iv)	आत्मनः पतिमिच्छति
पुत्र	,,	पुत्रीय	पुत्रीयति (v)	आत्मनः पुत्रमिच्छति
नृप	,,	नृपस्य	नृपस्यति (vi)	नृपं कर्तुमिच्छति
सुत	,,	सुतीय	सुतीयति (vii)	आत्मनः सुतमिवाचरति

(i) अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया—रघुवंशम्।

(ii) असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः—रघुवंशम्।

(iii) नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः—नीतिशतकम्।

(iv) मान्य धर्मात्मजाधी पतीयति रघूत्तमम्—भट्टि।

(v) पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः आनायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्—भट्टि।

(vi) [illegible] मा तनयन्तो महीपे मोरिवाचरत्—भट्टि।

(vii) सुतीयति त्वं पौरजनम्—साहित्य दर्पणम्।

क्विप्

Nouns	Affixes	Roots	Nominal verbs	Meanings
कवि	क्विप्	कवय	कवयति	कविरिव व्याचरति
गर्दभ	,,	गर्दभ	गर्दभति (i)	गर्दभ इव व्याचरति
गुरु	,,	गुरव	गुरवति	गुरुरिव व्याचरति
बन्धु	,,	बन्धव.	बन्धवति	बन्धुरिव व्याचरति
विधु	,,	विधव	विधवति (ii)	विधुरिव व्याचरति

णिच्

दूर	णिच्	दवि।	दवयति (iii)	दूरं करोति
दृढ	,,	द्रढि	द्रढयति	दृढं करोति
अन्तिक	,,	नेदि	नेदयति (iv)	अन्तिकं करोति
पृथु	,,	प्रथि	प्रथयति	पृथुं करोति
भृश	,,	भ्रशि	भ्रशयति	भृशं करोति
बहुल	,,	बंहि	बंहयति	बहुलं करोति
मृदु	,,	म्रदि	म्रदयति	मृदुं करोति
लघु	,,	लघि	लघयति	लघुं करोति
वृन्द	,,	वृन्दि	वृन्दयति	वृन्दं करोति
स्थूल	,,	स्थवि	स्थवयति	स्थूलं करोति

(i) गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनाम् पुरतः—साहित्य दर्पणम्।

(ii) विधवति मुखाब्जमस्याः—साहित्य दर्पणम्।

(iii) दवयन्निरयेण ग्राम मुग्धो विभागम्—भट्टि।

(iv) अथ पुरुजवयोगात् नेदयन् दूर संस्थम्—भट्टि।

क्यङ्

Nouns	Affixes	Roots	Numeral verbs	Meanings
अप्सरस्	क्यङ्	अप्सराय	अप्सरायते (i)	अप्सरा इव आचरति
अमर	"	अमराय	अमरायते (ii)	अमर इव आचरति
कष्ट	"	कष्टाय	कष्टायते	कष्टं करोति
कान्ता	"	कान्ताय	कान्तायते (iii)	कान्ता इव आचरति
चन्द्र	"	चन्द्राय	चन्द्रायते (iv)	चन्द्र इव आचरति
द्रुम	"	द्रुमाय	द्रुमायते (v)	अद्रुमो द्रुमो भवति
धूम	"	धूमाय	धूमायते	धूमम् उद्वमति
पण्डित	"	पण्डिताय	पण्डितायते	पण्डित इव आचरति
पिता	"	पित्रीय	पित्रीयते	पिता इव आचरति
दुर्मना	"	दुर्मनाय	दुर्मनायते (vi)	अदुर्मना दुर्मना भवति
रमणी	"	रमणीय	रमणीयते (vii)	रमणीव आचरति
वारि	"	वारीय	वारीयते (viii)	वारि इव आचरति

(i) प्रासादीयति च कुट्यां पर्यङ्कीयति मञ्चके। नगर [illegible] पुत्रिकाप्सरायते ॥

(ii) [illegible] अमरायते—कादम्बरी।

(iii) कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि—साहित्य दर्पणम्।

(iv) चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंस—साहित्य दर्पणम्।

(v) निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते—हितोपदेश।

(vi) शाकपार्थिवकस्य त्याग मघवानिव भूतले। [illegible] दुर्मनायते—वीरचरितम्।

(vii) तव कदा रमणीयते स्त्री—साहित्य दर्पणम्।

(viii) वारीयते स्वच्छतया विहारः—साहित्य दर्पणम्।

क्यङ्

Nouns	Affixes	Roots	Nominal verbs	Meanings
वाष्प	क्यङ्	वाष्पाय	वाष्पायते (i)	वाष्पं उदमति।
शब्द	,,	शब्दाय	शब्दायते	शब्दं करोति।
ग्रीष्म	,,	ग्रीष्माय	ग्रीष्मायते	अग्रीष्मः ग्रीष्मो भवति।
हंस	,,	हंसाय	हंसायते (ii)	हंस इव आचरति।

CHAPTER VI.

PARTICIPLES (कृदन्त पद).

Verbal Adjectives.

1. Participles generally are of three kinds, viz :— present participle, past participle and future participle. They are of two kinds according to the voice i e. active and passive. Verbs of present tense are turned into adjectives by शतृ and शानच्, the verbs of past tense by क्त and 'क्तवतु' and the verbs of future tense by स्यतृ, स्यमान, तव्य, अनीय and य।

(i) वाष्पायमाणो बलिमन्निकेतम् आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश—रघुवंशम्।

(ii) हंसायते चारुगतेन कान्ता—साहित्यदर्पणम्।

PRESENT PARTICIPLE—शतृ and शानच् ।

2. The present participles are formed by शतृ and शानच् । The roots of परस्मैपद get the affix शतृ while those of आत्मनेपद affix शानच् । In order to make active present participles the original verb should be made शतृ and शानच् प्रत्ययान्त and the object of the verb, if any should be in the second case ending; as '—हसन् पाठको गच्छति ।

3. In order to form a word with शतृ conjugate the root in 'अन्ति' of लट्, then taking away the 'अन्ति' substitute 'अत्' in its place; as'—भवन्ति—भवत्; गच्छन्ति—गच्छत्; पश्यन्ति—पश्यत् etc.

4. As words formed of शतृ are adjectives, they must have three genders, according to the gender of the noun they qualify.

5. As words formed of शतृ are declined in the masculine gender like 'गायत्'; in the neuter like 'भवत्' or 'श्रीमत्' and in the feminine like 'नदी'; as —

Masculine	पश्यन्	पश्यन्तौ	पश्यन्तः
Neuter	पश्यत्	पश्यन्ती	पश्यन्ति
Feminine	पश्यन्ती	पश्यन्त्यौ	पश्यन्त्यः

N. B. Mark that in the feminine the words formed of शतृ get the addition of 'ई' at the end so are declined like 'नदी' ।

6. शानच् is added to verbs in the आत्मनेपद only. In forming an adjective with शानच् conjugate a root in the third person dual and substitute 'आन' for 'आते', as:—यज् assumes the form यजाते in 'आते' and so is यजान in शानच्। But if in the dual 'आते' we find that the 'आ' is changed into 'ए', then 'मान' is added instead of 'आन'; as:—सेव् assumes the form of सेवेते in 'आते' and so the word सेवमान will be formed of शानच्।

7. A verb of present tense in the passive voice becomes आत्मनेपदी with 'य' added to the end, as:—श्रु—श्रूयते; पच्—पच्यते; such verbs when used as present participles take the form 'आन'; as:—तुद्—तुद्यमान, दम्—दम्यमान।

PAST PARTICIPLE—क्त and क्तवतु।

8. The verbs of past tense are used as adjectives when formed by the affixes क्त and क्तवतु। The verbal adjectives thus formed by क्तवतु are also used as principal verbs; as,—(adj) अत्र आगतः पुरुषः हसति। (verb) — अत्र एकः पुरुषः आगतः।

9. The passive past participles and the active past participles are formed by क्त and क्तवतु respect-

10 As words formed of क्त and क्तवतु are adjectives they have three genders i.e. they have genders according to the gender of the noun they qualify.

11. Words formed by क्त are declined in the masculine as 'गज', in the neuter as 'फल' and in the feminine as 'लता'।

12. Words formed by क्तवतु are declined in the masculine as 'भवत्', in the neuter as 'महत्' and in the feminine as 'नदी'; as,—ज्ञा+क्तवतु=ज्ञातवत्; in conjugation as ;—

Masculine	ज्ञातवान्	ज्ञातवन्तौ	ज्ञातवन्तः
Neuter	ज्ञातवत्	ज्ञातवती	ज्ञातवन्ति
Feminine	ज्ञातवती	ज्ञातवत्यौ	ज्ञातवत्यः

FUTURE PARTECIPLE—स्यट, स्यमान, तव्य, अनीय and य।

13. Verbs of future tense are used as adjectives when formed by the affixes स्यट स्यमान, or तव्य, अनीय and य।

14 In the active voice the परस्मैपदी roots are formed adjectives by स्यट while the आत्मनेपदी roots are formed by स्यमान।

15. The future participles are formed by स्यट स्यमान when they are attached with सुबन्त affixes.

16. The roots of स्यत् and स्यमान will undergo similar changes as they do in लृट् ; as,—

(लृट्) कृ—करिष्यति (स्यत्) कृ—करिष्यत्

(लृट्) सेव्—सेविष्यते (स्यमान) सेव्—सेविष्यमाण

17. Adjectives thus formed by स्यत् and स्यमान agree in gender with the nominatives or the nouns they qualify. Words formed by स्यत् are declined in the masculine as 'गायत्' in the neuter as 'महत्' and in the feminine as 'नदी' ; as,—

Masculine	करिष्यन्	करिष्यन्तौ	करिष्यन्तः
Neuter	करिष्यत्	करिष्यती	करिष्यन्ति
Feminine	करिष्यन्ती	करिष्यन्त्यौ	करिष्यन्त्यः

Mark—having 'त' changed into 'न्त' with 'ई' (स्त्री) at its end.

18. Words formed of स्यमान are declined as 'नर', 'फल', or 'लता' as is the case with शानच् in order to three genders.

19. In the passive voice (कर्मवाच्य) or neuter passive voice (भाववाच्य) verbal adjectives as well as the principal verbs are formed in the future tense by तव्य, अनीय or य। Words so formed are adjective and will be declined in the masculine gender as 'नर', in the neuter as 'फल' and in the feminine as 'लता' ; as,—

Masculine	कर्त्तव्यः	कर्त्तव्यौ	कर्त्तव्याः
Neuter	कर्त्तव्यं	कर्त्तव्ये	कर्त्तव्यानि
Feminine	कर्त्तव्या	कर्त्तव्ये	कर्त्तव्याः

20. PARTICIPLES—कृदन्तपद।

	Present participles		Past participles		Future participles		Potential participles			Infinitives	Past Indicative participles	
	शतृ	शानच्	क्त	क्तवतु	स्यत्	स्यमान	तव्य	अनीय	य	तुम्	क्त्वा	ल्यप्
अस्	सन्	+	भूत	भूतवान्	भविष्यन्	+	भवितव्य	भवनीय	भव्य	भवितुम्	भूत्वा	प्रभूय
कृ	कुर्वन्	कुर्वाण	कृत	कृतवान्	करिष्यन्	करिष्यमाण	कर्तव्य	करणीय	कार्य	कर्तुम्	कृत्वा	प्रकृत्य
क्री	क्रीणन्	क्रीणान	क्रीत	क्रीतवान्	क्रेष्यन्	क्रेष्यमाण	क्रेतव्य	क्रयणीय	क्रेय	क्रेतुम्	क्रीत्वा	विक्रीय
गम्	गच्छन्	+	गत	गतवान्	गमिष्यन्	+	गन्तव्य	गमनीय	गम्य	गन्तुम्	गत्वा	आगत्य,
ग्रह्	गृह्णन्	गृह्णान	गृहीत	गृहीतवान्	ग्रहीष्यन्	ग्रहीष्यमाण	ग्रहीतव्य	ग्रहणीय	ग्राह्य	ग्रहीतुम्	गृहीत्वा	प्रगृह्य
चि	चिन्वन्	चिन्वान	चित	चितवान्	चेष्यन्	चेष्यमाण	चेतव्य	चयनीय	चेय	चेतुम्	चित्वा	सञ्चित्य
चुर्	चोरयन्	+	चोरित	चोरितवान्	चोरयिष्यन्	+	चोरयितव्य	चोरणीय	चोर्य	चोरयितुम्	चोरयित्वा	संचोर्य
ज्ञा	जानन्	जानान	ज्ञात	ज्ञातवान्	ज्ञास्यन्	ज्ञास्यमान	ज्ञातव्य	ज्ञानीय	ज्ञेय	ज्ञातुम्	ज्ञात्वा	विज्ञाय
दा	ददत्	ददान	दत्त	दत्तवान्	दास्यन्	दास्यमान	दातव्य	दानीय	देय	दातुम्	दत्त्वा	आदाय
दृश्	पश्यन्	+	दृष्ट	दृष्टवान्	द्रक्ष्यन्	+	द्रष्टव्य	दर्शनीय	दृश्य	द्रष्टुम्	दृष्ट्वा	प्रदृश्य
धा	दधत्	दधान	हित	हितवान्	धास्यन्	धास्यमान	धातव्य	धानीय	धेय	धातुम्	हित्वा	विधाय
प्रच्छ्	पृच्छन्	+	पृष्ट	पृष्टवान्	प्रक्ष्यन्	+	प्रष्टव्य	प्रच्छनीय	पृच्छ्य	प्रष्टुम्	पृष्ट्वा	संपृच्छ्य
भू	भवन्	+	भूत	भूतवान्	भविष्यन्	+	भवितव्य	भवनीय	भव्य	भवितुम्	भूत्वा	प्रभूय
श्रु	शृण्वन्	शृण्वान	श्रुत	श्रुतवान्	श्रोष्यन्	श्रोष्यमाण	श्रोतव्य	श्रवणीय	श्राव्य	श्रोतुम्	श्रुत्वा	प्रतिश्रुत्य
सेव्	+	सेवमान	सेवित	सेवितवान्	+	सेविष्यमाण	सेवितव्य	सेवनीय	सेव्य	सेवितुम्	सेवित्वा	संसेव्य
स्था	तिष्ठन्	+	स्थित	स्थितवान्	स्थास्यन्	+	स्थातव्य	स्थानीय	स्थेय	स्थातुम्	स्थित्वा	अवस्थाय
हन्	घ्नन्	+	हत	हतवान्	हनिष्यन्	+	हन्तव्य	हननीय	वध्य	हन्तुम्	हत्वा	आहत्य
हा	जहत्	+	हीन	हीनवान्	हास्यन्	+	हातव्य	हानीय	हेय	हातुम्	हित्वा	विहाय
हु	जुह्वत्	+	[redacted]	हुतवान्	होष्यन्	+	होतव्य	हवनीय	हव्य	होतुम्	हुत्वा	आहुत्य
हृ	हरन्	हरमाण	हृत	हृतवान्	हरिष्यन्	हरिष्यमाण	हर्तव्य	हरणीय	हार्य	हर्तुम्	हृत्वा	प्रहृत्य

INFINITIVE VERBS.

तुमुन्, क्त्वा , ल्यप् and णमुल् ।

1. In the affixes तुमुन् (तुम्), क्त्वा (त्वा), ल्यप् (यप्) and णमुल् (अम्) expressing निमित्तार्थ, अनन्तरार्थ etc be added to the verbs the verbs become infinitive. In English they are called gerunds.

N. B. तुम् प्रत्यय is used when purpose is meant and when two verbs have a single nominative तुम् प्रत्यय is used in that verb which is dependent on the other.

2. As a noun, a simple infinitive may stand as a subject and an object in the sentence in English. The तुम् प्रत्ययान्त पद in Sanskrit may sometimes in like manner be the nominative and object in the sentence. Again in English a simple infinitive when becomes gerundial requires an object or some compliment after it to complete its meaning In Sansktit also a तुम् प्रत्ययान्त पद which denotes purpose is incomplete and has to be completed by a compliment after it ; as — यद् विना राज्ञा स्थातुं न युक्तम्—here स्थातुं means व्यवस्थार्थं ।

3. The gerund of compound verbs (not preceeded by the nagative particle 'अ') is formed by ल्यप् (यप्) and the gerund of simple verb (not compound words ...t with 'अ') is formed ... क्त्वा (त्वा) ;

as :—सम्—दृश्+ल्यप्=संदृश्य ; दृश्+क्त्वा=दृष्ट्वा ; but अ—दृश्+क्त्वा=अदृष्ट्वा ।

N B. When two verbs agree with the same nominative तुम् प्रत्यय should be used in connection with इच्छार्थ धातु and समर्थार्थक word

4. When two verbs have the same nominative क्त्वा प्रत्यय is used at the former of the two verbs.

5. After the words ending in 'इ', 'उ', 'ऋ' etc the affix ल्यप् is preceeded by the letter 'त' (i) ; as :—वि—जि+ल्यप् (य)=विजित्य, सं—स्तु+ल्यप्=संस्तुत्य ; प्र—कृ+ल्यप्=प्रकृत्य ।

6. The final न् or म् of the roots हन्, मन्, रम्, गम् etc are sometimes changed into 'त' before ल्यप् ; as :—आहत्य, आगत्य, आगम्य, प्रणत्य, प्रणम्य, विरत्य, विरम्य etc.

7. When one having done some work goes on to do another the verb expressing the first work is formed by क्त्वा and ल्यप् ; as :—He laughed having seen me—स मां दृष्ट्वा (or संदृश्य) जहास । There he at first saw me and then laughed So the verb दृश् will have the affix क्त्वा and ल्यप् ।

8. When a verb depends upon another or in case absolute (ii) the verb signifying the first work becomes

---

(i) समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् , as :—कृत्वा ।

(ii) This is called nominative case absolute in English corresponding with the locative {absolute (भावाधिकरण) in Sanskrit-

भावाधिकरण ; as :—This being done so, he went away. Here 'is going away' depends upon 'this being done'. So the first verb will be भावाधिकरण and will remain सप्तमी । In order that a verb should receive the seventh case ending it must first be verbal adjective. Hence the translation of the above sentence would be :—एवं कृते स प्रस्थितः।

N.B. For this see शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, क्तल, क्तमान्, तव्य ।

9. When a verb expresses recurrence (पौनःपुन्य) of an action the affix णमुल् (अम्) acts in that verb instead of क्त्वा and ल्यप्; as :—स्मारं स्मारं स्व-ग्रह-चरितं दारुभूतो मुरारिः। स्मारं स्मारं—पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वा।

10. *Distinction between* क्त्वा *and* ल्यप् *and* शतृ *and* शानच्।

(a) When the first act continues with the second act, शतृ or शानच् is used instead of क्त्वा and ल्यप् ; as :—The man talked smiling (or with a smile) There the act of smiling continues with the act of talking and so शतृ is used instead of ल्यप् or क्त्वा ; as :—स हसन् उवाच ।

(b) When the second act happens after the completion of the first act, the first will be expressed by a gerund with ल्यप् or क्त्वा ; as :—Having drawn near, he told. Here he first completed the act of 'drawing near', and then 'talked' ; so क्त्वा or ल्यप् will be used here ; as :—स तमुपसृत्य अब्रवीत् ।

as :—सम्—दृश्+ल्यप्=संदृश्य ; दृश्+क्त्वा=दृष्ट्वा ; but अ—दृश्+क्त्वा=अदृष्ट्वा ।

N. B. When two verbs agree with the same nominative तुमुन् प्रत्यय should be used in connection with इच्छार्थे धातु and समर्थक word

4. When two verbs have the same nominative क्त्वा प्रत्यय is used at the former of the two verbs.

5. After the words ending in 'इ', 'उ', 'ऋ' etc the affix ल्यप् is preceeded by the letter 'त' (i) ; as·—वि—जि+ल्यप् (य)=विजित्य, सं—स्तु+ल्यप्=संस्तुत्य ; प्र—ह्व+ल्यप्=प्रह्वत्य ।

6. The final न् or म् of the roots हन्, नम्, रम्, गम् etc are sometimes changed into 'त' before ल्यप् ; as :—आहत्य, आगत्य, आगम्य, प्रणत्य, प्रणम्य, विरत्य, विरम्य etc.

7. When one having done some work goes on to do another the verb expressing the first work is formed by क्त्वा and ल्यप्; as :—He laughed having seen me—स मां दृष्ट्वा (or संदृश्य) जहास। There he at first saw me and then laughed So the verb दृश् will have the affix क्त्वा and ल्यप् ।

8. When a verb depends upon another or in case absolute (ii) the verb signifying the first work becomes

---

(i) समासेऽनञ् पूर्वे क्त्वो ल्यप् , as :—प्रकृत्य ।

(ii) This is called nominative case absolute in English corresponding with the locative |absolute (भावाधिकरण) in Sanskrit-

भावाधिकरण ; as :—This being done so, he went away. Here 'is going away' depends upon 'this being done'. So the first verb will be भावाधिकरण and will remain सप्तमी। In order that a verb should receive the seventh case ending it must first be verbal adjective. Hence the translation of the above sentence would be :—एवं कृते स प्रस्थितः।

N.B. For this see शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, स्यत्, स्यमान, तव्य।

9. When a verb expresses recurrence (पौनःपुन्य) of an action the affix णमुल् (अम्) acts in that verb instead of क्त्वा and ल्यप्; as :—स्मारं स्मारं स्व-गृह-चरितं दारुभूतो मुरारिः। स्मारं स्मारं—पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वा।

10. Distinction between क्त्वा and ल्यप् and शतृ and शानच्।

(a) When the first act continues with the second act, शतृ or शानच् is used instead of क्त्वा and ल्यप्; as :—The man talked smiling (or with a smile). There the act of smiling continues with the act of talking and so शतृ is used instead of ल्यप् or क्त्वा; as :—स हसन् उवाच।

(b) When the second act happens after the completion of the first act, the first will be expressed by a gerund with ल्यप् or क्त्वा; as :—Having drawn near, he told. Here he first completed the act of 'drawing near', and then 'talked'; so क्त्वा or ल्यप् will be here; as :—स तमुपसृत्य अवादीत्।

11. **Auxiliary verbs**—are the helping verbs *i. e.* they help the principal verbs in forming their tense, person and number. In many places the auxiliary verbs remain understood after the principal verb. But there is no such auxiliary verb in Sanskrit. The manner in which they are translated in Sanskrit is as follows :—Read if you can—यदीह पठितु शक्नोषि पठ ; Did he go there ?—Yes he did—अपि स तत्रागच्छत् ?—आगच्छदेव ।

---

12. **Places of Bisorgas in the conjugation of verbs.**

(a) In लट् or present tense the विसर्ग takes place in all the dual forms and in the first person plural ; as :—

	प्रथम पुरुष	मध्यम पुरुष	उत्तम पुरुष
एकवचन	—	—	—
द्विवचन	:	:	:
बहुवचन	—	—	:

(b) There is no विसर्ग in लोट् or imparative mood. In लङ् or first preterite (past tense) only the second person singular form has विसर्ग ; as,—अभवः, अपश्यः etc. In लिट् or second preterite the forms of third person are generally used, of which the dual and the plural have विसर्ग । As,—जग्मतुः, जग्मुः ।

(c) In translating a verb of past tense in the fisrt

person (उत्तम पुरुष) and second person (मध्यम पुरुष), the लङ् forms or verbs formed by क्त or क्तवतु are conveniently used. As,—अगच्छत्, गतः ; अपश्यत्, दृष्टवान् ।

DEGREES OF COMPARESON

The comparitive is formed by तर or ईयस् (ईयस्) and the superlative by तम or इष्ठ (i). In the following table the primitive adjectives undergo anomalous change before the affixes ईयस् (ईयस्) and इष्ठ ; but they may be also regularly formed with तर and तम ।

Primitives	Substitutes	Comparatives	Superlatives
अन्तिक	नेद	नेदियस्	नेदिष्ठ
अल्प	कन्	कनीयस्	कनिष्ठ
उरु	वर	वरीयस्	वरिष्ठ
ऋजु	ऋज्	ऋजीयस्	ऋजिष्ठ
क्षुद्र	क्षोद्	क्षोदियस्	क्षोदिष्ठ
गुरु	गर्	गरीयस्	गरिष्ठ
दीर्घ	द्राघ्	द्राघीयस्	द्राघिष्ठ
दूर	दव	दवीयस्	दविष्ठ
दृढ	द्रढ्	द्रढीयस्	द्रढीष्ठ

(i) The rule is here given according to पाणिनिः, but according to वोपदेव, ईयस् and इष्ठ both equally form the comparative as well as the superlative ; as —अयम् अनयोः एषां वा अतिशयेन लघुः—लघीयान्, लघिष्ठः ; अयं अनयोः एषां वा अतिशयेन प्रशस्यः—श्रेयान्, श्रेष्ठः etc.

Primitives	Substitutes	Comparatives	Superlatives
प्रशस्य	श्र ज्य	श्रेयस् ज्यायस्	श्रेष्ठ ज्येष्ठ
प्रिय	प्र	प्रेयस्	प्रेष्ठ
बहु	भू	भूयस्	भूयिष्ठ
बहुल	बंह	बंहीयस्	बंहिष्ठ
युवन्	यव् कन्	यवीयस् कनीयस्	यविष्ठ कनिष्ठ
वृद्ध	वर्ष ज्य	वर्षीयस् ज्यायस्	वर्षिष्ठ ज्येष्ठ
स्थूल	स्थव्	स्थवीयस्	स्थविष्ठ
ह्रस्व	ह्रस्	ह्रसीयस्	ह्रसिष्ठ
मृदु	म्रद्	म्रदीयस्	म्रदिष्ठ
वृन्दारक	वृन्द	वृन्दीयस्	वृन्दिष्ठ

CHAPTER VII.

VOICE (वाच्य).

Verbs have four voices ; viz :—the active (कर्तृवाच्य), the passive (कर्मवाच्य), the substantive (भाववाच्य) and the passive active (कर्मकर्तृवाच्य). There are two distinct forms of conjugation for the active voice ; as :— Proper (आत्मनेपद) and common (परस्मैपद) । The Proper form is said to be used when the result of the

action reverts to the agent and the common form, when it posses to ano ther ; as :—पचति ; he cooks ; पचते,—he cooks for himself ; यजति—he sacrifices , यजते—he sacrifices for himself etc. The same applies to causal (णिजन्त) but distinction do not appear to be much adhered to.

1. लक्षणं कर्तृवाच्यस्य कर्त्तरि प्रथमा भवेत् ।
द्वितीयान्तं कर्म्म पदं कर्त्रधीनं क्रिया पदम् ॥

In the active voice the nominative is used in the first case, and the object in the second case and the verb agrees with its nominative ; as :—स ग्रामं गच्छति, अहं चन्द्रं पश्यामि ।

2. लक्षणं कर्म्मवाच्यस्य कर्त्तरि तृतीया भवेत् ।
प्रथमान्तं कर्म्म पदं कर्म्माधीनं क्रिया पदम् ॥

In the passive voice the nominative is used in the third case, the object in the first case, and the verb agrees with its object ; as:—तेन ग्रामो गम्यते, मया चन्द्रो दृश्यते etc.

In the passive voice the verb agrees with its object in person, number and when possible in gender (i).

(i) The nominative and the object of the passi[illegible] ...alled प्रयुक्त कर्त्ता and उक्तकर्म respectively.

3 लक्षणं भाववाच्यस्य कर्त्तरि स्तीया भवेत् ।
प्रथम-पुरुषस्यैक वचनान्तं क्रिया पदम् ॥
आत्मनेपदमेव स्यात् वाच्ययोः कर्मभावयोः ।
सर्व्वगणीय धातुभ्यो लट् लोट् लङ् लिङ् विभक्तिषु ।
भावे कर्म्मणि वाच्ये च य कारागम इष्यते ॥

In the substantive voice (भाववाच्य) the nominative is used inthe third case and the verb has no object. But the verbs आत्मनेपदी and a 'य' preceeds the verbs of all classes (सर्व्व गणीय धातु) in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्, as :—मया स्थीयते, शिशुना रुद्यते, etc

4 प्रयुज्यते भाववाच्ये कृदन्तं यत् क्रिया पदम् ।
क्लीव लिङ्गं प्रथमैक वचनान्तञ्च तद्भवेत् ॥

In the neuter passive voice (कृदन्त भाववाच्य) the nominative used in the third case and the verb will be third person, singular number and neuter gender and the verb always remains the same in all sorts of nominatives ; as,—तेन शयितं, युवाभ्यां शयितं, अस्माभिः शयितं &c

5 नी, हृ, कृष्, वह् etc have two objects each, one primary (मुख्य) and the other secondary (गौण). More clearly it is called the direct and the indirect object ; as :—गोपो गां व्रजं नयति (i) । In the passive voice

(ii) The primary objects are directly governed by the ...s, and the secondary objects are indirectly governed

the primary object is used in the first case, and the secondary in the second case; as:—गोपेन गौः व्रजं नीयते, रावणेन सीता लङ्कां नीयते ह्रियते कृष्यते etc.

6. दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मन्थ्, and मुष्(i) have two objects each, one primary and the other secondary; as,—गोपः गां दुग्धं दोग्धि। *In the passive voice*, the secondary object, is used in the first case and the primary in the second case; as,—गोपेन गौः दुग्धं दुह्यते, दरिद्रेण दाता धनं याच्यते, सूपेन तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते, राज्ञा दुष्टः रजत-शतं दण्ड्यते, गोपेन व्रजः गां रुध्यते, शिष्येण गुरुः धर्मं पृच्छ्यते, मालाकारेण वृक्षः पुष्पं चीयते, पित्रा पुत्रः नीतिं शिष्यते, राज्ञा शत्रुः देशं जीयते, देवासुरैः समुद्रः अमृतं मथ्यते, चौरेण साधुः अर्थं मुष्यते।

7. क्रियमाणं तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्म-कर्त्तेति तद्विदुः ॥

---

by the verbs and may be used in other cases according to the sense conveyed; as:—गोपः गां व्रजे नयति; गोपः गोः दुग्धं दोग्धि; दरिद्रः दातुः धनं याचते; मालाकारो वृक्षात् पुष्पं चिनोति etc. Here 'व्रजे' is used in the 7th case, 'गोः' and 'दातुः' in the 6th case, 'वृक्षात्' in the 5th case; but the primary objects are never used in the other case.

(i) याच् and ब्रू include all the roots that signify याच्ञा and कथन; as:—दरिद्रो दातारं धनं भिक्षते, मार्गते, प्रार्थयते etc; शिष्यः [illegible], वक्ति, कथयति etc.

In the passive-active voice the object becomes the subject of an action and is used in the first case ; and the verb which takes the form of the passive voice, agrees with the subject ; as :—खड्गेन छिद्यमानं काष्ठं स्वयमेव छिद्यते (i), पेशलमस्य विपुलया मत्या तस्य यशोर्ध्वंस—(भट्टी)।

N B. It is called quasipassive in English which is to be translated in कर्मकर्तृ वाच्य in Sanskrit ; as :—The flower looks beautiful—is equivalent to flower is beautiful when looked at. So in Sanskrit—पुष्पं सुन्दरं पश्यन्ति (जनाः) is equivalent to पुष्पं सुन्दरं स्वयमेव दृश्यते।

8. Besides these there are other voices ; viz :—करण-वाच्य, सम्प्रदान वाच्य, अपादान वाच्य and अधिकरण वाच्य। So called according to the sense they convey. The verbal derivatives (कृदन्त) in all these voices and to be determined by the primary meaning gathered from the etymology (व्युत्पत्ति) ; as :—पाति इति पाता (कर्तृवाच्य), अर्च्यते असौ इति अर्घः (कर्मवाच्य), गमिः, गमनं (भाववाच्य), जीव्यते अनेन इति जीवनम् (करण वाच्य), दीयते अस्मै इति दानीय (सम्प्रदान वाच्य) प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः (अपादान वाच्य), रमन्ते अस्मिन् इति रामः (अधिकरण वाच्य)।

9 In the passive voice the verbs become आत्मनेपदी

(i) This voice is used when an action which is being done by an agent is performed of itself , अत्र काष्ठस्य अति भङ्गुरत्व-स्वगुणेन कर्तुं सुकरेण स्वयमेव भेदो जायते इत्यर्थः।

only. But in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ् the verbs not *only become* आत्मनेपदी *but get an addition of* 'य' at the end of the roots ; as,—दृश्—दृश्यते (लट्), दृश्यताम् (लोट्), अदृश्यत (लङ्) and दृश्येत (विधिलिङ्)।

10. In all other विभक्ति *i. e.* लिट्, लुट्, लृट्, etc the verbs assume only the आत्मनेपद form ; as :—दृश्—ददृशे (लिट्), द्रक्ष्यते (लृट्) etc.

11. In the passive voice in लट्, लोट्, लङ् or विधिलिङ् there occur some changes in the forms of some roots before 'य' is added at the end ; as :—दृश्—दृश्यते ; गम्—गम्यते etc.

12. In the passive voice some of the roots ending in 'आ' get their 'आ' changed into 'ई' before 'य' in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ् ; as :—दा—दीयते, पा—पीयताम् &c. The roots ending in 'ऋ' changed into 'रि' before 'य' in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ् ; as,—कृ—क्रियते, क्रियताम् etc.

Exception—स्मृ—स्मर्यते।

13. Roots ending in 'ॠ' get their 'ॠ' changed into 'ईर्' before 'य', in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्, as :—दॄ—दीर्यते, दीर्यताम् etc.

14. Short vowels at the end of the roots become long (दीर्घ) before 'य' (i) ; as :—जि—जीयते, श्रु—श्रूयते etc.

(i) Vowels are of three kinds ; ह्रस्व (short), दीर्घ (long) and प्लुत ; तद्यथा :—एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयः ... प्लुतो यथा—दूराह्वाने तथा गाने रोदने

15. Roots having 'य', 'व', 'र' in themselves get them often changed into 'इ', 'उ' and 'ऋ' respectively; as :—यज्—इज्यते, वच्—उच्यते, ग्रह्—गृह्यते etc.

16 The intransitive verbs are used when they imply separate meanings and the universal truth of the roots and in some places when they express the actual meanings of the verbs, as :—नदी वहति, भवति, शेते, स जीवति (i)।

17 Verbs of 'दुहादि' class get the first case (प्रथमा विभक्ति) in the indirect object (गौणकर्म) second (द्वितीया) in the direct (मुख्यकर्म) and verbs of 'ण्यादि' class get the first case in the direct object and second in the indirect (ii); यथाहि :—ण्यादेः प्रधाने दुहादेः रप्रधाने। It is shown below :—

द्विकर्मक धातु	मुख्य कर्म	गौण कर्म
The 12 verbs of दुहादि	द्वितीयान्त (अनुक्त)	प्रथमान्त (उक्त)
The 4 verbs of ण्यादि	प्रथमान्त (उक्त)	द्वितीयान्त (अनुक्त)

(i) धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धे रविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

(ii) गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
विभक्तिः प्रथमा ज्ञेया द्वितीया च तदन्यतः ।
ह्युक्ते विदादि निर्दिष्टं मुख्यं कर्म द्विकर्मणाम् ।
अप्रधानं दुहादीनां ण्यन्ते कर्ता च कर्म यत् ॥—सिद्धान्त कौमुदी ।

CHANGE OF VOICE (वाच्य परिवर्त्तनम्).

कर्त्ता कर्म्म क्रिया चैव कर्त्तृकर्म्म विशेषणे ।
वाच्यान्तरे तु कर्त्तव्ये एतानि परिवर्त्तयेत् ॥

1. Changes of voice are required for the elegance of language and for making the meaning perfectly clear. In English in order to change an active voice into the passive, the subject of the active voice is changed into the object of the passive voice being governed by a preposition and the object in the active voice becomes the subject in the passive and vice versa. But in Sanskrit no such change of cases takes place, only the case-ending (विभक्ति) and the number are change according to the rules of कर्त्तृवाच्य and कर्म्मवाच्य ।

2. The subject (उद्देश्य) in the active voice remains

अभ्यास :—

(a) ण्यादि ण्यन्ता च गम्यर्था सुखेर द्वै द्वव आप्नुयुः (मुग्धबोध);—of ण्यादि *i. e* the verbs of णी class, of ण्यन्त *i.e.* the causative verb etc. the सुखा 'ट' *i.e.* the direct objects receive 1st case or प्रथमा ; so the indirect objects will have the 2nd case or द्वितीया ।

(b) दुहादि and ण्यादि :—

दुहिर्वहति मथ्नाति याचि दण्डि धि याचते ।
पच्छो जि नी कृष् ह वहोऽर्थे द्विकर्म्मकाः ।

always in the first case-ending *i.e.* प्रथमा विभक्ति। Make it third case (तृतीयान्त) in order to change it into कर्म and भाववाच्य।

3. The object in the active voice remains always in the second case-ending *i. e* द्वितीया विभक्ति। Make it first case (प्रथमान्त) in order to change it into कर्मवाच्य।

4 The verb in the active voice follows the nominative *i.e.* agrees [redacted] number and person with the nominative. But the verb should be changed according to the object in the passive voice and the verb in the passive voice follows the object, but the verb in the active voice should follow the nominative *i e* should agree in number and person with the nominative ; as :—

(कर्तृ) शिशवः चन्द्रं पश्यन्ति , (कर्म) शिशुभिः चन्द्रः दृश्यते।
(कर्तृ) अहं छात्रान् पश्यामि ; (कर्म) मया छात्राः दृश्यन्ते।
(कर्तृ) रामः त्वां पश्यति ; (कर्म) रामेण त्वं दृश्यसे।

5. The verb in भाववाच्य remains always in the third person singular of आत्मनेपद and the nominative becomes तृतीयान्त ; as :—

(कर्तृ) यूयम् हसथ ; (भाव) युष्माभिः हस्यते।

6. Only those participles (कृदन्त पद) which are used [redacted] finite verbs (समापिका क्रिया) require changes of voice.

7. The participles in the active voice and the passive voice remain always an adjective to the subject and the object respectively. To change them into the active voice make the verb an adjective to the subject by making it an affix to the कर्तृवाच्य, and to change it into the passive voice make the verb an adjective to the object by making it an affix to the कर्म्मवाच्य and vice versa ; as .—

(कर्म्म) त्वया चन्द्रो दृष्टः ; (कर्तृ) त्वं चन्द्रं दृष्टवान् ।

8. In the passive voice the कृदन्त verbs remain always in the first person, singular number, and neuter gender ; as,—

(कर्तृ) ते गताः , (कर्म्म) तैर्गतम्, युष्माभिः स्थातव्यम् etc.

9. When there is a क्तवतु प्रत्ययान्त पद in the active voice it should be made क्त प्रत्ययान्त in the transitive verb of the active voice and in the intransitive verb of the passive voice. When there is a क्त प्रत्ययान्त पद in the passive (कर्म्मवाच्य) or neuter passive voice (भाववाच्य), it should be made क्तवतु प्रत्ययान्त in the active voice ; as,—

(कर्तृ) स शिवं दृष्टवान् ; (कर्म्म) तेन शिवः दृष्टः ।
(कर्तृ) स गतवान् , (भाव) तेन गतम् ।
(कर्म्म) मया स दृष्टः ; (कर्त्तृ) अहम् तं दृष्टवान् ।

10. क्त प्रत्ययान्त पद takes place after गमनार्थ and अकर्म्मक धातु in the active voice. Those words remain क्त

प्रत्ययान्त in the कर्मवाच्य and भाववाच्य with this exception only that their लिङ्ग and विभक्ति are changed according to their subject and object *i. e.* they must agree in number, gender and case-ending with their subject and object respectively ; as —

(कर्तृ) स वाराणसीं प्रस्थितः ; (कर्म) तेन वाराणसी प्रस्थिता ।

(कर्तृ) स गतः ; (भाव) तेन गतम् ।

11. When there are तव्य, अनीय, क्यप्, यत् and य प्रत्ययान्त verbs in the कर्म and भाववाच्य in the active voice, विधिलिङ् or लृट् should be used in those verbs optionally ; as —

(भाव) मया गन्तव्यम् , (कर्तृ) अहम् गच्छेयम् गमिष्यामि वा ।

(कर्म) तेन प्रियो द्रष्टव्यः ; (कर्तृ) स प्रियं पश्येत् द्रक्ष्यति वा ।

12. In order to change the voice of verbs having two objects in English one of them becomes the nominative and the other retained as object. So in Sanskrit in order to change the voice of द्विकर्मक verbs the one takes the first case (प्रथमा विभक्ति) and the other the second (द्वितीया) ।

The difference between the two cases lies in this, that in English any one of the objects may gets changed which is not the case in Sanskrit, in which the indirect object (गौण कर्म) takes the first case (प्रथमा) and the direct object (मुख्य कर्म) the case (द्वितीया) only.

With the above *exception*, generally the direct objects (मुख्यकर्म) of the principal verbs of नी, वह्, कृष्, and हृ takes the प्रथमा विभक्ति and the indirect (गौण कर्म) द्वितीया। as,—(दुहादि)—गोपः गां दुग्धं दोग्धि।—गोपेन गौः दुग्धं दुह्यते। (न्यादि)—भृत्यः भारं ग्रहं नयसि। —भृत्येन भारः ग्रहं नीयते। (णिजन्त)—दशरथः रामं वनं गमयति।—दशरथेन रामः वनं गम्यते &c.

13. Generally in कर्मकर्तृवाच्य the कर्त्ता remains understood and the कर्म itself becomes कर्त्ता, so there is no कर्म in the sentence ; but in कर्मवाच्य there are both कर्त्ता and कर्म in the sentence. The sentence of कर्मकर्तृवाच्य may be changed into भाववाच्य ; as,—(कर्मकर्तृ) स्वभाव एव व्यतिरिच्यते। (भाव) स्वभावेन एव व्यतिरिच्यते।

But if the verb is of double objects the sentence may be changed into कर्मवाच्य ; as,—(कर्मकर्तृ) पृथिवी स्वयमेव वसूनि प्रदुग्धे ; (कर्म) पृथिव्या स्वयमेव वसूनि प्रदुग्धानि।

N. B. In कर्मकर्तृवाच्य the दुह् धातु is not added with 'य' in लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ् and 'इ' in लुङ्। Some Grammarians say that the sentence of कर्मकर्तृवाच्य cannot be changed into other voice.

SIGNS OF कर्तृवाच्य।

1. परस्मैपदी verbs are in the active voice generally; but आत्मनेपद in the active voice is used in verbs of

आत्मनेपदी and उभयपदी। In such cases the active voice may be ascertained from the following table :—

Class	[illegible]	Derivation	[illegible]	Examples of conjugation
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	—	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	-	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible] or	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

SIGNS OF कर्मवाच्य AND भाववाच्य।

1. All verbs are used as आत्मनेपदी in कर्मवाच्य and भाववाच्य and a 'य' is added to verbs in लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् and सार्वधातुक प्रत्यय ; and after 'य' णिच् is dropped ; as,—[illegible], [illegible], क्रियमाण, [illegible] ; As णिजन्त verb —

(कर्तृ) भारं स्थापयति ; (कर्म) भारः स्थाप्यते।

(a) But in लुट्, लृट्, लुङ् and आशीर्लिङ्, verbs only become आत्मनेपदी, so the आत्मनेपदी verbs remain unchanged ; as :—

(कर्तृ) अहं पुस्तकं लप्स्ये ; (कर्म) मया पुस्तकं लप्स्यते।

(कर्त्तृ) अहं शद्वे भवितासि ; (भाव) मया शद्वे भविता ।

(b) All verbs are used as आत्मनेपदी in कर्म्मवाच्य, भाववाच्य and कर्म्म कर्त्तृवाच्य and a 'इ' is added to verbs in लुङ् । as :—

(कर्त्तृ) बालक: चन्द्रं अदर्शत् ; (कर्म्म) बालकेन चन्द्र: अदर्शि ।

2. The voice of the दिवादि गणीय आत्मनेपदी verbs cannot be ascertained from the verb itself. In those cases it should be ascertained from the कर्त्तृपद or कर्म्मपद as the case may be ; as :—

(कर्त्तृ) स क्रोशं मन्यते ; (कर्म्म) तेन क्रोशो मन्यते ।

3. The final vowels of the verbs दा, मा, गै, स्था, पा, सो etc after 'य' become 'ई' and the final 'इ' and 'उ' become long *i e*, 'ई,' and 'ऊ' ; as,—दीयते, मीयते, गीयते, स्थीयते, अवसीयते, पीयते, श्रूयते &c.

CONJUGATION IN ACTIVE VOICE.

कर्त्तृवाच्य क्रिया

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
अद्	अत्ति	आदत्	जघास, आद	अत्स्यति
घ्रा	जिघ्रति	अजिघ्रत्	जघ्रौ	घ्रास्यति
कृ	करोति	अकरोत्	चकार	करिष्यति
क्री	क्रीणाति	अक्रीणात्	चिक्राय	क्रेष्यति
खाद्	खादति	अखादत्	चखाद	खादिष्यति

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
गम्	गच्छति	अगच्छत्	जगाम	गमिष्यति
ग्रह्	गृह्णाति	अगृह्णात्	जग्राह	ग्रहीष्यति
चि	चिनोति	अचिनोत्	चिचाय, चिकाय,	चेष्यति
चुर्	चोरयति	अचोरयत्	चोरयामास	चोरयिष्यति
जन्	जायते	अजायत	जज्ञे	जनिष्यति
ज्ञा	जानाति	अजानात्	जज्ञौ	ज्ञास्यति
तन्	तनोति	अतनोत्	ततान	तनिष्यति
दा	ददाति	अददात्	ददौ	दास्यति
दृश्	पश्यति	अपश्यत्	ददर्श	द्रक्ष्यति
धा	दधाति	अदधात्	दधौ	धास्यति
पच्	पचति	अपचत्	पपाच	पक्ष्यति
पा	पिबति	अपिबत्	पपौ	पास्यति
प्रच्छ्	पृच्छति	अपृच्छत्	पप्रच्छ	प्रक्ष्यति
भक्ष्	भक्षयति	अभक्षयत्	भक्षयामास	भक्षयिष्यति
भुज्	भुङ्क्ते	अभुङ्क्त	बुभुजे	भोक्ष्यते
भू	भवति	अभवत्	बभूव	भविष्यति
भृ	बिभर्ति	अबिभः	बिभराम्बभूव, बभार	भरिष्यति
या	याति	अयात्	ययौ	यास्यति
रुध्	रुणद्धि	अरुणत्	रुरोध	रोत्स्यति
वद्	वदति	अवदत्	उवाद	वदिष्यति
शी	शेते	अशेत	शिश्ये	शयिष्यते
श्रु	शृणोति	अशृणोत्	शुश्राव	श्रोष्यति
स्था	तिष्ठति	अतिष्ठत्	तस्थौ	स्थास्यति
स्पृश्	स्पृशति	अस्पृशत्	पस्पर्श	स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
हन्	हन्ति	अहन्	जघान	हनिष्यति
हिंस्	हिनस्ति	अहिनत्	जिहिंस	हिंसिष्यति
हु	जुहोति	अजुहोत्	जुहाव	होष्यति

CONJUGATION IN THE PASSIVE VOICE.

कर्मवाच्य क्रिया

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
अद्	अद्यते	आद्यत	जक्षे, आदे	अत्स्यते
अश्	अश्यते	आश्यत	आशे	अशिष्यते
कृ	क्रियते	अक्रियत	चक्रे	कारिष्यते, करिष्यते
क्री	क्रीयते	अक्रीयत	चिक्रिये	क्रेष्यते
खाद्	खाद्यते	अखाद्यत	चखादे	खादिष्यते
गम्	गम्यते	अगम्यत	जग्मे	गंस्यते
ग्रह्	गृह्यते	अगृह्यत	जगृहे	ग्रहीष्यते
चि	चीयते	अचीयत	चिच्ये, चिक्ये	चेष्यते
चुर्	चोर्यते	अचोर्यत	चोरयामासे	चोरयिष्यते
ज्ञा	ज्ञायते	अज्ञायत	जज्ञे	ज्ञास्यते
तन्	तन्यते	अतन्यत	तेने	तनिष्यते
दा	दीयते	अदीयत	ददे	दास्यते
दृश्	दृश्यते	अदृश्यत	ददृशे	द्रक्ष्यते, दर्शिष्यते
धा	धीयते	अधीयत	दधे	धास्यते
पच्	पच्यते	अपच्यत	पेचे	पक्ष्यते
पा	पीयते	अपीयत	पपे	पास्यते

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
प्रच्छ्	पृच्छ्यते	अपृच्छ्यत	पप्रच्छे	प्रक्ष्यते
भक्ष्	भक्ष्यते	अभक्ष्यत	भक्षयामासे	भक्षयिष्यते
भुज्	भुज्यते	अभुज्यत	बुभुजे	भोक्ष्यते
भृ	भ्रियते	अभ्रियत	बिभराञ्चक्रे, बभ्रे	भरिष्यते
या	यायते	अयायत	ययेे	यास्यते
रुध्	रुध्यते	अरुध्यत	रुरुधे	रोत्स्यते
वह्	उह्यते	औह्यत	ऊहे	वक्ष्यते
श्रु	श्रूयते	अश्रूयत	शुश्रुवे	श्रोष्यते
सृप्	सृप्यते	असृप्यत	ससृपे	सृप्स्यते, स्रप्स्यते
हन्	हन्यते	अहन्यत	जघ्ने	हनिष्यते, घानिष्यते
हिंस्	हिंस्यते	अहिंस्यत	जिहिंसे	हिंसिष्यते
हु	हूयते	अहूयत	जुहुवे	होष्यते

CONJUGATION IN THE SUBSTANTIVE VOICE

भाववाच्य क्रिया

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
अस्	भूयते	अभूयत	बभूवे	भविष्यते
आस्	आस्यते	आस्यत	आसे	आसिष्यते
क्रीड्	क्रीड्यते	अक्रीड्यत	चिक्रीडे	क्रीडिष्यते
जन्	जायते, जन्यते	अजायत, अजन्यत	जज्ञे	जनिष्यते
जागृ	जागर्यते	अजागर्यत	जजागरे, जागराञ्चक्रे	जागरिष्यते

धातु	लट्	लङ्	लिट्	लृट्
जीव्	जीव्यते	अजीव्यत	जिजीवे	जीविष्यते
भी	भीयते	अभीयत	बिभ्ये	भेष्यते
भू	भूयते	अभूयत	बभूवे	भविष्यते
मृ	म्रियते	अम्रियत	मम्रे	मरिष्यते
रुच्	रुच्यते	अरुच्यत	रुरुचे	रोचिष्यते
लज्ज्	लज्ज्यते	अलज्ज्यत	ललज्जे	लज्जिष्यते
विद्	विद्यते	अविद्यत	विविदे	वेत्स्यते
वृध्	वृध्यते	अवृध्यत	ववृधे	वर्धिष्यते
श्री	श्रीयते	अश्रीयत	शिश्रिये	श्रयिष्यते
स्था	स्थीयते	अस्थीयत	तस्थे	स्थास्यते

CONJUGATION IN THE NEUTER PASSIVE VOICE.

भाववाच्ये कृदन्त क्रिया

धातु	प्रत्यय	क्रियापद
क्रीड्	क्त	क्रीडितं
क्रुध्	,,	क्रुद्धं
जागृ	,,	जागरितं
जीव्	,,	जीवितं
तुष्	,,	तुष्टं
नश्	,,	नष्टं
	,,	भीतं
	,,	मृतं
	,,	रुदितं

(b) विशेषणस्य क्लीवम्—Those indeclinables which are used as adverbs, are of the form of neuter gender singular number.

PREPOSITION (उपसर्ग).

प्रपराप समन्वव निर्दुरभि व्यधि सूदति नि प्रति पर्य्यपयः ।
उप आङिति विंशति रेष सखे उपसर्गः विधिः कथितः कविना ॥

1. The above twenty words are called उपसर्ग or preposition (prefix) (1).

निपातायाद्यो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रिया योगे लोकादय गताद्दमे ॥

2. Prepositions have no meanings of their own, but they simply bring to light, when prefixed to roots, their hidden sense.

धात्वर्थं बाधते क्वचित् क्वचित् तमनुवर्त्तते
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्ग-गति त्रिधा ।
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते
प्रहाराहार संहार विहार परीहारवत् ॥

3. The Preposition (उपसर्ग) has no meaning of its own and therefore it does not express any meaning by itself but it clears the meaning of a root. It acts in

(1) In addition to the above prefixes the author of सिद्धान्त ... निस्, दुस्, आविस् and प्रादुस् as prepos'

three different ways; as,—(1) It intensifies the meaning of a धातु, (2) Expresses the different meanings of a धातु and (3) Expresses the converse meanings of a धातु, *as*,—

(1) त्यज्—to leave, परि—त्यज+घञ्=परित्याग (intensive)

(2) हृ—to steal, प्र—हृ+घञ्=प्रहार (different meanig).

(3) गम्—to go, आ — गम्+ल्युट् = आगमन (converse meaning) ।

3. **The meanings of prepositions and the different meanings of roots by adding prepositions are shown below :—**

प्र—उत्कर्ष, गति, आरम्भ etc,—प्रशान्त, प्रस्थित, प्रचक्रमे &c.

परा—अनादर, भङ्ग etc,—पराजय, पराहत्य &c

अप्—वैपरीत्य, निन्दा, अनादर etc,—अपघात, अपकुरुते, अपवदति etc.

सम्—सम्यक्, औचित्य, मिलन etc,—समाधियताम्, सङ्गच्छते &c.

अनु—पश्चात्, सादृश्य, पौनःपुन्य etc,—अनुयाति, अनुरूप, अनुदिनम् etc.

अव—निन्दा, निश्चय etc,—अवजानाति, अवधारितम्, अवगाहनम् or वगाहनम् etc (i).

---

(1) "कारणेन अपि गच्छत् कारणम्"—शारीर भाष्यम्। According to the Grammarian भागुरि the prepositions 'अपि' and 'अव' may optionally lose their 'अ'; as :—अपिधानम् or पिधानम्, अवगाहनम् or वगाहनम्।

निर्—अभाव, सम्यक् etc,—निर्मक्षिक, निर्वात, निष्पादित etc.

दुर्—निन्दा, क्लेश etc,—दुश्चरित, दुर्योग etc.

अभि—आभिमुख्य, सर्वतोभाव etc,—अभिवर्त्तते, अभिनिविष्ट etc.

वि—विशेष, अभाव etc,—विशेषयति, विनिद्रः &c.

अधि—प्रभुत्व, उपरिभाग etc,—अधितिष्ठति, अधिरोहति etc.

सु—सौकर्य्ये, प्रशंसा etc,—सुगमः, सुजनः etc.

उत्—ऊर्द्ध्वे, प्रादुर्भाव etc,—उत्पतति, उत्पद्यते etc.

अति—अतिक्रम, आतिशय्य etc,—अतीत्य, आत्रियते, अतिरिच्यते।

प्रति—वैपरीत्य, सादृश्य, वीप्सा, वैर etc,—प्रतियाति, प्रतिरूपः, प्रतिवर्षं, प्रतिकारः प्रतीकार वा (i)।

परि—वर्ज्जन, अनादर, सर्वतोभाव etc.—परित्यागः, परिहारः, परिपूरणं।

अपि—प्रश्न, सम्भावना, समुच्चय etc,—अपि कुशलं? न च दुर्ब्बलोऽप्यलसः, सोऽपि आगतः &c.

उप—सामीप्य, हित, वृद्धि, आरम्भ etc,—उपस्थित, उपकुरुते, उपचीयते, उपक्रमः &c.

आ—ईषत्, पर्य्यन्त, वैपरीत्य, सम्यक् etc,—आरक्तम्, आजानु, आदत्ते, आकर्षति &c.

4. Two or three even of these prepositions may be added to a root; as:—अभिनिवेश, व्यभिचार, अध्यवसाय, समभिव्याहार etc.

(i) उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप् घञादौ क्वचित् भवेत्।

ADVERBS (क्रिया विशेषणम्).

5 Adverbs formed from *nouns*, pronouns or numerals either primitive or derived. As :—

अत्यन्तं—Very, exceedingly : अतीव, नितरां, अतिमात्रं।

अद्यारभ्य—From to-day ; अस्मात् दिनात्।

इतःपूर्व्वं—Before this, already.

ईषत्—A little, scme what ; किञ्चित्, मनाक्, स्तोकं।

एवं—So ; इत्थं।

कथमपि—Some how, by any means ; अति कष्टेन।

as,—स कथमपि तत्र गतः ; कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः।

कथञ्चित्—A little, by no means , कथञ्चन।

चिरेण—late , विलम्बेन। as,—चिरेण आगतः।

तत्क्षणं—Instantly, as soon as ; सपदि, तूर्णं, झटिति, अञ्जसा, द्राक्।

तदा प्रभृति—Since then.

पुनः—Again ; भूयः।

पूर्व्ववत्—As before ; यथापूर्व्वं।

प्रकाशं—Aloud.

मिथ्या—Untruth ; मृषा, असत्यं।

यथा-तथा—As so.

युगपत्—Simultaneously.

बलात्—Forcibly, by force ; बलेन।

हठात्—Suddenly, all-atonce ; अकस्मात्, प्रसह्य।

सकृत्—Once ; एकवारं।

शीघ्रं—Soon, sharp ; सत्वरं, अविलम्बं।

PARTICLES.

6. The particles are used as expletives, intensives etc, some of these are च, तु, नु, वै, हि, किल, खलु, चन, स्वित् &c.

CONJUNCTIONS.

7. The following conjuctions are used in the Sanskrit.

अपि—Too, and, च। अपिच—also, moreover अपितु—but yet.

अथच—Also, but, yet.

अथवा—Or ; किंवा, वा।

अन्यथा—Otherwise, not ; नोचेत्, नचेत्, नतुवा।

किन्तु—But ; तु, परं, परन्तु।

केवलं—Only, just ; एव, हि, नूनं, खलु, किल।

यतः—Because, यत्, हि, इति।

यथा-तथा—As so, येन।

INTERJECTIONS

8. The interjection is not properly a part of speech. Some of these —

अहो—Ha, ah, alas, hallo, oh, हा, हन्त, अहह, बत, अहोबत।

अभितः—On both sides, infront of, around ; उभयतः।

[illegible]तः—Before ; पुरः, पुरस्तात्।

धाः—Bah

इव - Like ; यथा, वत्, तुल्यं ।

उत—Whether ; किंस्वित् ।

उभयतः—On both sides

एकतः—On one side

कथं—Why, how, whence ; किं निमित्तं, केन प्रकारेण, कुतः ।

किम्—What ; अपि, किंस्वित्, कच्चित् ।

तत्—Then ; तदा, तर्हि, तदामति ।

न—Not.

नचेत्—Otherwise, on the contrary ; अन्यथा, नोचेत् ।

परितः—Around, all round ; समन्तात्, चतुर्दिक्षु ।

मा—Not ; न ।

मास्म—Not.

बाढं—Yes, certainly ; अथकिम्, स्वस्ति, ओम् ।

वृथा—Needless, in vain, useless ; अलं, कृतं, किम्, ...यकार्थे, मुधा ।

सह—With ; समं, सार्धं, साकम् ।

साधु-साधु—Bravo, welldone, very well, capital ; ...धर्म्यं (i) ।

हुं—Oh, well ; ओः, रे, हंहो, अयि ।

(i) निवृत्ते विवादे पूर्वे खेदे दैन्येऽवधारणे । स्वरार्थे साधुरेव न किञ्चित् न दृष्यति ॥

In the following examples will be found various uses and different meanings of Indeclinables.

अथ—then ;—अथ तच्छ्रुत्वा चक्रदत्त उवाच। right ;—अथातो ब्रह्म जिज्ञासा (i)।—question ;—अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।—welfare ;—अथ देवार्चोधनम् (ii)।

अथकिम्—yes ;—किमहं वहिर्गन्तुमर्हामि ?—अथकिम्।

अन्येद्युः—anotherday ;—अथान्येद्युर्द्वितीय सुखेन विषमलं ग्रामम्।

अद्य—to-day ,—अद्य मे सफलं जन्म।

अद्य प्रभृति—hence forth ;—अद्य प्रभृति मम छत्रच्छायायां सर्व्वैर्वर्त्तितव्यम्।

अधुना—now ,—अधुनातिसन्निधानेन पलायनमयुक्तम्।

अन्तरा—into ,—उत्तरां पूर्व्वाञ्चान्तरा ईशानः।

अन्तरेण—without ,—पुरुषकारमन्तरेण किञ्चिन्न लभ्यते।

अवर—younger ;—वर्षेण अवरः।—find fault with ;—दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय!

अपि—question ;—अपि कुशली ते तातः ?—also ;—सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्र सिंहादिभिः खण्डशः क्षतः भक्षितश्च।—with astonishment ;—वह्निरपि ददौ तुभ्यमपि-शौच च वाससी—(पद्मौ)।

(i) तस्मादथ शब्देन यथोक्त साधन सम्पत्त्यानन्तर्य्यमुपदिश्यते—शङ्करभाष्यं।

प्रश्नं कुर्व्वीत ब्राह्मणः—बृहदारण्यकोपनिषद्।

...श्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्वा विनिर्य्यातौ तेन

अये—ingrief ;—अये लाक्ष ! स्मरसि किं त्वं कालीय ह्रदं ?—(नागाष्टकं)।

अलम्—not necessary ;—अलमति विस्तरेण ।—able ;—अलं मल्लो मल्लाय ।

अवश्यम्—surely ,—मयावश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् ।

अहह—ingrief,—निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुति-जातं । सदय हृदयो दर्शित पशुघातम्—(गीत गोविन्दम्)।

अहो—surprise ;—अहो अपूर्व्व मेतत् सत्वं (iii)।

अहोबत—sorrow ,—अहोबत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् !

आ—from ,—आप्रीष्म धीरो भवेत् ।—to—आसमुद्रक्षितीशानामानाक रथ-वर्त्मनाम्—(रघु)।

आः—anger ;—आः किमिदमुच्यते ?—pleasure ,—आः पुण्यवानसि प्रिय सुहृन्मे चिरमिव: समायात: ।—regreat ;—आः कष्टं ।

आरात्—far off ,—वनादारात् रोदनमिव श्रूयते ।

इति—that ;—तथानुष्ठीयतामिति ;—this ;—इति संसारे स्फुटतरो दोष:—(मोहमुद्गर:)।

इव—like ;—कृतान्तमिव द्वितीय मदमत्तं चाधमपश्यत् ।

उत—or ,—अपि गङ्गास्नानं पापं हन्यात् उत ऐश्वर्यं जनयेत्।

ऋते—without ;—विद्यामृते सुखं नास्ति ।

एतस्मिन्—at this ;—एतस्मिन्नन्तरे द्वौ पुरुषाकारौ परस्परं जल्पन्तौ चादृश्येताम् ।

(iii) अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थे विषादयो: ।
सम्बोधने प्रशंसायां विस्मये पाद पूरणे ।—इति मेदिनी ।

एव—even, very ;—अस्मिन्नेव काले (i)।

एवं—as ;—यद्येवं तद्देहि मे प्रभूतं धनं।—so ;—एवमुक्त्वा स प्रस्थितः।

कथं—why ;—कथं रोदिषि ?—how :—कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन। इषुभिः प्रति योत्स्यामि ?

किम्—what ,—किमनुतिष्ठामि, देव।—what necessity ;—धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते।—contempt ;—किं करोमि प्रतिज्ञा मे यन्नालोचिता पुरा—(चण्डी)।

किमु—what necessity ;—निर्व्वाण-दीपे किमु तैल-दानम् ?

किल—it is said ;—भीष्मः किल शर शय्यायां शिश्ये।—assure,—क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ़—(रघु)।

किं पुनः—what to speak of ;—इयमस्माकं भक्ष्या. किं पुनः सिंहस्य।

केवलं—only ;—केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः—(बृहस्पतिः)।

खलु—certainly ;—न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित्—(उद्भट)।—request ;—न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्—(शकुन्तला)।—question ,—हला प्रियम्वदे ! सखी जनः कुत्र खलु भवेत्—(शकुन्तला)।

च—and ;—ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्न-व्रते शठे।

(i) अयोगमन्ययोगञ्च अत्यन्तायोगमेव च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एवकार स्त्रिधा मतः।

चिरं—a long time ,—चिरेण—in a long time , चिराय —for a long time ;—चिरात्—for a long time ; चिरस्य —a long period (i).

चेत्—if ;—पुष्पं मा छिन्धि मा छिन्धि पत्रं चेत् भवति प्रियो ।—व्यायामो चेत् कर्मिक त्वं मता बुद्धि र्नाहेन ।

जातु—scarcely,—न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति (महाभारतम्)।—in any circumstances ;—न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

तथा—and ;—यद् कर्तौ मिद्यतं सन्त स्तथा ग्रामस्य मार्सेया ।—so ;—न तथा बाधते राजन् ! यथा बाधति बाधते ।

ततः प्रभृति—thence forth ,—ततः प्रभृत्येतत् पत्तनं भूतले संप्रथितम् ।

तथापि—more so ,—तथापि मम मर्मस्थो रामः कमल-लोचनः ।

तथाहि—thus , vide ;—तथाहि श्रीमद्भगवद् गीतासु ।

तत्र—there ,—तत्र मधुकेलि नामधेयं सरो विद्यते ।

तत्रापि—more so ;—कालिदासस्य सर्वेषु अभिज्ञान शकुन्तलं । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्के यत्र याति शकुन्तला ।

तद्—for that reason ;—तदहं तं ग्रामन प्रतैव योधयिष्यामि ।—then ;—यद्येवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चोर-सिंहम् ।

तदा—in that time ,—यदा च राजा स्वयं समागमिष्यति तदा स्वगृहमपि याति ।—then ;—यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव भवदाहारार्थं प्रत्यह मेकैकं पशुमुपढौकयामः ।

(i) चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याः चिरार्थका—इत्यमरः ।

तदा प्रभृति—thence forth,—तदा प्रभृति चासौ काकुत्स्थ संज्ञामवाप।

तावत्—until;—तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम्।—वाक्यालङ्कारे,—यदृष्टं तावन्मयो दारिद्रोपहतश्च।

तु—but,—नतु पथ्य विहीनानां भेषजानां शतैरपि—(चरक)।

दिवा—in the day time;—मा दिवा स्वाप्सीः—(श्रुतिः)।

दिष्ट्या—thankgod,—दिष्ट्या दिष्ट्येति सकल यादवाः स्त्रियश्च मभाजयामासुः। luckely;—दिष्ट्या न याचित स्तेवं राघवो वध्यता मिति—(रामायणम्)।

द्राक्—soon,—स नूनं तान् द्राक् प्रबुद्धान् करिष्यति।

ध्रुवं—I think, undoubtedly;—ध्रुवमयं जलधर-निर्घोषः।

न—not;—नह्यामूला जनश्रुतिः।

नक्तं—by night, at night;—न नक्तं दधि भुञ्जीत।

ननु—is it not;—ननु मूर्खाः पठित मेवैतत्।

नाम—by name,—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं।—वाक्यालङ्कारे;—ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञां—(उत्तर रामचरितं)।—consent,—एवमस्तु नाम।—pretence;—अतिथि र्नाम भूत्वा।—wonder,—अन्धो नाम पर्वत मारोहति।—anger;—ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः? (i)

निकषा—near,—कलिकातां निकषा प्रवहति गङ्गा।

नु—question;—ततो दुःखतरं नु किम्?—doubt;—स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु—(शकुन्तला)।—unknown;—शृण्वन्ति किम् सदृशाः दुर्दशाः किम् मे सुताः—(चण्डी)।

कुत्सयोः सम्बन्धात्पदमर्दे [illegible]

नूनम्—sure, certainly ,—नूनमत्र जल मध्ये दृष्ट-ग्राहेण ग्रस्तम्।

नोचेत्—otherwise ;—दूरमपसर,—नोचेत् हन्तव्योऽसि मया।

परं—but ,—वयं तावत् सर्व्वत्रैव पर्यटिताः परं न किञ्चित् तत्त्वमासादितं।—also ,—परं मम मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति।

परश्व—day after to-morrow ;—परश्व स आगमिष्यति।

परेद्युः—the next day, the day after, the day following ;—अथ परेद्युः रामः वनं जगाम।

पुनः—again , स गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्।—on the other hand ,—पुनरेतावत्त्व युवान् मामपहृत्य यदि मैत्रिधर्माप्रमादात् न करोमि।

पूर्व्वेद्युः—Yester day, the day before ;—संयम्य पूर्व्वेद्युः शिवं पूजयेत्।

प्रभृति—etc,—सिंह व्याघ्र प्रभृति।—from,—ततः प्रभृति।

प्राक्—ago, before,—प्रागेव यौवन दशाया मन्दमति दुर्व्वृत्त आरब्धम्।

प्रायः—generally, inveriably,—प्रायः समापन्न विपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति।

बलवत्—extremely,—बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि।

भूयः—again,—भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। —also,—हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते—(महाभारतम्)।

मा—not,—मा भूत् दुःखं ; मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय !

मास्म—not,—मास्म भूत् दुःखं ; क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ !

यथा—as,—यथाज्ञापयति देव !—like,—ये यथा मां प्रपद्यन्ते

तां त्वयेव भजाम्यहं। —so that,—दर्शय मे तं चौरसिंहम् यथा व्यापादयिष्यामि।

यद्—since,—यदनेन नीतिज्ञेन वयं सम्भ्रमा: परिभूता:।

यदि—if,—यदि न स्यान्नरपति: सम्यक् नेता तत: प्रजा। अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव॥

यावत्तावत्—as long as,—यावद्वित्तोपार्जन: शक्त: तावन्निज: परिवारो रक्त:—(मोह मुद्गर:)।—scearcely when, no sooner than ;—एकस्य दु:खस्य न यावदन्तं गच्छामि तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे।—as soon as,—तत: सिंहोऽभवत् सद्यो यावत्तास्त्विका शिर: छिनत्ति तावत् पुरुष: खड्गपाणिरदृश्यत—(चण्डी)।

येन—in which,—यद्येवं तत् राज्यं प्रार्थयस्व,—येन त्वं राजा भवसि अहं सम्मन्त्री।

वरं—better than,—ऋतावासौ मुखौ वरं।—rather,—वर वन व्याघ्र गजादि-सेवितं न च धन-गर्वित-बान्धव-श्रयणम् (i)।

वषट्—वषट् क्रियतेऽनेनेति—यज्ञ:। यथा—देव हविर्दानमन्त्र:। —न्यास्—शिखायै वषट् (ii)।

वाढं—yes,—वाढं, एक्क वतुम। वशे प्रत्ययं।

विना—except,—विना मलयं चन्दनं न वने वने।

शनै:—slowly, शनै: शनै: क्षिपेत् पादौ वक: परम धार्मिक:। —gradually—स शनै: निरामय: भविष्यति ;—शनै: पर्वत लङ्घनम्।

श्व:—to-morrow,—श्वो गन्तव्यं।

(i) Rather expressed by वर with न च or पुन. ; as,—I would rather die than be disgraced ;—वर मृत्यु र्न पुनरपमान:।

(ii) स्वाहा देव हविर्दाने श्रौ षट् वौषट् वषट् स्वधा—इत्यमर:।

सकृत्—once only,—अज्ञात-रक्त-मूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिम: । सकृत् दु:खकरावाद्या वन्तिमस्तु पदे पदे ।

सद्य:—instantly,—तत: सिंहोऽभवत् सद्य:—(चण्डी) । a fresh ,—सद्य-मांस: तथा दुग्ध ।

समन्तात्—from all sides,—पद्मासीः समन्तात् स्तुत मसर-गन्धैः ।—from four sides,—भयव्याकुल मनस: समन्तात् पलायन क्रियां कुर्व्वन्ति ।

सहसा—suddenly,—सहसा न विदधीत कार्म्मं ।

समा—long period,—मा निषाद ! प्रतिष्ठा त्वमगम: शाश्वती समा ।

सम्यक्—well, न सम्यगभिहितं भवता ।—perfectly,—तेनासौ सम्यग्ज्ञानं लेभे ।

साम्प्रतं—now,—स साम्प्रतं वृन्दावन मधिवसति ।—proper,—इदं न साम्प्रतं ।

स्वस्ति—so be it, एवं स्वस्ति ।—lucky,—स्वस्ति सकल-मङ्गलालय: ।—welfare,—स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि सिद्ध सङ्घा वोध्यन्ते ।

हन्त—well ;—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्म-विभूतय: ।

हा—alas,—हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि ।

हि—because,—मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गव: । —sure,—न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा: ।

ह्य:—yesterday,—हैयङ्गवीन मादाय घोष वृद्धानुपस्थितान् —(रघु) ।

CHAPTER IX.

THE SECONDARY SUFFIXES (तद्धिताः) ।

The terminations used to form derivative bases, in Sanskrit, are distinguished into two classes; (1) कृत् or primary affixes and (2) तद्धित or secondary suffixes. कृत् are those affixes that are added to verbs and तद्धित suffixes are those that are added to substantives.

1 यण् ष्यण् षिण् षीयण् षेयण् षिकण् षायनण्या-मपत्ये (i)—Words attributive of ancestry, tribe, race, family, possession, relation, connection &c, are derived from their primitives by subjoining their to the suffixes :—(1) यण्, (2) षायनण्, (3) षिण्, (4) षिकण्, (5) षीयण्, (6) षेयण्, (7) ष्यण् (i) ।

(i) प्रकृतेः परः विधीयमानः सार्थकः शब्दः प्रत्ययः—इति तारानाथ तर्क-वाचस्पति ।

The names of the suffixes are given according to सिद्धान्त-कौमुदी। They correspond respectively with (1) ष्ण, (2) ष्णायन, (3) ष्णि, (4) ष्णिक, (5) ष्णीय, (6) ष्णेय and (7) ष्ण्य of मुग्धबोध and (i) अण्, (2) फक्, (3) इञ्, (4) ठक्, (5) छ, (6) ढक् and (7) ण्य of पाणिनि।

N B. यञ् &c are called patronymics (i). The nominal suffixes are added in various senses They occasion various changes in the words to which they are added.

2. स्त्रोपो बहु वचने—After the plural bases the patronymics are dropped; as,—कुशिकस्य अपत्यानि कुशिकाः (ii)।

3. राज वाचिभ्यो विभाषा—After a plural base signifying a king the patronymics are optionally dropped; as,—रघोः अपत्यानि रघवः or राघवाः।

4. देवात्तल्—The suffix तल् (ता) is added after देव without any modification of sense; as,—देव एव देवता &c Also (मन्त्रहार्थे),—जन मन्त्रः इति जनता।

5. भागरूप नामभ्यो धेयः—The suffix धेय is added after भाग, रूप, and नाम without any modification of sense; as,—नाम एव नामधेयं &c.

(i) The above mentioned patronymics and also यत्, अण्, फीण् and पीकण् are inserted after base in various senses as determined by uses.

(ii) When a patronymic, attributive of family or discent formed by any of the foregoing rules, is put in the plural number, the distinctive suffix to the primitive words is omitted, as,—कश्यपस्य अपत्यानि कश्यपाः, भृगोः अपत्यानि भृगवः &c. But when the patronymic denotes a royal family or discent, the suffix is optionally omitted; as,—रघवः-राघवाः, कुरवः-कौरवाः, यदवः-यादवाः, शाक्यः-शाक्याः &c.

6. तस्य भावस्त्वतलौ—The suffixes त्व and तल् (ता) are added in the sense of state, condition, quality or calling; as,—विप्रस्य भावः विप्रत्वं or विप्रता; साधुत्वं—साधुता, नरत्वं—नरता &c.

7. वा नीलादेरिमनिः (i)—After the bases नील etc the suffix इमनि (इमन्) is added optionally in the sense of state etc; as—नीलस्य भावः नीलिमा or नीलत्वं, रक्तस्य भावः रक्तिमा or रक्तत्वं; जड़िमा-जड़त्वं; गरिमा गुरुत्वं।

8. उपमेये वतिच्—In the sense of resemblance or semillitude the suffix वतिच् (वत् or वत्) is added; as,—पुत्र इव पुत्रवत्, जलवत्, लोष्ट्रवत् &c

9. तारकादिभ्य इतच्—The suffix इतच् (इत) is added after the bases तारका etc, in the sense of their being originated; as,—तारका अस्मिन् सञ्जाता इति तारकितम्, फलितम् पुष्पितम्, पण्डितः &c. (ii)

10 वत्सांसाभ्यां कामबले—In the sense of compassionate and strong the suffix ल is added after the bases वत्स and अंस; as,—वत्सल, अंसल etc.

11. अस्त्यर्थे मतुप्—In the sense of something belonging to or being contained in something else,

---

(i) In this sense the suffixes यण्, ष्यञ् etc are also added.

(ii) पण्डा+इतच्=पण्डितः; तल्लक्षणं यथा—तर्क-साहित्य सिद्धान्त वेद वेदाङ्ग-गामिनी। पण्डा बुद्धि समाख्याता तद्योगात् पण्डितः स्मृतः

the suffix मतुप् is added. as,—श्रीः अस्य अस्ति इति श्रीमान्, बुद्धिमान्, मूर्तिमान् etc (1)।

12. द्वयो स्तर पीयसुनौ—The suffix तरप् (तर) and इयसुन् (ईयस्) are added to denote the comparative degree; as,—गुरुतरः—गरीयान्; लघुतरः—लघीयान् etc.

13. अतिशायने तम विष्ठनौ—The suffixes तमप् (तम) and इष्ठन् (इष्ठ) are added denote superlative degree; as,—लघुतम—लघिष्ठ; गुरुतम—गरिष्ठ; also बहु+इमन्—भूमा; बहु+ईयस—भूयः and बहु+इष्ठ—भूयिष्ठ are formed irregularly.

---

(1) In connection with this rule it should be noticed that the places where मतुप् is changed into वतुप्, the follwing will suffice —(1) मवर्णान्तात्, (2) अपञ्चमस्पर्शान्तात्, (3) अवर्णोपधात्, (4) मकारोपधात्, (5) न यवादेः। यवादि यथा:—

यवोर्मि भूमि कृमय क्रिमिद्रा चेद् विन्दव।
मुचा मधुद् ककुद्दी मदस्येपि यम्भवः॥
हरित, काभि सिद्धो च वाह सा हनुमंसुः।
भानुवेति यवादिः स्यात् दृश्येऽपि सुः प्रयोगतः॥

Thus—यवमान्, ऊर्मिमान्, हनुमान् &c.

But भग+मतुप्—भगवान्; भग अस्ति अस्य, तत्रयथा यथा:—उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति॥

भगो यथा—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञान वैराग्ययो चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥

ऐश्वर्य यथा—अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता॥

(a) इष्ठेमेयःस्वनेकाच—The 'टि' of the words containing many vowels is dropped after the suffixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, as—पापिन्+ईयस्=पापीयस्, पापिन् + इष्ठ= पापिष्ठ।

(b) विन् मतो र्लुक् इष्ठेयसोः—The suffixes विन् and मतुप् *are dropped after the suffixes* इष्ठ and ईयस्; as,—मायाविन्+इष्ठ मायिष्ठ; बलवत्+ईयस्—बलीयस्।

14. विकारे मयट्—When transformation is indicated the suffix मयट् (मय) is added, as,—स्वर्णस्य विकारः स्वर्णमयः, मृण्मयः, काष्ठमयः &c. also (पुरीषार्थे)—गो+मयट्= गोमयम् and हिरण्य+मयट्=हिरण्मयम् (निपातन-सिद्ध)।

15 संख्याया विधार्थे धाच्—In the sense of manner or way धाच् is added after numerals, as—एकधा, द्विधा, अनेकधा, शतधा, सहस्रधा &c

16. सार्व्वविभक्तिक स्तसिल्—In the places of all विभक्ति, specially in पञ्चमी and सप्तमी, the suffix तसिल् (तस्) is added, as,—सर्व्वतः, अन्यतः, इतः, ततः, परितः, अभितः &c. (i).

17. सप्तम्या स्त्रल् वा सर्व्वनाम्न—After pronominal base (excepting अस्मद् and युष्मद्) the suffix त्रल् (त्र) is

---

(i) According to पाणिनि the suffix is called 'तसिल्' which he uses for पञ्चमी only; but according to [illegible] it is called 'तस्' [illegible] admitted in the places of all विभक्ति [illegible]
[illegible] —अभितः &c

added optionally in the place of सप्तमी विभक्ति ; as,—सर्वत्र
अत्र, यत्र, अन्यत्र, कुत्र, एकत्र, बहुत्र &c.

18. थाल् प्रकारे तृतीयायाः—In the sense o
manner or way the suffix थाल् (था) is added in th
place of तृतीया after pronominal base ; as,—सर्वथा
अन्यथा, यथा, तथा &c

19 किमश्चिच्चनौ विभक्त्यन्तात्—After all the विभक्ति
of किम् the suffixes चित् and चन are added ; as,—किंचित्-
किंचन , कदाचित्—कदाचन , &c (i).

20 विभाषा सातिच् कार्त्स्न्ये—In the sense o
entirity the suffix सातिच् or च्सात् (सात्) is optionall
added , as,—जलसात्, भस्मसात् &c.

21. वीप्सायां शस्—The suffix शस् (शस्)
added to mean repetition ; as,—क्रमशः, अल्पशः, बहुशः &

22. कृभ्वस्ति योगेऽभूत-तद्भावे च्विः (ii)—In the sens
of a condition coming to pass, which did not exi
before, the suffix च्वि is added to the significant wor
before the verbs of कृ, भू, and अस् ; (It should be notice
that nothing remains of the suffix च्वि, but a 'ई' is adde

(i) क्वचौ—The pronoun किम् is changed into क and
in the 7th case , as,—क्वचित् ।

(ii) अभूतस्य (अजातस्य) तद्रूपेण भावः (उत्पत्तिः)—अभूत तद्भावः ।

to the significant word) ; as,—अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति (i), मलिनीभवन्ति, पशीभूत: (ii) &c

Exception—प्रत्यक्षभूत ।

23. एक सर्व्वान्य किं यत्तदां काले दा—To express time the suffix दा is joined to एक, सर्व्व, अन्य, किम्, यद् and तद् , as,—एकदा, सर्व्वदा, अन्यदा, कदा, यदा, तदा (iii) &c.

N. B. The suffix दानीं is also added to इदम् to express time ; as,—इदं+दानीं = इदानीं (or अधुना), तदानीं &c.

24. संख्याया अवयवे तयट्—The suffix तयट् (तय) is added to bases expressing a number to signify a collection ; as,—द्वितयं, त्रितयं, चतुष्टयं &c.

25. दघ्न मात्र द्वयसट् माने—The suffixes दघ्न, मात्र and द्वयस् are used to signify measure ; as—उरुदघ्नं, किञ्चिन्मात्रं, हस्तद्वयस: &c.

N. B. There is another suffix वतुप् signifying the same but used only after यद्, तद्, एतद्, किम् and इदम् ; as,—यावत्, तावत् &c.

(i) येन एकीकृता हंसा: शकाय हरितीकृता:—पञ्चतन्त्रम् ।

(ii) With regard to च्वि the following rules generally apply ; viz.—(a) दीर्घोऽन्त्य:, (b) ईचकारस्य, (c) अकारस्य, (d) लोपोऽवशादेरन्त्यस्य ।

(iii) There is another word 'यावत्' which is an adjective and is d lined like 'भवत्' and the derivative meaning ;—यद् + वतुप् = यावत्, तावत् &c.

26 कियदियतौ—The two words कियत् and इयत् are formed irregularly (नियातने) ; as,—किम्+वतुप्=कियत्, इदम्+वतुप्=इयत्। They are declined as,—पुं' कियान्, कियन्तौ, कियन्तः and as,—स्त्री) कियती, कियत्यौ, कियत्यः।

27 अस्मायामेधास्रजो विनि—The suffix विन् is joined to माया, मेधा, स्रज and असन्तान्त words ; as,—मायावी, मेधावी, स्रग्वी, तपस्वी, यशस्वी &c.

28 ईषदूने कल्प-देश्य-देशीयाः—To signify 'a little less than' or 'verging upon' the suffixes कल्प, देश्य and देशीय are added to a word ; as,—मृदुकल्प, पञ्चवर्षदेश्य, सप्तवर्षदेशीय &c

29 दक्षिणोत्तरा दाहौ—The suffixes आ and आहि are joined to दक्षिण and उत्तर for the seventh case ; as,—उत्तरस्यां इति उत्तरा, दक्षिणस्यां इति दक्षिणा ;—उत्तराहि, दक्षिणाहि।

30. दक्षिणा पश्चादादेः त्य भवार्थे—The suffix त्य is joined to दक्षिणा, पश्चात् &c. to express 'to be'; as,—दक्षिणा भव इति दाक्षिणात्य, पाश्चात्य।

31. मध्वादेरस्त्यर्थे रः—The suffix र is placed after मधु, मुख, नख &c, signifying 'to have', as,—मधुर, मुखर, नखर &c.

32. त्रि बहोस्त्र त्र—The suffix त्र is joined to बहु and त्रि (pronouns) for the seventh case ; as,—बहुत्र, त्रित्र।

33 ने काजात् इन् वा अस्त्यर्थे—Words terminating

in अ and having more than one vowel get the suffix इन् added to them to signify possession, as,—श्रेष्ठी, ज्ञानी, धनी &c.

34 Some words derived from the secondary suffixes are shewn in the following table with their respective meanings.

ष्य

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
अग्निः अस्य देवता	अग्नि	ष्य	आग्नेयः
अरण्ये भवः	अरण्य	,,	आरण्यः
ऋषिणा प्रोक्तं	ऋषि	,,	आर्षं
असुरस्य इदं	असुर	,,	आसुरं
ककुत्स्थस्य अपत्यं (i)	ककुत्स्थ	,,	काकुत्स्थः (ii)
कषायेण रक्तं	कषाय	,,	काषायं
कन्यायाः जातः	कन्या	,,	कानीन
कुतुकं एव	कुतुक	,,	कौतुकं (स्वार्थे)
गङ्गाया इदं	गङ्गा	,,	गाङ्गं
गन्धर्वस्य अयं	गन्धर्व	,,	गान्धर्वः
गौतमस्य अपत्यं	गौतम	,,	गौतमः

(i) येन जातेन वंशो न पतति तदपत्यं ।

(ii) पुरा किल पुरञ्जयो नाम साम्राज्यवर्त्ती विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समय बन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्ष रूप-धारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा निखिलं सैन्यं निर्जित्य असुर कुलं निहत्य ककुत्स्थ संज्ञां लेभे इति पौराणिकी

ष्यञ्

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
गुरोर्भावः	गुरु	ष्यञ्	गौरवं
तपसि साधुः	तपस्	,,	तापसः
तिलस्य विकारः	तिल	,,	तैलं
दुहितुः अपत्यं	दुहितृ	,,	दौहित्रः
पतञ्जलिना प्रोक्तं	पतञ्जलि	,,	पातञ्जलं
पर्वतस्य अपत्यं	पर्वत	,,	पार्वती (स्त्री)
पथि कुशलः	पथिन्	,,	पान्थः
पितामहादागतः	पितामह	,,	पैतामहः
पुत्रस्य अपत्यं	पुत्र	,,	पौत्रः
पुरे भवः	पुर	,,	पौरः
वणिक् एव	वणिज्	,,	वाणिजः (स्वार्थे)
बन्धु एव	बन्धु	,,	बान्धवः (स्वार्थे) (i)
व्याकरणं वेत्ति अधीते वा	व्याकरण	,,	वैयाकरणः
ब्रह्मणः अपत्यं	ब्रह्मन्	,,	ब्राह्मणः (ii)
मनसि भवः	मनस्	,,	मानसः
मनोः अपत्यं	मनु	,,	मानवः (iii)

(i) उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥

अपरञ्च— कल्याणसहगो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत्।
एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः॥

(ii) ब्रह्म वेदं अधीते इति, तस्य लक्षणं यथा,—शीलस्तपो दमो दानं व्रतं शौचं दया घृणा। विद्या विज्ञानमास्तिक्यम् एतद् ब्राह्मण-लक्षणम्॥ यजन याजना-ध्ययना ध्यापन दान प्रतिग्रह षट् कर्माण्यस्य ब्राह्मणत्वं।

(iii) मानव इति निपातन-सिद्धः।

Meanings	Primitive	Suffixes	Derivatives
मित्रस्य अपत्यं	मित्र	ष्ण	मैत्रः
रजतस्य विकारः	रजत	,,	राजतं
वसुदेवस्य अपत्यं	वसुदेव	,,	वासुदेवः
विधेः अनपेतः	विधि	,,	वैधः
विश्वेषां नराणां अयं	विश्वनर	,,	वैश्वानरः
विष्णुः अस्य देवता	विष्णु	,,	वैष्णवः
शक्तिः अस्य देवता	शक्ति	,,	शाक्तः
शरदि भवः	शरत्	,,	शारदः
सर्व्वस्याः भूमेः ईश्वरः	सर्व्वभूमि	,,	सार्व्वभौमः
सुहृदः भावः	सुहृद्	,,	सौहार्द्दं

ष्णायन

नरस्य अपत्यं	नर	ष्णायन	नारायणः (i)
बदरस्य अपत्यं	बदर	,,	बादरायणः
चन्द्रस्य अपत्यं	चन्द्र	,,	चान्द्रायणः (ii)
दक्षस्य अपत्यं	दक्ष	,,	दाक्षायणी (स्त्रियां)

ष्णि

अर्ज्जुनस्य अपत्यं	अर्ज्जुन	ष्णि	आर्ज्जुनिः
शवल्गनस्य अपत्यं	शवल्गन	,,	शावल्गनिः।

(i) नारा (जलं) अयन (आश्रय) यस्य, तथाहि मनुसंहितायां—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः। यद्वा—नार (जल समूहं) अयते (आश्रयति व्याप्नोति वा) इति नारायणः।

(ii) एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्। इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः—स्मृतिः।

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
दशरथस्य अपत्यम्	दशरथ	ञि	दाशरथिः
वरुणस्य अपत्यं	वरुण	,,	वारुणिः
ग्रामस्य अपत्यं	ग्राम	,,	ग्रैामसिः
वल्मीकात् भवः	वल्मीक	,,	वाल्मीकिः
सुमित्राया अपत्यं	सुमित्रा	,,	सौमित्रिः

ष्ठिक

अस्ति देय	अस्ति	ष्ठिक	आस्तिकः
अलङ्कारं वेत्ति अधीते वा	अलङ्कार	,,	आलङ्कारिकः
नास्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य	नास्ति	,,	नास्तिकः
अह्ना निर्वृत्तम्	अहन्	,,	आह्निकः
वान् अधिकृत्य	अधिदेव	,,	आधिदैविक
ानि अधिकृत्य	अधिभूत	,,	आधिभौतिक
त्मानम् अधिकृत्य	अध्यात्म	,,	आध्यात्मिकः
येन कृत	काय	,,	कायिक
र्कं वेत्ति अधीते वा	तर्क	,,	तार्किकः
रे नियुक्तः	द्वार	,,	दौवारिकः
यं वेत्ति अधीते वा	न्याय	,,	नैयायिकः
: पुनः भव	पुनः पुनः	,,	पौनःपुनिक
न्तं वेत्ति अधीते वा	वेदान्त	,,	वैदान्तिकः
वेत्ति अधीते वा	वेद	,,	वैदिकः
देय वर्षासु भवो वा	वर्ष or वर्षा	,,	वार्षिकः
मासे भवः	षण्मास	,,	षाण्मासिकः
मे साधुः	संग्राम	,,	सांग्रामिकः
जे साधुः	समाज	,,	सामाजिकः

Meanings	*Primitives*	Suffixes	*Derivatives*
समुद्रे भवः	समुद्र	ष्णिक	सामुद्रिकः
स्वभावात् आगतः	स्वभाव	,,	स्वाभाविकः
हेमन्ते भवः	हेमन्त	,,	हैमन्तिकः or हैमनम्

छीय

अन्यस्य अयं	अन्यद्	छीय	अन्यदीयः
अस्माकम् अयं	अस्मद्	,,	अस्मदीयः
आत्मनः अयं	आत्मन्	,,	आत्मीयः
काकतालमिव	काकताल	,,	काकतालीयं (i)
किरातं अर्जुनञ्च अधिकृत्य कृतं	किरातार्जुन	,,	किरातार्जुनीयं
कुशाग्रमिव	कुशाग्र	,,	कुशाग्रीय (ii)
चतुः पूरणम्	चतुर्	,,	तुरीयः (निपातनं)
जिह्वामूले भवः	जिह्वामूल	,,	जिह्वामूलीय
तस्य अयं	तद्	,,	तदीय
तव अयं	युष्मद्	,,	त्वदीय
नारदेन प्रोक्तं	नारद	,,	नारदीयं

(i) काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालीय—अतर्कितं सम्भवं यद्भवति,—Accidental, unerpected ; as '—काकतालीयवत् प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमग्रतः । न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥

(ii) कुशाग्रमिव सुतीक्ष्णं—Very sharp, penetrating ; as —अद्य भाग्यहारस्य कुशाग्रीय-धियामुना । मेरुशृङ्गारुहे पारे किमन्ये जडबुद्धयः ।

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
पञ्चवर्षाणि भवः अयम्	पञ्चवर्ष	छीय	पञ्चवर्षीयः
पाणिनिना प्रोक्तं	पाणिनि	,,	पाणिनीयम्
भवतः अयं	भवत्	,,	भवदीय
मम अयं	अस्मद्	,,	मदीय (i)
मातृष्वसुः अपत्यं	मातृष्वसृ	,,	मातृष्वस्रीय
युष्माकं अयं	युष्मद्	,,	युष्मदीय
स्वस्य अयं	स्व	,,	स्वीय, स्वकीय

णेय

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
अग्निः अस्य देवता	अग्नि	ढेय	आग्नेयः
अतिथये साधुः	अतिथि	,,	आतिथेयः
कुन्त्याः अपत्यं	कुन्ती	,,	कौन्तेयः
भगिन्याः अपत्यं	भगिनी	,,	भागिनेयः
मृकण्डोः अपत्यं	मृकण्डु	,,	मार्कण्डेयः
मित्रायाः अपत्यं	मित्रा	,,	मैत्रेयः (ii)
विनतायाः अपत्यं	विनता	,,	वैनतेयः
सरमायाः अपत्यं	सरमा	,,	सारमेयः

(i) त्वमौ एकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोः.—To express singular number त्वत् and मत् are used in the places of युष्मद् and अस्मद् respectively after a तद्धित प्रत्यय and the second member of समास but they would not be changed in the plural number, as —मदीय means mine, अस्मदीय means ours; त्वदीय means thine, युष्मदीय means yours

(ii) Some say that the word 'मैत्रेय' is formed from the word 'मित्रयु'।

ष्यञ्

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
अदितेः अपत्यं	अदिति	ष्यञ्	आदित्यः
अधिपतेः भावः	अधिपति	,,	आधिपत्यं
अरण्ये भवः	अरण्य	,,	आरण्यः
उदीचि भवः	उदीचि	,,	उदीच्यः
करुणा एव	करुणा	,,	कारुण्यम् (स्वार्थे)
कवेः कर्म्म	कवि	,,	काव्यं
गृहस्थस्य कर्त्तव्यं	गृहस्थ	,,	गार्हस्थ्यं (1)
चतुः पूरणम्	चतुर्	,,	तुर्यः (निपातने)
जडस्य भावः	जड	,,	जाड्यं
तर तमयोः भावः	तरतम	,,	तारतम्यं
शालौ भवः	शालु	,,	शालव्यः
त्रिलोकी एव	त्रिलोकी	,,	त्रैलोक्यं (स्वार्थे)
दितेः अपत्यं	दिति	,,	दैत्यः
धीरस्य भावः	धीर	,,	धैर्यं
न्यायात् अनपेतः	न्याय	,,	न्याय्यः
पादाय इदम्	पाद	,,	पाद्यं (जलं)
प्रतीचि भव	प्रतीचि	,,	प्रतीच्यः

(1) The Aryans divided their lives into four stages, as :—

(1) ब्रह्मचर्य or the student life, in this stage of life the student has to relinquish his parents and live at the house of his preceptor and live on alms.

(2) गार्हस्थ्य or the life of a house holder ; in this stage a man having finished his student life marries and enters.

Meanings	Primitives	Suffixes	Derivatives
युवराजस्य भावः	युवराज	ष्यञ्	यौवराज्यं
राज्ञः इदम्	राजन्	,,	राज्यं
वहिः भवः	वहिस्	,,	वाह्यं
सख्याः भावः	सखि	,,	सख्यं
साक्षिणो भावः कर्म वा	साक्षिन्	,,	साक्ष्यं
सम्राजः इदम्	सम्राज्	,,	साम्राज्यं
सेना एव	सेना	,,	सैन्यं (स्वार्थे)
सुखं एव	सुख	,,	सौख्यं (स्वार्थे)

EXTRA EXAMPLES.

अश्व+तरट्—अश्वतरः ; मातृ+डुल—मातुलः ; पितृ+व्य—पितृव्यः , पितृ+डामह—पितामहः ; उप+त्यकन्—उपत्यका , स्तन्+निकन् –स्तनिका , कर्मन्+ठ—कर्मठः , स्व+मिनि—स्वामी ; वाच्+मिनि—वाग्मी , एक+आकिनिच्—एकाकी , कृषि+वल—कृषीवलः , दन्त+उरच्—दन्तुरः ; अह्न+ख—आह्नम् , अग्र+डिमच्—अग्रिमः , पश्चात्+डिम—पश्चिमः ; अन्त+डिम—अन्तिमः ; दक्षिणा + त्यक् —दाक्षिणात्यः , पश्चात्+ त्यक् —पाश्चात्यः ; आदि + म—आदिमः ; मध्य+म—मध्यमः ; एक+डतर—एकतरः ; अन्य+डतर—अन्यतरः ; किम्+डतर—कतरः ; किम्+डतम—कतमः ,

---

(3) वानप्रस्थ or the life of a mendicant , in this stage a man entrusting the charge of the family to his son in his fiftieth year or thereabout lives in the forest

(4) The last stage called संन्यास was adopted by a man *in his extreme old age when he could not live in the forest* and wanted human care.

द्वि+तीय—द्वितीय, किम्+डति—कति; इदम्+थम्—इत्थं; किम् + थम्—कथं; तद्+दानीम्—तदानीम्, इदम् + दानीम्—इदानीम्, तद्+र्हि (र्हिल्)—तर्हि; एतद्+र्हि—एतर्हि, किम्+र्हि—कर्हि, इदम्+ह—इह, किम्+ह—कुह; किम्+अत्—क्व; पूर्वस्मिन् अहनि—ह्यः, समाने अहनि—सद्यः, परस्मिन् अहनि—श्वः, अस्मिन् अहनि—अद्य, ज्योतिस्+न—ज्योत्स्ना (स्त्री); तमस्+र—तमिस्रा (स्त्री); सु+उतराम्—सुतराम्, द्वि+सुच्—द्विः, तिल+तैल—तिलतैलम्; वृन्द+आरक—वृन्दारक, कार्य+चय—कार्यचयः; विद्या+चुञ्चु—विद्याचुञ्चुः; ऊर्ध्व+तन—ऊर्ध्वतनः; १० अद्यतनः प्राक्तनः, पुरातनः, सनातनः (सनातनः), नव+तन—नूतनः; पूर्व+एद्युस्—पूर्वेद्युः, परेद्युः; पञ्चन्+मट्—पञ्चमः; अष्टमः, नवमः &c. except—एकादशः etc; षष्टि+तम—षष्टितमः; विंशति+तम—विंशतितमः; दया+आलु—दयालुः, श्रोत्र+अ—श्रोत्रः, फल+इन—फलिनः; फेन+इल—फेनिलः; लोम+श—लोमशः; मधु+र—मधुरः; केश+व—केशवः; ह्यः—गो+ईन—हैयङ्गवीनम् (ह्यः गोदोहात् उत्पन्नमित्यर्थः) (i); मम इदं—मामकम्, मामकीनम्; तव इदं—तावकम्—तावकीनम्; युष्माकं इदं—यौष्माकम्—यौष्माकीणम्; अस्माकम् इदं—आस्माकम्—आस्माकीनम्; अकस्मात् जातं—आकस्मिकम्; अन्यस्य इदं—अन्यदीयम्; राज्ञ इदम्—राजकीयम्।

ATMANEPADA AND PARASMAIPADA.

It is mentioned before there are two forms in Sanskrit, (1) proper (आत्मनेपद) and (2) common (परस्मैपद)

Some roots are used in one *Pada* only, as,—अग्, इष्, भू, कृ, in *Parasmaipada* and विद्, बुध्, पद्, युध् etc in *Atmanepada*, some in both the *Padas*; as,—चि, ह, रुद्, छिद्, भिद् etc, while some are restricted to one *Pada* or the other according as certain prepositions are prefixed to them, or they are used in a particular sense; as,—जि—जयति, but परा+जि—पराजयते, विश्—विशति, but नि—विश्—निविशते, भुज्—भुङ्क्ते and भुनक्ति।

N. B. There are, however, some उभयपदी roots either of the two forms of which may be used without prejudice to the sense, as,—चकार,—चक्रे, चिकाय,—चिक्ये etc.

ATMANEPADAM (आत्मनेपदम्).

1. भावकर्मणोः—Verbs, in passive and substantive voices are always used in आत्मनेपद; as,—विष्णुस्तूयताम्; मया चन्द्रो दृश्यते।

3. कर्त्रभि प्राये क्रिया फले—Verbs usually take आत्मनेपद form when the fruit of the action accrues to the agent; as,—यजते विप्रः (here the fruit of the sacrifice offered by the priest devolves on the priest himself) but यजति विप्रः (here the fruit accrues to the agent through the instrumentality of the priest).

4. गन्धनावक्षेपण सेवनसाहसिक्यप्रतियत्न प्रकथनोपयोगेषु कृञः—कृ is itself उभयपदी; but it is आत्मनेपदी with ..positions in the following senses;—

(a) गन्धन (doing an injury to'—as,—परान् उत्कुरुते ।

(b) अवक्षेपण (censure, blame, over coming)—as,—श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते ; श्वा क्षुधा सदाकुरुते ।

(c) सेवन (serving)—as,—स हरिमुपकुरुते ।

(d) साहसिक्य (outraging)—as,—पान्थमुपकुरुते दस्युः ।

(e) प्रतियत्न (preparing)—as,—इन्धनमग्नेरुपकुरुते ।

(f) प्रकथन (reciting)— as,—स गाथाः प्रकुरुते ।

(g) उपयोग (employing)—as,—शतं प्रकुरुते ; उपकुर्वन्त मध्यं प्रकुर्वाणोऽ शुभोवितम्—(भट्टि) ।

N. B. कृ with उप is used both the *Padas* in the sense of 'doing good to'; as,—किंवा भूयः प्रियमुपकरोमि—(मुद्राराक्षस:) ; या लक्ष्मी रुपकुरुते यथा परेषाम्—(किरातार्ज्जुनीयम्) ।

4. वेः शब्द कर्म्मणः—कृ with वि is आत्मनेपद in the sense of uttering when 'sounds' for its object ; as,—स्वरान् विकुरुते ।

N. B. When the object is other than 'sounds', कृ with वि does not become आत्मनेपदी ;—as—चित्तं विकरोति क्रोधः ।

5. वृत्ति सर्ग तायनेषु क्रमः—क्रम् (without prefix) is आत्मनेपदी in the following senses :—

(a) वृत्ति (want of interruption)—as,—शास्त्रेषु बुद्धिः क्रमते ।

(b) सर्ग (energy) धर्म्माय क्रमते साधुः ।

(c) तायन (development)—अस्मिन् सम्पत् क्रमते ।

6. उप पराभ्याम्—क्रम् with उप and परा is आत्मनेपद ;

as,—परीषिघुसुपरंस शाक्मी तरा दिक्रमम् ; दुगा म रा पराक्रंस - 'भट्टि')।

7. आङो ज्योतिरुद्गमने—क्रम् with आ in the sense of rising of a luminary is आत्मनेपद ; as,—भानुराक्रमते।

N. B. But in other senses, —आक्रामति धूम आकाशं ; आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्।

वे: पाद विहरणे—क्रम् with वि in the sense of 'walking' is आत्मनेपद ; as,—विक्रमते वाजी। But विक्रामति सन्धिः।

9 प्रोपाभ्यां आरम्भे—क्रम् with प्र and उप in the sense of 'begining' is आत्मनेपद ; as,—भक्तुम् प्रक्रमते—उपक्रमते वा विद्वान: , यतं नियः प्रक्रमतेऽदसें—(कुमार)।

10. क्रीडोऽनु सं परिभ्यश्च—क्रीड् with अनु, सं, परि and आ is आत्मनेपद, as—अनुक्रीडते माणवक: ; साधु संक्रीडमानानि यत्र द्वन्द्वानि पक्षिणाम्, संक्रीडन्ते मणिभिः यत्र कन्या —(मेघदूत)।

11. परि व्यवेभ्यः क्रियः—क्री with परि, वि and अव is आत्मनेपद ; as,—यः सोमं विक्रीणीते तस्यान्नं न भोक्तव्यं ; शतेनोपक्रीते वायोः परिक्रीणानम्—(भट्टि)।

12. समो गम्यृच्छिभ्याम्—गम् and ऋच्छ् with सम् are आत्मनेपद in the sense of united with, as,—नैतत् संगच्छते। चक्रधरैः समगंस्—(दशकुमार)।

13. उदश्चर: सकर्मकात्—चर with उत् is आत्मनेपद when transitive ; as,—धर्ममुच्चरते। But वाष्पमुच्चरति।

14. समस्तृतीया युक्तात्—चर् with सम् is आत्मनेपद when

used with a word in instrumental case; as,—हस्तिना सञ्चरते।

15. वि पराभ्याम् जे:—जि with वि and परा is आत्मनेपद; as,—विजयतां देव। खं पराजयमानोऽसौ—(भट्टि)।

16. अपह्नवे ज्ञ:—ज्ञा is आत्मनेपद in the sense of 'denying'; as,—शत मपजानीते।

N. B. ज्ञा with अनु takes either *Pada*; as,—अनुजानीहि मा गमनाय—(उत्तररामचरितम्)। नतोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य—(भट्टि)।

17. उद्विभ्यां तप:—तप् with उत् and वि is आत्मनेपद when intransitive; as,—रवि र्वितपतेऽत्यर्थम्—(भट्टि)।

N. B. स्वाङ्ग कर्मकाच्चेति वक्तव्यम्—When तप् with उत् and वि has a limb of the body for its object, it is आत्मनेपद, as,—उत्तपते, वितपते पाणि—(महाभाष्यम्)। But in other cases—उत्तपति स्वर्णं स्वर्णकार:।

18. आङोदोऽनास्य विहरणे—दा with आ is आत्मनेपद if it does not signify opening the mouth; as,—आदत्ते हि रसं रवि:—(रघु)।

But in the sense of opening the mouth—मुखं व्याददाति सर्प:।

19. संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भृति-विगणन-व्ययेषु निय:—नी without preposition or with उत्, उप and वि in the following senses:—

सम्मानन (instructing); as,

उत्सञ्जन (lifting up); as,

(c) आचार्यकरण (initiating into sacred rights); as,—माणवकमुपनयते ।

(d) ज्ञान (knowledge, investigation); as,—तत्त्वं नयते ।

(e) भृति (employing on wages); as,—कर्मकरानुपनयते ।

(f) विगणन (paying up); as,—करं विनयते ।

(g) व्यय (spending); as,—शतं विनयते ।

20. आङि नुप्रच्छ्योः—नु and प्रच्छ् with आ are आत्मनेपद; as,—आपृच्छस्व तव प्रिय-सखम् ।

21. व्यक्तवाचां समुच्चारणे—वद् with सम and प्र is आत्मनेपद; as,—भव्याऽनुप्रवदते; एवं वादिनि तौ विवदमानौ धर्माधिकरणं गतवन्तौ—(पञ्चतन्त्रम्)।

22. नेर्विशः—विश् with नि is आत्मनेपद; as,—स गृहं निविशते; किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत—(भट्टि)।

23. भुजोऽनवने—भुज् is आत्मनेपद except in the sense of 'protecting', as,—अन्नं भुङ्क्ते; सदयं बुभुजे स मेदिनीम्—(रघु)। But अवने (protection); as,—भुनक्ति स्व-राज्यं—(अनर्घराघवः)।

24. आङो यमहनः—यम् and हन् with आ are आत्मनेपद either when they are intransitive or have, for their object, any part of the body of the agent; as,—पादमायच्छते; आघ्नते स्वं शिरः।

But आयच्छति कूपात् रज्जुं; आहन्ति परस्य शिरः।

N. B. This restriction is not always observed; as,—आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः—(किरातार्जुनीयम्)।

25. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे—यम् with सम् and उत् is आत्मनेपद when its object is not a 'literary work'; as,—स व्रीहीन् संयच्छते ; स भारं उद्यच्छते ;—but स वेदं उद्यच्छति।

26. उपात् यमः स्वीकरणे—यम् with उप is आत्मनेपद when it is used in the sense of accepting and marrying; as,—ययाति र्देवयानी मुपयेमे ; सीतां हित्वा दशमुख-रिपु र्नोपयेमे यदन्यां—(रघु)।

N. B. Sometimes यम् with उप is used in the sense of 'acceptance' literally; as,—रामो विश्वामित्रात् जृम्भकास्त्र-मुपयेमे।

27. समव प्र विभ्यः स्थः—स्था with सम्, अव, प्र and वि is आत्मनेपद; as,—न च संस्थास्यसे कार्य्ये ; पथं अवतिष्ठस्व भद्र ! हरि र्हरि-प्रस्थ मय प्रतस्थे—(शिशुपालवधः)। पदेभुवं व्याप्य वितिष्ठमानं।

28. उदोऽनूर्द्ध कर्म्मणि—स्था with उत् is आत्मनेपद except in the sense of getting up, as,—मुक्तौ उत्तिष्ठते योगी ; उत्तिष्ठमाने मित्रार्थौ क त्वां न बहु मन्यते—(भट्टि)।

N. B. But its literal sense of getting up (ऊर्द्ध्वकर्म्म), it is परस्मैपद ; as—पीठादुत्तिष्ठति।

29. लिप्सायाम् विभाषा—स्था with उप is used in either *Padas* (उभयपद) when a desire to get a thing is implied; as,—भिक्षुको धार्म्मिक-गृह मुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा।

N. B. अकर्म्मकाच्च—when स्था with उप is used as an intransitive, it is आत्मनेपद ; as,—यान मुपतिष्ठते ; स भोजन-

न्त्र करणे—स्था with उप

the sense of waiting upon in a religious manner ; as,—ये सूर्यं उपतिष्ठन्ते मन्त्रैः—(भट्टि)।

N. B. In this sense of 'waiting upon' the root is generally found in literature taking either *Padas* (उभयपद) : as —उपतस्थुः प्राञ्जलयः धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं—(महाभारतम्) ; स्तुतिभि रुपतस्थे सरस्वती—(रघु) (i)।

31. उपाद्देव-पूजा-सङ्गति-करण-मित्र-करण-पथिष्विति वाच्यम्—स्था with उप is आत्मनेपद in the following senses :—

(a) देव पूजा (worshipping),—स आदित्यं उपतिष्ठते।

(b) सङ्गति करण (uniting),—गङ्गा यमुनां उपतिष्ठते।

(c) मित्र करण (making friends),—स सख्यं उपतिष्ठते।

(d) पथ—when it becomes the nominative ; as,—अयं पन्थाः साकेतं उपतिष्ठते—(महाभारतम्)।

32. ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः—ज्ञा, श्रु, स्मृ and दृश् are आत्मनेपद when they are in the desiderative (सनन्त) form ; as,—स धर्मं जिज्ञासते ; शिष्यः गुरुं शुश्रूषते ; नष्टं सुस्मूर्षते ; चन्द्रं दिदृक्षते बालकः।

33. स्पर्धायाम् आङः—ह्वे with आङ् is आत्मनेपद in

(i) यथा चोक्तं :—

बहूनामप्यमित्राणां मित्रो भवति विग्रहाम्।
अथ सागर संयोऽपि किन्दकं उपतिष्ठते॥
सैव संस्थाः सचिवोऽस्य मित्रोऽपि हि सखा स्वयम्
एतदप्यस्य कार्येषु यदर्कं उपतिष्ठति॥—महा भारतम्।

the sense of 'challenge' ; as,—मल्लो मल्ल माह्वयते ; But in other senses,—पिता पुत्र माह्वयति।

34 हरते र्गत ताच्छिल्य—हृ with अनु is आत्मनेपद in the sense of 'constantly practising ; as,—पैतृक मश्वा अनुहरन्ते।

But when it means resemblance it is परस्मैपद ; as,—रामभद्र मनुहरति—(उत्तररामचरितम्)।

PARASMAIPADAM (परस्मैपदम्)।

1. अनु पराभ्यां कृञः—कृ is used as परस्मैपद when it is preceded by the prepositions अनु and परा ; as,—आवेदनं पराकरोति ; अनुकरोति भगवतो नारायणस्य—(कादम्बरी)।

2. समोऽकूजने—क्रीड् with सम् in the sense of making noise is परस्मैपद ; as,—संक्रीडन्ति शकटानि।

3. अभि प्रत्यतिभ्यः क्षिपः—क्षिप् with अभि, प्रति and अति is परस्मैपद ; as,—देहस्य विशालतया पर्वत मभिक्षिपति।

4 निगरण चलनार्थेभ्यश्च—The causative verb is used as परस्मैपद in the sense of eating and motion ; as,—श्राद्धे ब्राह्मणान् भोजयेत् ; समीरणो वृक्ष पत्राणि कम्पयति।

5. बुध-युध-नश-जनेङ् प्रु-द्रु-स्रुभ्यो णेः—बुध्, युध्, नश्, जन्, इङ्, प्रु, द्रु and स्रु are परस्मैपद when causatively used ; as,—सविता बोधयति पद्मान्येव ; दुःखं नाशयति ; लोभः पापं जनयति ; आचार्य्यः शिष्यं वेद मध्यापयति।

6. अणौ अकर्मकात् चित्तवत् कर्तृकात्—Intransitive

verbs having living beings for their nominative become परस्मैपद when causatively used ; as,—शिशुः निद्राति ; but जननी शिशुं निद्रापयति ।

N. B. The परस्मैपद, however, is optional when the nominative is an inanimate object ; as,—विग्रह स्निह्यति should be विग्रहं स्नापयति or स्नापयते भक्तः ।

7. प्राद्वहः—वह् with प्र is परस्मैपद ; as—नदी प्रवहति ।

8. म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च—मृ is आत्मनेपद in लुङ् and लिङ् in addition to लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ् । In the *remaining tenses, viz*—लृट्, लृङ्, लिट् and लुट्, मृ is परस्मैपद ; as,—तव शोकेन मरिष्यामि ; स युद्धात् पपात ममार च ।

9. व्याङ् परिभ्यो रमः—रम् with वि, आ and परि is परस्मैपद , *as*,—विरम विरम वह्नेः—(रत्नावली) ; उद्याने आरमति ; नार्यां पर्यरमतस्य दर्शनात्—(भट्टि) ।

N. B. उपाच्च विभाषा कर्मकात्—रम् is preceded by उप, परस्मैपद is *optional* ; *as*,—स यज्ञदत्त उपरमति उपरमते वा ।

CHAPTER X.

COMPOUNDS (समासः) ।

पदयोर्वा पदानां वा या स्यादेकपदीकृतिः ।
अन्वये सति, स ज्ञेयः समास इति कोविदैः ॥

I. The blending of words into one पद is called समास or compound, provided that there is connection with every word of that पद thus blended.

II. समासाः षड्विधाः—The samasas are six in number. According to पाणिनि, compounds are divided into four principle classes ; but some of the grammarians say it is divided into six classes (i) ; as :—

द्वन्द्वो बहुव्रीहि द्विगुः कर्म्मधारय एव च ।
तत्पुरुषोऽव्ययीभावः समासाः षट् प्रकीर्त्तिताः ।

1. The Copulative Compound (द्वन्द्वः) ।

भिन्नार्थानां पदानां यः समासः द्वन्द्व संज्ञकः ।
इतरेतर योगे च समाहारे च स द्विधा (ii) ॥

The Copulative Compound (द्वन्द्व) is one which is *formed by the combination of two or more words having* their different meanings ; as,—रामश्च श्यामश्च रामश्यामौ ।

द्वन्द्व समास is divided into two classes ; viz :—(1) इतरेतरः ; as,—कन्दश्च मूलश्च फलश्च कन्दमूलफलानि ; and (2) समाहारः ; as :—अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम् ।

2. The Relative Compound (बहुव्रीहिः) ।

भवेतां द्वे पदे यत्र बहूनि स्युः पदानि वा ।
चेदन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहि स्तथा भवेत् (iii) ॥

(i) सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समास षड्विधो बुधैः—सिद्धान्तकौमुदी ।

(ii) द्वन्द्व समुच्चयो नाम्ना बहूनां वापि यो भवेत् । चार्थे द्वन्द्वः—इति पाणिनिः । सर्व्वपद प्रधानो द्वन्द्व—इति वोपदेवः ।

(iii) अनेक मन्य पदार्थे—पाणिनिः । अप्रस्तुत-पदातिरिक्तस्य पदस्यार्थः—तत्त्वबोधिनी ।

The Relative Compound (बहुव्रीहि) is one which has no signification of its component members but denotes different things or persons; as :—पीतं अम्बरं यस्य स पीताम्बरः,—so दीर्घबाहुः, प्राप्तोदकः, ऊढरथः &c.

N. B. The compound thus formed is always adjective and therefore it is of the same gender, number, person, etc. of the noun it qualifies, but if the compound (समस्त पद) is an adverb it takes the neuter singular only; as विनयं पुरःसरति यथा क्रियायां विनयपुरःसरम् ।

3. The Numeral Compound (द्विगुः) ।

संख्यापूर्व्वं द्विगुं ज्ञेय स्तयोत्तर पदे परे ।
भवेत् द्विधा द्विगुस्तत्र तद्धितार्थेऽपि च द्विधा (i) ॥

If the first member of the compound is a numeral it is called a Numeral Compound (द्विगु); but when a collective sense is implied it is called a समाहार द्विगु; as :—सप्तानां शतानां समाहारः इति सप्तशती, त्रिभुवनम् &c.

द्विगु is divided into two classes; viz,—उत्तरपदे and तद्धितार्थे ।

The द्विगु consisting of three words is called उत्तरपदे

स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युः बहून्यपि । तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहि इति । सर्व्वपद प्रधानो बहुव्रीहिः इति—बोपदेवः । In English such compounds are by no means rare; as :—High shouldered, Good-natured, Narrow-minded

(i) द्विगु समासः—सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति—पाणिनिः ।

as,—पञ्चभिः भार्याभिः विवाहितं पञ्चभार्याविवाहितम् ; in the sense in which the nominal affix is implied is called तद्धितार्थे ; as :—द्वाभ्यां गोभ्यां क्रीतः द्विगुः ; सप्तभिः ग्रामभिः उपगीतं सप्तग्रामोपगीतम् ।

4. The Appositional Compound (कर्म्मधारयः) ।

कर्म्मधारय नामाऽसौ तुल्याधिकरणे पदे (i) ।

The Appositional Compound (कर्म्मधारय) is formed by the combination of nouns with adjectives ; as :—नीलं उत्पलं नीलोत्पलं, चारुचन्द्रः ; चन्द्रगुप्तः ।

N. B. The difference between a कर्म्मधारय and बहुव्रीहि is this :—In the former one of the members alone is in apposition to the substantive it qualifies, while in the latter the whole compound in an adjective. In the former the sense is complete in the compound itself, but in the latter it is not so ; as,—रक्तपुष्पं is कर्म्मधारय but तीक्ष्णबुद्धिः is कर्म्मधारय and बहुव्रीहि ।

1. मयूरव्यंसकादयः—In a कर्म्मधारय समास if the first member is a noun and the second is an adjective it is called मयूरव्यंसकादि ; as :—मयूरो व्यंसकः (धूर्तः छिन्न-पक्षो वा) इति मयूरव्यंसकः ।

The following are the more important of the compounds given by पाणिनि as irregular under the class मयूरव्यंसकादि ;

(i) पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्म्मधारयः इति । तत्पुरुषः समानाधिकरण.

भूतपूर्व्वः, नातिशीतोष्णः, आपादमस्तकं, यथाशक्तिकर्त्तव्यं, प्रत्यक्षभूता, श्रेयिष्ठता &c.

GENERAL RULES APPLICABLE TO ALL COMPOUNDS.

1. लुक् विभक्तेः— The case-endings after words to be compounded are dropped ; as :—स्थिरा बुद्धिः स्थिरबुद्धिः ; पक्वं फलं पक्वफलं, राज्ञः पुत्रः राजपुत्रः &c (i).

2. नपुंसकैकवचने समाहारे —In समाहार the compound words take the neuter gender and the singular number ; as :—करचरणम्, हंसकोकिलम्।

3. पुंवद्भावः सर्व्वनाम्नः—The feminine endings of pronouns are dropped in समास ; as :—पण्डिता भार्य्या यस्य स पण्डितभार्य्यः।

4. महा महतो विशेष्ये —When the base 'महत्' precedes and qualifies a noun, it changes into 'महा' ; as :—महान् राजा महाराजः, महाशयः (ii) &c.

N. B. The word 'महत्' preceding its own विशेष्य will be changed into 'महा' ; but in the षष्ठी तत्पुरुष समास no such change will occur ; as :—महतां वनं महद्वनं &c.

(i) नाम्नां समासे युक्तार्थे सुप् स्या लोप्या विभक्तयः।

(ii) शब्द विशेषेषु महत् शब्दः विशेषणार्थे सूचयति। तथाचोक्तं :—

महे तेषां महा शान्ति वंशे ज्योतिषि विशे।
धान्याद्यां योगे निन्दायां महच्छब्दो न दृश्यते॥

5. न निर्द्धारणे —When निर्द्धारण is indicated षष्ठी तत्पुरुष समास is not allowed, as :—मनुष्याणां क्षत्रियः शूरः।

6. रात्रेरच्—The affix अच् (अ) is added after रात्रि (*i.e* it becomes रात्र) when words indicating parts of it are preffixed to it, as :—अर्द्धं रात्रि—अर्द्ध रात्रः, पूर्वा रात्रिः—पूर्वरात्रः (i)।

7. पुंवत् पूर्व्वं भाषितपुंस्कं बहुव्रीहि कर्म्मधारयोः(ii)—In बहुव्रीहि and कर्म्मधारय compounds the feminine endings of such words as might be used in the masculine gender, and the final long vowel (दीर्घस्वर) becomes short (ह्रस्व) when the compound refers to a masculine substantive; as :—स्थिरा बुद्धि र्यस्य स स्थिरबुद्धिः, छिन्ना ग्रीवा यस्य स छिन्नग्रीवः, कृष्णा चतुर्द्दशी कृष्णचतुर्द्दशी, &c.

8. उपमेयानि व्याघ्रादिभिः साधर्म्मा प्रयोगे—When the qualities of the object of comparison are not mentioned, but the superiority of the object compared is aimed at, the समास with such words as व्याघ्र, पुङ्गव, &c is called उपमित समासः; as :—पुरुषः व्याघ्र इव इति पुरुष व्याघ्रः, नरपुङ्गवः, पुरुष सिंहः (iii)।

(i) 'रात्राह्नाहाः पुमांसः' इति सूत्रात् पुंलिङ्ग; as :—मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, सायाह्नः &c. It is called एकदेशी समास।

(ii) भाषितपुंस्कं means both gender (उभयलिङ्ग)।

(iii) स्युत्तरपदे व्याघ्र पुङ्गवर्षभ कुञ्जराः। सिंह शार्दूल नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थ वाचकाः॥ अमर :—व्याघ्र पुङ्गव शार्दूल सिंह ऋषभो सत्तमाः। यदाह

9. पञ्चमात्रादीप् समाहारे—In समाहार द्विगु, words ending in अ is changed into words ending in ई; as:—त्रयाणां लोकानां समाहारः इति त्रिलोकी, पञ्चवटी, सप्तपदी (i)।

N. B. न भुवनादिः—But such a change would never be made if there were such words as भुवन, पात्र, युग, etc; as,—त्रयाणां भुवनानां समाहारः इति त्रिभुवनं, पञ्चपात्रं, चतुर्युगं etc. (ii)।

10. राजाहःसखिभ्यष्टच्—The affix टच् (अ) is added after राजन्, अहन् and सखि in तत्पुरुष, द्विगु and कर्मधारय, as:—कलिङ्गानां राजा कलिङ्गराजः, त्रयाणां अह्नां समाहारः त्र्यहम्, उत्तमं अहः उत्तमाहः etc.

N. B. किमः क्षेपे—The word राजन् will remain unchanged when preceded by किम्; as—किंराजा। But when किम् is substituted by कु the compound thus formed कुराजः and will be declined as नर।

11. नित्यं छाया बाहुल्ये—When plurality is indicated the word छाया is invariably changed into छायं i.e. in neuter singular form; as—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं।

[illegible]

(i) [illegible]

(ii) [illegible]—इति सूत्रम्।

12. सहः सो विभाषा—In composition (समास) the word सह optionally becomes स ; as,—पुत्रेण सह वर्त्तमानः सपुत्रः or सहपुत्रः, सोदरः or सहोदरः &c.

13. सक्थ्यक्षिभ्यां स्वाङ्गे—When a part of one's own body is meant the affix ष (अ) takes the place of इ in सक्थि and अक्षि ; as,—दीर्घे अक्षिणी यस्य सः दीर्घाक्षः (नरः) etc (i). But if it does not indicate one's body, the affix ष (अ) will not come in , as,—स्थूलाक्षि ।

14. ऋदन्तात् द्वन्द्वे डा विद्या योनि सम्बन्धे—When relation as regards learning or family is indicated the affix डा (आ) is added to words ending in ऋ ; as,—माता च पिता च मातापितरौ etc as prime words मातृ, पितृ &c.

(a) नपुंसक मनपुंसकेन एकवच्चास्यान्यतरस्याम् वा—In a एकशेष द्वन्द् if word of masculine, feminine and neuter genders are combined together the compound word will become a nuter singular or plural ; as,—स च सा च तच्च तत् or तानि &c (ii)।

(i) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्—इति सूत्रम् ।

cf स्वाङ्गं स्याद् द्रव्यं मूर्त प्राणिस्थ मविकारजम्—इति मेदिनी ।

(ii) "अनेक सुबन्त मावाद्द्वन्द्वो व"—(भट्टोजि दीक्षितः)—The एकशेष is not, stricktly speaking, a sub-division of द्वन्द्व ; it is a separate वृत्ति by itself. Sanskrit Grammarians do not regard it as a द्वन्द्व, though it may be so regarded for the sake of convenience ; as it [illegible] contain more than one [illegible] ।

(b) सर्व्वें पुमान् स्त्रिया इति द्वन्द्वे —In द्वन्द्व समास if a masculine gender is combined with a feminine the compound will become masculine ; as,—सर्व्वा च सर्व्वश्च सर्व्वौ &c.

15. विभाषा पिता माता — When the word पितृ is compounded with the word मातृ the word मातृ, is optionally dropped ; as,—माता च पिता च पितरौ or मातापितरौ ।

N. B. अल्पस्वरो भवेत् पूर्व्वं द्वन्द्वे यत्नार्चितो द्वयोः ; as,—देवासुरौ, कृष्णार्ज्जुनौ ।

16. दम्पति जम्पति वा—The words जाया and पति in द्वन्द्व समास assume optionally the forms दम्पती or जम्पती ; so there are three forms of them ; as,—दम्पती, जम्पती *and* जायापती (i) ।

17. द्व्यन्त उपसर्गेभ्यः अपः ईः—If द्वि is followed by अप the अ *of* अप *is changed into* ई ; as,—द्वयो र्दिशोः आपः यस्य तत् द्वीपम् ।

18. सरूपाणा मेकशेषो द्वन्द्वे—Similar nouns are *compounded by* एकशेष द्वन्द्व ; as,—सुतश्च सुतश्च सुतौ ; सुतश्च सुतश्च सुतश्च सुताः etc.

19. अलुगुत्तर पदे—Sometimes in a composition (समास) the विभक्ति of a *preceding word is not dropped* ; as,—दूरादागतः, मनसिजः, सरसिजं, भ्रातुष्पुत्रः, वाचस्पतिः, पितुःष्वसा, युधिष्ठिरः, खेचरः अन्तेवासी &c.

(i) जायाया दम्पती जम्पती च—पाणिनिः ।
जाया—पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः—मनु-संहिता ।

20. तत्पुरुषे कृति बहुलम्—Sometimes the सप्तमी विभक्ति of a word in a composition is retained when placed before another forme by कृत् affixes (अच्, इन् etc); as,—सरसिजम्, पङ्केरुहम्, वनेचरः, धातुयुक्तः etc.

21. लोपः क्वचित् मध्यस्थ—Sometimes a word intervening the components is dropped, this is called मध्य-पद-लोपी समासः or शाक पार्थिवादि समासः ; as,—घृत मिश्रं अन्नं घृतान्नं ; शाक प्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः, देव पूजकः ब्राह्मणः देवब्राह्मणः etc.

22. गो स्त्रियो रन्यार्थेऽस्त्र्यादीयसः—In बहुव्रीहि and तत्पुरुष समास the last vowel of गो and स्त्रीलिङ्ग शब्द become short, but the last vowel of स्त्री etc and ईयस् प्रत्यान्त पद do not agree with the above rule ; as,—हरगलगरलसमप्रभः, शीतगुः etc.

N. B. क्वचित् विभाषा—In the बहुव्रीहि समास if भक्ति is the last member, then the rule prohibiting the masculine form of the last member does not apply ; as,—विदिता भक्ति यस्य विदितभक्तिः,—सा खलु विदित-भक्तिं मां मद्दर्थेः कथयिष्यति—(शकुन्तला)।

23. विशेष्य लिङ्गं चन्यार्थे—When a compound word signified another thing *i.e.* when it becomes an adjective it received the gender of the noun it qualifies ; as,—नष्टा तारा इत्यस्य नष्टतारं (गगनं) (i)।

(i) परवल्लिङ्गं द्वन्द्व तत्पुरुषयोः—पाणिनिः।

24. सुपूसार पदे लवमी (नित्यं)—In बहुव्रीहि समास a 'इ' is added after the गन्ध शब्द preceded by सु, उत्, सुरभि, पूति etc, as,—सुगन्धि, पूतिगन्धि etc (i) ।

N. B. वा तु उपमानात्—The इ is added optionally in गन्ध शब्द preceded by उपमान वाचक शब्द ; as,—पद्मगन्ध, पद्मगन्धि etc.

25. प्रति पर: समनुभ्योऽक्ष्णः—If अक्षि शब्द is preceded by the prefixes प्रति, पर, सम्, अनु etc the affix अच् (अ) is used after it ; as,—प्रत्यक्षं, परोक्षं, समक्षं etc.

26. त्रिंशती दशादौ वा तु चत्वारिंशदादिभ्या भवेत् न बहु-व्रीह्य शीत्यो: डः प्रत्यय:—'ड' is used in the places of 'टि' parts of the words ति and शत् after the words दशन्, विंशति, त्रिंशत् etc ; and after the words चत्वारिंशत् etc it is optionally used ; but in बहुव्रीहि समास and after the word अशीति it cannot be used ; as,—दशैश:, अष्टादश:, द्वाविंश:, अष्टाविंश:, अष्टात्रिंश:, द्विचत्वारिंश: or द्विचत्वारिंश: etc ; but द्व्यशीति, अष्टाशीति &c.

N. B. टि—अन्त्य स्वरात् समस्त वर्णो टि संज्ञ: स्यात् ।

27. प्राणि-तूर्य्य-सेनाङ्गानाम्—समाहार द्वन्द्व takes place of the words प्राण्यङ्गं, तूर्य्याङ्गं and सेनाङ्गं ।

28. तुम् काम मनसोरपि—The 'म्' of तुम् प्रत्ययान्त पद is dropped after काम and मनस् शब्द ; as,—गन्तुं काम: गन्तु-काम: ; उत्सर्ष्टुं मन: उत्सर्ष्टु-मना: etc.

(i) गन्धस्येत् उत्पूति सु सुरभिभ्यः—पाणिनिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् —वार्तिकः, [illegible] ;—सुगन्ध [illegible] ।

29. अह:सर्व्वैकदेश संख्यात पुण्याच्च रात्रि:—'अ' is added with रात्रि शब्द preceeded by पुण्य and संज्ञा वाचक शब्द; as,—पुण्यरात्र:, त्रिरात्रं &c.

30. ऋन्नद्याः सर्पिरादेः कप् शेषात् विभाषा—कप् (क) is added with ऋकारान्त and ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द in बहुव्रीहि समास but it is optionally added except ऋकारान्त and ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द; as,—नदीमातृक:, ऋतपत्नीक:; but उन्मनस्क: or उन्मना:, सहस्रशिरस्क: or सहस्रशिरा:।

31. अतो मोऽपञ्चम्या तृतीया सप्तम्योर्व्वा—In अव्ययीभाव समास 'म्' is added with अकारान्त word in the places of all the विभक्ति except पञ्चमी but in the places of तृतीया and सप्तमी it is optionally added; as,—दिनं दिनं प्रतिदिनम्; the declension as follows:—

	एक वचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्
द्वितीया	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्
तृतीया	प्रतिदिनेन } प्रतिदिनम्	प्रतिदिनाभ्याम् } प्रतिदिनम्	प्रतिदिनै: } प्रतिदिनम्
चतुर्थी	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्
पञ्चमी	प्रतिदिनात्	प्रतिदिनाभ्याम्	प्रतिदिनेभ्य:
षष्ठी	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्	प्रतिदिनम्
सप्तमी	प्रतिदिने } प्रतिदिनम्	प्रतिदिनयो: } प्रतिदिनम्	प्रतिदिनेषु } प्रतिदिनम्

ञ: सु दुरोऽसि—In बहुव्रीहि समास अस् is added

with मेधा शब्द preceeded by नञ्, सु and दुर्; as,—नास्ति मेधा यस्य सः अमेधः (अमेधस्), सुमेधः, दुर्मेधः etc.

33 सन्महत् परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः—पूज्यमान शब्द is compounded with सत्, महत्, परम, उत्तम and उत्कृष्ट शब्द in कर्मधारय समास; as,—परमदुर्मेधः (It will be declined as वेधस् शब्द)।

34 तेषु तेन युद्धमिति सरूपे—When a fight or an action occurs with each other in a similar way it is called बहुव्रीहि, as,—मुष्टा मुष्टा यत् युद्धं मुष्टामुष्टि, कर्णाकर्णि etc.

35. सुहृद् दुर्हृदौ मित्रा मित्रयोः—The word सुहृद् and दुर्हृद् are irregularly (निपातने) formed when मित्र and अमित्र are meant respectively; as,—सु हृदयं यस्य स सुहृद्, दुर्हृदयं यस्य स दुर्हृद्।

36. पदान्तवर्त्तिनी विभक्ति मात्रित्य पदत्व—The action of पदान्त is acted according to the विभक्ति of मध्य पद।

The action of पदान्त is as follows:—(1) by the dropping of नकार, (2) the formation of विसर्ग in the places of र् and स्, (3) क in the places of श of दिश् etc, and (4) क and ग in places of च and ज respectively; as,—शुभानि पदानि इव पदानि येषां ते शुभपदाः।

37. अपरस्य पश्चो भावो अर्द्धे—In कर्मधारय समास the word पश्चात् becomes पश्च when it is followed by the word अर्द्ध; as,—अपरः अर्द्धः पश्चार्द्ध (i)।

(i) अपरस्य (पश्चात्) पश्चभावो वक्तव्य—इति कात्यायनः।

38. **अर्द्धं सम भावे क्लीवं**—When अर्द्ध means two equal parts it is placed before पूर्व्व निपात in तत्पुरुष समास ; but when अर्द्ध means a part it is placed after पर निपात in षष्ठी तत्पुरुष समास ; as,—अर्द्धहस्तं ; कायनार्द्धः etc

N. B. When अर्द्ध means two equal parts it is क्लीव-लिङ्ग and when it means a part it is पुंलिङ्ग ।

39. **एकं बहुव्रीहिवत्**—When the numeral base एक is reduplicated it becomes like a compound of the बहुव्रीहि ; as,—एकैकः (i) ।

40. **संख्यासु पूर्व्वस्य**—The पाद शब्द preceeded by the numerals and the prefix सु is changed into पाद् ; but after the vowels of the विभक्तिs from the plural number of the द्वितीया विभक्ति it is changed into पद् ; as,—द्विपात्, द्विपादौ, द्विपादः ; द्विपादम्, द्विपादौ, द्विपदः ; द्विपदा, द्विपद्भ्याम् etc.

50. **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि**—'कु' is changed in to 'कत्' when followed by a noun with initial vowel in a तत्-पुरुष समास ; as,—कुत्सितः अश्वः—कदश्वः, कदन्नं etc.

(a) **ईषदर्थे**—'कु' is changed in to 'का' when meaning 'a little' ; as,—ईषत् जलं काजलं, ईषत् पुरुषः कापुरुषः ; but कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः or कुपुरुषः (ii)।

(b) **कवं चोष्णे**—'कु' is changed in to 'का' and 'कव'

(i) यौवनं धन सम्पत्तिः प्रभुत्व मविवेकता ।
एकैक मप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयं—हितोपदेशः ।

(ii) विभाषा पुरुषे—इति पाणिनिः ।

when followed by उत्तर ,—as,—दैवम् उत्तमं कौमार्य, कपोलं : and also बद्धर्य according to rule 41.

42 ऋते वृद्धि वत्कारस्य—In तृतीया तत्पुरुष समास the 'ऋ' of 'ऋत' after अ, becomes 'आर्' (वृद्धि); as,—शीतेन ऋतः शीतार्तः, शोकार्तः, क्षुधार्तः, तृष्णार्तः etc.

43 जायाया निङ्—At the end of a बहुव्रीहि compound 'जाया' becomes 'जानि'; as,—युवती जाया यस्य स युवजानिः, सीताजानिः, शिवाजानिः &c.

44· स्त्रियाः पुंवद्भाषित-पुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु—In the formation of a समानाधिकरण बहुव्रीहि, if the first member be a feminine noun derived from the masculine by the affix आ or ई, the masculine restored if followed by another feminine noun ; as,—चित्रा गावः यस्य स चित्रगुः, जरती गौः यस्य स जरद्गुः, रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ।

Exception—गङ्गा भार्या यस्य स गङ्गाभार्यः, so गङ्गादेवी, कल्याणीप्रियः (i) ।

45· अनुर्यत् समया—अनु showing 'towords' or 'a long side of' is compounded with a noun in the ablative ; as,—गङ्गाया अनु अनुगङ्गम् ; so अनुवनम् etc.

N. B. The indeclinables समया, निकषा, आरात्, अभितः, परितः, पश्चात्, do not combined with any noun ; as,—समया ग्रामं, निकषा नगरम् etc.

(i) गङ्गा देवी सदृश दैर्घ्योपलक्षिता इत्यर्थः—सिद्धान्तकौमुदी ।

46. **ऊदनोर्देशम्**—The 'अ' of 'अप्' is become 'ई' when preceeded by द्वि, अन्तर् or a preposition ; and to 'ऊ' when preceeded by 'अनु'; as,—द्विर्गता आपो यस्मिन् इति द्वीपम्, अन्तर्गता आपो यत्र इति अन्तरीपम्, अनुगता आपो यत्र इति अनूपः।

47. **उरःप्रभृतिभ्यः कप्**—*The words* उरस्, सर्पिस्, उपानह्, दधि, मधु, शालि and पुंस्, अनडुह्, पयस्, नौ and लक्ष्मीः when used in the singular, have a 'क' added to them in the बहुव्रीहि compound ; as,—व्यूढं उरः यस्य स व्यूढोरस्कः, प्रियसर्पिष्कः, एकपुंस्कः etc.

EXTRA EXAMPLES.

द्वन्द्वः—द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी ; द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी or दिवस्पृथिव्यौ ; नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् , रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् ; अहश्च निशा च अहर्निशम् ; अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ; वाक् च मनश्च वाङ्मनसे ; ऋक् च साम च ऋक्सामे etc.

बहुव्रीहिः—सु हृदयं यस्य स सुहृद् ; उदके वासः यस्य स उदवासः ; क्षीरं उदकं यस्य स क्षीरोदः ; उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ; विगता नासिका यस्य स विग्रः ; गाण्डीवं धनुः यस्य स गाण्डीवधन्वा or गाण्डीवधनुः ; समानः (एकः) पतिः यस्याः सा सपत्नी ; अविद्यमाना प्रजा यस्य स अप्रजाः ; चत्वारः पादाः यस्य स चतुष्पात् ; अपगतः शोकः यस्मात् स अपशोकः ; अनुगतः अर्थः यस्य स अन्वर्थः ; अविद्यमानः पुत्रः यस्य स अपुत्रः ; उन्नमितं मुखं येन स उन्मुखः ; अधः कृतं मुखं येन स अधो- [illegible]भूतः अर्थः यस्य स यथार्थः ; विगलितं मनः यस्य स

विमना: ; उत्कण्ठितं मन: यस्य स उन्मना: ; अविद्यमान: क्रोध: यस्य स अक्रोध: ; चन्द्र-सदृशं वदनं यस्य स चन्द्रवदन: ; चन्द्र: चूड़ायां यस्य स चन्द्रचूड़:, चन्द्रस्य इव कान्ति यस्य स चन्द्रकान्ति: ; शूलं पाणौ यस्य स शूलपाणि: (i)।

द्विगु:—त्रयाणां भुवनानां समाहार: त्रिभुवनम्, त्रिवर्ग:, सप्ताह:, नवरत्न:, त्रिसन्ध्य:, पञ्चमकार:, पञ्चगव्:, त्रिरात्रं, पञ्चरात्रं, etc and द्व्यह:, देशान्तरं, रूपान्तरं अर्थान्तरं, etc are formed irregularly.

कर्मधारय:—महान् उक्षा महोक्ष: ; आदौ प्रथित: पश्चात् उत्थित: प्रथितोत्थित:, आदौ स्नात: पश्चात् अनुलिप्त: स्नातानुलिप्त:, महान् यशा महायशा:, नि:श्चितं श्रेय: नि:श्रेयसम्।

रूपक कर्मधारय:—मानस रूपं विहङ्ग: मानसविहङ्ग:, देह-पिञ्जरम्।

उपमित कर्मधारय:—चन्द्र सदृशं सुखं चन्द्रसुखम् ; घन-श्याम: ; पुरुष: सिंह इव पुरुषसिंह:, नरपुङ्गव:, वीरकुञ्जर:, पुरुषर्षभ:, व्याकरणव्याघ्र: ।

मध्यपदलोपी—शाल्मली नाम तरु: शाल्मलीतरु:, पल मिश्रं अन्नं पलान्नं, द्वाधिका दश द्वादश, त्रयोदश, अष्टादश etc; शाकप्रिय: पार्थिव: शाकपार्थिव: (ii)।

तत्पुरुष:—गवाम् अक्षीव गवाक्ष:, वनस्य पति: वनस्पति:, बृहतां पति: बृहस्पति:, काल्या: दास: कालिदास:, देव्या: दास: देविदास:, आत्म रक्षणाय पदं आस्पदं, अनित्यं चर्यं आश्चर्यं, तत् (चौर्य कर्म) करोति य: स तस्कर:, हरि: चन्द्र इव हरिश्चन्द्र:, एवन्

(i) सप्तम्युपमान पूर्व्व पदस्योत्तर पद लोपश्च वक्तव्य:—कात्यायन: ।

(ii) शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद लोपस्योपसंख्यानम्—कात्यायन: ।

उदरम् पृषोदरम्, जीवनस्य मूतः जीमूतः, वारीणां वाहकः बलाहकः, पतन् अञ्जली पतञ्जलिः, वाचां पतिः वाचस्पतिः, दिवः पतिः दिवस्पतिः।

उपपदम्—शोकं अपहन्तीति शोकापहः, भाः करोतीति भास्करः, आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः, जनं एजयतीति जनमेजयः (जन्मेजयः), विहयसा गच्छतीति विहङ्गमः, दुःखं भजतीति दुःखभाक्, धनम् अपहरतीति धनापहारी।

अव्ययीभावः—कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं, मद्राणां समृद्धिः सुमद्रः, मक्षिकाणां अभावः निर्मक्षिकं, हिमस्य अत्ययः अतिहिमं, निद्रा संप्रति न युज्यते इति अतिनिद्रम्, विष्णोः पश्चात् अनुविष्णुः, रूपस्य योग्यं अनुरूपं, अर्थं अर्थं प्रति प्रत्यर्थं, अहन्यहनीति प्रत्यहं, शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण अनुज्येष्ठं ; चक्रेण युगपद् सचक्रं, क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम्, तृणमपि अपरित्यज्य सतृणम्।

CHAPTER XI.

RULES FOR COMPOSITION AND TRANSLATION.

In translating a sentence, it is not necessary that every word of it is to be translated literally, for in that case either the real meaning of the sentence is not clearly understood or some grammatical mistakes creep into the sentence. In such cases, translation of such sentences are made depending entirely upon the sense, it conveys ; as for example, 'I have a book'. [illegible] translation it would stand 'अहमस्मि एकं

पुस्तकम्'; but such translation is not correct, in the strict grammatical sense, consequently if the sentence be translated depending upon the sense only it would become 'वस्तोरकें मे पुस्तकम्' which is correct. In such translation two or three words may be coupled together or a single word may be split up into parts.

In Sanskrit there is no hard and fast rule, for the arrangement of a word in a sentence, as 'धर्म्मं पठाम्यहं' may be arranged in various ways, as 'अहं पठामि धर्म्मं' or 'पठाम्यहं धर्म्मं' &c; there is no difference in meaning between these three sentences and no grammatical errors, can be traced therein, because in Sanskrit the rules for rendering a sentence into prose order (अन्वय) are generally used.

The nominative comes first then its object and then its verb as usual. The arrangement of words in a sentence in Sanskrit depends enterely upon choice. The following are some of the rules laid down for the arrangement of words.

1. The vocative case is in most cases used at the beginning of the sentence; as,—भद्र! मैवं वद।

The interjections (खेद-सूचक अव्यय) 'हा' 'हन्त' 'अहह' which *express deep feeling and emotion of the mind and* 'अहो' 'भोः' 'अये' 'अयि' which are used at the beginning of a sentence and in addressing (सम्बोधन सूचक अव्यय)

are used at the beginning of a sentence; as,—हा हतोऽस्मि, भोः शिष्यो &c.

2 Adverbs (क्रिया विशेषण) are generally used before verb; as,—शीघ्रं गच्छ।

3. The following अव्ययs are not used at the beginning of a sentence; as,—च, वा, चेत्, एव, इव, अपि, खलु, नाम, किल, तु, नु, हि, जातु, स्म, स्वित्, ह etc.

4. The अव्यय 'अथ' which is used in opening a sentence and word involving 'अस्' verb are used at the beginning of a sentence; as,—अथ स प्रस्थितः; अस्ति भागीरथीतीरे कामजा नाम राक्षसी।

5. The proper names, that cannot be translated into Sanskrit, should retain their originality in such translation; as,—Lord Reapon—लर्ड रिपन, Sir William Jonce—सार् उइलियम् जोन्स etc.

6. In any foreign words which are used generally in vernacular language such as 'स्कुल', 'पेन' are to be translated according to their synonyms .If any; as,—विद्यालयः, लेखनी etc. But Shakespear—सैक्स्पियर् not सेक्सपीर; Maxmuller—म्याक्समूलार not मोक्षमूलार।

7. Two singular nouns governed by a single adjective require the adjective in the dual, as,—रामः श्यामश्च गतवन्तौ।

8. One of the nouns when used in ... number and the other in the dual or

or several nouns in the singular number require the adjective in the plural ; as,—अलङ्कारिणौ च मे कल्याः राम सीता लक्ष्मण श्च धनवन्ति च । [illegible] प्रशान्तं कर्तव्यानि ईप्सितम् ।

9. One of several nouns when used in the masculine gender and the other in the feminine, and one of the nouns in the masculine or feminine and the others in the neuter gender, require the adjective in the masculine and neuter respectively ; as,—मातरम् आत्मा भगिनी च बन्धौ ; सन्ति भूमिरत्नानि मातृ-पितृर्भि च गृहाणि धनानि मर्त्ये हि वीर्यवद्भ्यो बलवान ।

10. In many places the adjectives agree in number, gender and विभक्ति with the nearest noun they qualify ; as,—ब्राह्मणादि महाः सर्वे धनानि च राजानः विप्रमहारकाः भव ।

11. 'तर' (comparative degree) is used when superi-ority of one of two things is meant and superiority of one of many things is meant cases the suffix इयस् and इष्ठ are used ; as,—इत तमः ; गरीयान्, गरिष्ठः ।

12. Abstract noun may addition of त्व, ता, य, ष्यञ् etc to महत्त्वं, लघुता, माधुर्यं, शौर्यं &c.

13. There are three ways of from a noun. In such cases in F fixes should be added.

(1) By तद्धित प्रत्यय in words ; as,—स्वर्ग+घीय—स्वर्गीय (heaven-ly) &c.

(2) By कृत् प्रत्यय in roots ; as,—स्था+णिन्—स्थायी (Last-ing) &c.

(3) By forming a compound (समास) ; as,—कृतकार्य्यः (success-ful) &c.

14. In many places the sense of a noun may be inferred from the adjectives themselves. In such cases in English the noun should not be used, but the definite article 'the' should be placed before the adjective ; as,—धार्म्मिकाः प्रायेण निर्धनाः—The virtuous are generally poor.

15. The possessive or सम्बन्ध पद is generally placed before a word to which it is related. But if such words (सम्बन्धीपद) are qualified by adjectives ; these adjectives sometimes preceed the सम्बन्ध पद and sometimes come after it ; as,—पर्व्वतस्य शृङ्गं ; स्त्रियाः चरितम् ;—दुरधिगम्या नारीणां प्रवृत्तिः,—तत्र चम्पक-वृक्ष-शाखायां सुबुद्धिनामा काको स्थानस्य चिरमितं निवसति ।

16. The locative case (अधिकरण कारक) is generally used before a phrase ; as,—तत्र हंस काकौ निवसतः ।

17. The locative case (अधिकरण कारक) is generally placed immediately before an adverb to which it is related ; as,—वायसोऽवदत् प्रिये । यतासमे ... स्नाति ।

18. *An adjective* (*विशेषण पद*) *is generally* placed before a noun (विशेष्य पद), as,—सुशीलो बालकः, निर्मलं जलम्, विकसिता कलिका &c.

N. B. Irregularity sometimes in poetry; as,—पिता शत्रुः माता वैरी येन बालो न पाठितः—(चाणक्य)।

19. A verb of complete predication stands at the end of a sentence. But in order to make a description of anything at length such ideas are expressed by the verbs from अस् and भू and they are placed at the beginning of a sentence; as,—तत्र च गौतौरमपूर्वं महाभयदं मण्डीकलमासीत्; अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः। अभून्नृपः अमरशक्तिर्नाम।

20. The indeclinables (अव्यय) अथवा, अथ, अपिच, किञ्च etc are used at the beginning of a sentence and यथा, तथा; यावत्, तावत्; यत्, तत्; यतः, ततः are correlatives placed at the beginning of those sentences which they join; as,—अथ तौ द्वावपि गत्वा तत् स्थानं खनतः; अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः—(रघु);—यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि।

21. The pronominal adjectives are placed at the beginning of a sentence; *as,*—तस्यामतिरस्कृतायां निशायां वीरवर एकाकी प्रतस्थे।

N. B. Irregularity sometimes in poetry; as—कथापि सोभयेत् चित्रं यदासौ सत्यवत् भवेत्।

22. A re-translation cannot be made if made-

literally *i. e.* word by word. So in order to have a good re-translation it is first of all to be translated mentally into the vernacular and then to be put in Sanskrit.

23. It is not always possible to render a complex sentence in Sanskrit in one sentence. In this case students are required to break it up into as many sentences as may see convenient to express fully the senses. Sometimes separate English sentences may idiomatically be rendered into Sanskrit by a single sentence.

24. In Sanskrit sentences in कर्म्मवाच्य, too often read sweeter than those in कर्त्तृवाच्य। It is therefore expedent on the students part to render where possible in कर्म्मवाच्य what might be done in कर्त्तृवाच्य also. It is better to use कृदन्त verbs in the composition instead of तिङन्त verbs.

25. Nominative case, Objective case, Possessive case, Vocative case, Nominative Absolute and Case in apposition are respectively translated by कर्त्तृकारक, कर्म्मकारक, सम्बन्ध पद, सम्बोधन पद, भावे सप्तमी or अनादरे षष्ठी and सप्तमी and विधेय पद in Sanskrit ; as,—I drink water—अहं जलं पिबामि ; My book—मम पुस्तकम् ; God, save me—जगदीश ! पाहि माम् ; The sun having set he went away—सूर्य्ये अस्तं गते स जगाम ; The child cry' [illegible] went

away—इदम्: शिष्योः वदन्ति शिष्यौ वा माता अगाम ; God is salvation—नारायणः परा गतिः ।

26 As an intransitive verb may be come transitive either by adding a prefix with it by the help of a preposition in English the अकर्मक धातु may similarly become सकर्मक by adding a उपसर्ग ; as,—He laughs—स हसति ; He laughs at the old man—स वृद्धं उपहसति ।

27. Participles are double parts of speech, i.e. adjective and finite verb The present participle may be translated by the पद्s formed by शतृ and शानच् प्रत्यय and verbal noun may translated by the पद्s formed by ल्यट् and क्त प्रत्यय in neuter passive voice. Verbal nouns express the meanings of both the verbs and nouns ; as,—Seeing *Hari* man gets salvation—हरिं पश्यन् जनः मुक्तिं लभते ; The *Javana* takes their meals lying down—शयानाः भुञ्जते यवनाः ; walking is healthy—भ्रमणं हि स्वास्थ्यकरम् ; No more of laughing—हसितेनालम् ।

28 Perfect participles and present participles expressing the meanings of perfect participles may be translated by the पद्s formed by क्त्वा and ल्यप् प्रत्यय ; as,—Having told this he went away—इदं कथयित्वा स अगमत् ; Hearing this he became inflamed with rage—एतच्छ्रुत्वा स कोप-ज्वलितः ; Having heard this he became inflamed with rage—इत्याकर्ण्य स कोप-ज्वलितः ।

29. Finite verbs and incomplete verbs are respec-

tively translated by समापिका and असमापिका क्रियाs, as the participles are incomplete verbs so the पद्s formed by शतृ and शानच् प्रत्यय are असमापिका क्रियाs, as,—स ग्रामं भुक्त्वा जगाम ;—स गच्छन् पठति ।

30. The present imperfect continuous tense may be translated in लट् but present perfect continuous tense may be translated with the indeclinable 'चिरात्' before the verb of लट् ; as,—I am going—अहं गच्छामि ; you are going—त्वं गच्छसि ; I have been going home—अहं चिरात् गृहं गच्छामि ।

31. Past imperfect continuous tense may be translated in लङ्, लुङ् or लिट् but past perfect continuous base may be translated by the indeclinable 'चिरात्' before the verb of लङ्, लुङ् or लिट् ; as,—He was going—स अगच्छत्, अगमत्, जगाम. He had been going home—स चिरात् गृहं अगच्छत्, अगमत्, जगाम ।

32 Future imperfect continuous tense may be translated in लृट् or लुट् but future perfect continuous tense may be translated by the indeclinable 'चिरात्' or 'चिरं' before the verb of लृट् or लुट्, as,—I shall be going—अहं गमिष्यामि गन्तास्मि वा ; I shall have been going—अहं चिरात् चिरं वा गमिष्यामि गन्तास्मि वा ।

33. Present perfect tense, past perfect tense and future perfect tense are respectively translated in लट्, लुङ् and लुट् ; sometimes past perfect tense and future

away—रुदन् शिशुः रुदति शिशौ वा माता जगाम ; God is salvation—नारायणः परा गतिः ।

26. As an intransitive verb may be come transitive either by adding a prefix with it by the helf of a preposition in English the अकर्मक धातु may similarly become सकर्मक by adding a उपसर्ग ; as,—He laughs—स हसति ; He laughs at the old man—स वृद्धं उपहसति ।

27. Participles are double parts of speech, i.e. adjective and finite verb. The present participle may be translated by the पद्s formed by शतृ and शानच् प्रत्यय and verbal noun may translated by the पद्s formed by ल्युट् and क्त प्रत्यय in neuter passive voice. Verbal nouns express the meanings of both the verbs and nouns ; as,—Seeing *Hari* man gets salvation—हरिं पश्यन् जनः मुक्तिं लभते ; The *Javana* takes their meals lying down—शयानाः भुञ्जते यवनाः ; walking is healthy—भ्रमणं हि स्वास्थ्यकरम् ; No more of laughing—हसितेनालम् ।

28. Perfect participles and present participles expressing the meanings of perfect participles may be translated by the पद्s formed by क्त्वा and ल्यप् प्रत्यय ; as,—Having told this he went away—इदं कथयित्वा स जगाम ; Hearing this he became inflamed with rage—एतच्छ्रुत्वा स कोप-ज्वलितः , Having heard this he became inflamed with rage—इत्याकर्ण्य स कोप-ज्वलितः ।

29. Finite verbs and incomplete verbs are respec-

tively translated by समापिका and असमापिका क्रियाs ; as the participles are incomplete verbs so the पद्s formed by शतृ and शानच् प्रत्यय are असमापिका क्रियाs, as,—स अन्नं भुक्त्वा जगाम ;—स गच्छन् पठति ।

30. The present imperfect continuous tense may be translated in लट् but present perfect continuous tense may be translated with the indeclinable 'चिरात्' before the verb of लट् ; as,—I am going—अहं गच्छामि ; you are going—त्वं गच्छसि ; I have been going home—अहं चिरात् गृहं गच्छामि ।

31. Past imperfect continuous tense may be translated in लङ्, लुङ् or लिट् but past perfect continuous base may be translated by the indeclinable 'चिरात्' before the verb of लङ्, लुङ् or लिट् ; as,—He was going—स अगच्छत्, अगमत्, जगाम । He had been going home—स चिरात् गृहं अगच्छत्, अगमत्, जगाम ।

32 Future imperfect continuous tense may be translated in लृट् or लुट् but future perfect continuous tense may be translated by the indeclinable 'चिरात्' or 'चिरं' before the verb of लृट् or लुट्, as,—I shall be going—अहं गमिष्यामि गन्तास्मि वा ; I shall have been going—अहं चिरात् चिरं वा गमिष्यामि गन्तास्मि वा ।

33. Present perfect tense, past perfect tense and future perfect tense are respectively translated in लङ्, लुङ् and लृट् ; sometimes past perfect tense and future

perfect tense are often translated by verbs formed in भावे सप्तमी ; as —Dasaratha died, after Ram had been gone to the forest—रामे वनं गते दशरथो ममार।

VARIOUS USES OF MOODS AND TENSES.

TECHNICAL NAME. TENSE.	EXAMPLES.
(1) लट्—वर्त्तमानः or present	God is—ईश्वरोऽस्ति।
(2) लङ् - अद्यतन-भूतः or imperfect	I went—अहमगच्छम्(i)।
(3) लिट्—परोक्ष-भूतः or perfect	He had done—स चकार (ii)।
(4) लृट्—भविष्यत् or first future	I will do—अहं करिष्यामि (iii)।

(i) अनद्यतने लङ्—(पाणिनिः)—There is a rule which means that लङ् is used in the past time that had no connection whatever with the period of to-day i. e. लङ् has reference to an action or event completely done before the period of to-day at some past indefinite time. The period of to-day means the while day time together with the second half of the last night and the first half of the night of to-day.

(ii) परोक्षे लिट्—The लिट् should be used both in the past and the past perfect tenses but never in the present perfect.

(iii) लृट् should be used in the अद्यतन भविष्यत् i.e. it refers to an action or event which may happen some future time during the period of to-day and लुट् should be used in all other cases of future. But according to modern usage लृट्

TECHNICAL NAME. TENSE.	EXAMPLES.
(5) लुट्—अनद्यतन-भविष्यत् or second future	I shall do—अहं कर्त्तास्मि।
(6) लुङ्—भूत; or present perfect	I have done—अहमकार्षम् (i)।
(7) लोट्—आज्ञा or imperative	Go in—अभ्यन्तरं गच्छ।
(8) विधिलिङ्—विधि or potential or subjunctive	You shall do it—इदं कुर्य्याः।
(9) आशीर्लिङ्—आशीः or benedictive	May he live long—स चिरं जीव्यात्।
(10) लृङ्—क्रियातिपत्ति or conditional	Had he come here I would have done it—स चेदिहागमिष्यदहमिदमकरिष्यम्।

N B. In short, लङ् should be used in the past tense and in the past and the past perfect progressives. लुङ् should be used in the present perfect tense. The present perfect continuous is generally expressed by

---

may be used in the अनद्यतन भविष्यत् but in all other cases of future either लुट् or लृट् may be used

(i) भूते लुङ्—लुङ् refers to an action or event happened at some past time during the period of to-day. As the अनद्यतन भूत bears some affinity to the present perfect tense in English, so it would not be improper to make
instead of लङ् in the present perfect tense.

स्या or आम् in लुङ् with present participle शतृ। लिट् should be used in the past perfect tense. लुट् should be used especially in the अनद्यतन-भविष्यत्, but in all other cases of future either लृट् or लुट् should be used.

CONJUGATION OF A TRANSITIVE VERB.

ज्ञा—to know.

लट्—present indifinite.

Active Voice	Passive Voice
He knows—स जानाति	He is known—स ज्ञायते or ज्ञातो भवति

लट् or लट् with शतृ—present progressive.

He is knowing—स जानाति or जानन् भवति	He is being known—स ज्ञायते (ज्ञातो भवति)

लङ्—past indefinite

He knew—सोऽजानात्	He was known—सोऽज्ञायत (ज्ञातोऽभवत्)

लङ् or लङ् with शतृ—past progressive.

He was knowing—सोऽजानात् or जानन्न भवत्	He was being knowing—सोऽज्ञायत (ज्ञायमानोऽभवत्)

लिट्—past perfect.

He had known—स जज्ञौ	He had being known—स जज्ञे (ज्ञातो बभूव)

लङ् or लङ् with शतृ—past perfect continuous.

He had been knowing—सोऽजानात् or जानन्नभवत् ।

लृट्—future definite or indefinite.

He shall know—स ज्ञास्यति He shall be known—स ज्ञास्यते (ज्ञातो भविष्यति)

लृट्—future perfect

He will have known—स ज्ञास्यति He will have been known—स ज्ञास्यते or ज्ञायिस्यते ।

लट् or लृट् with शतृ—future perfect continuous.

He will have been knowing—स ज्ञास्यति or जानन् भविष्यति ।

विधिलिङ्—present indefinite.

If he be know—यदि स जानीयात् If he be known—यदि स ज्ञायेत (ज्ञातो भवेत्)

विधिलिङ् or विधिलिङ् with शतृ—present progressive (1).

If he be knowing—यदि स जानीयात् or यदि स जानन् भवेत् ।

---

(1) In Sanskrit there is no particular form for expressing continuity of action like the progressive forms in English. Thus, 'he knows' (indefinite present) and 'he is knowing' (present progressive) may be both rendered into 'स जानाति' in Sanskrit ; and 'he knew' and 'he was knowing' may be both translated into 'सोऽजानात्' । All the progressives are either expressed by their respective inflections लट्, लङ् &c or, by any of them and the present participle शतृ ; as,—'he is knowing'—'स जानाति' or 'स जानन् भवति' and 'he was 'सोऽजानात्' or 'स जानन्नभवत्।'

विधिलिङ्—future indefinite.

If he should know—यदि स जानीयात्   If he should be known—यदि स ज्ञायेत (ज्ञातो भवेत्)

N. B. Similar to future perfect, future progressive and future perfect continuous.

लोट्—imparative.

Know he—स जानातु   Be he known—स ज्ञायताम् (ज्ञातो भवतु)

AUXILIARY VERBS AND HOW TO TRANSLATE THEM.

May—(1) liberty , as,—he may go—स गच्छेत् ।

(2) permission , as,—you may go home—त्वम् स्वं भवनं गच्छ ।

(3) possibility , as —it may soon rain—अतोऽचिरादेव (पर्जन्यः) वर्षेत् ।

(4) wish ; as,—may you be happy—भवान् सुखी भवेः ।

N. B. When 'may' expresses a wish it may be translated in विधिलिङ्, लोट् or आशीर्लिङ् ; as,— भवान् सुखी भवतु भूयाद्वा ।

Might—(1) liberty—he might go—स गतो भवेत् ।

(2) fear—I feared it might rain—शङ्कितोऽस्मि वृष्टिर्भवेदिति ।

(3) condition—had you come, he might have gone—यदि भवान् आगमिष्यत्, तर्हि स आगमिष्यत् ।

Can— (1) power—he can run—स धावितुं शक्नोति ।

(2) possibility—it can be so—एतादृगिदं भवितुं न सम्भवति ।

Could—(1) wish—I wish he could come just now—इच्छाम्यहम् अधुनैव स आगच्छेत् ।

(2) possibility—it could never be so—कदापीदं एतादृक् भवितुं न सम्भवति ।

Must— (1) necessity—he must go—तेनावश्यमेव गन्तव्यम् ।

(2) certainty—he must have gone—तेनावश्यमेव गतं ।

Shall— (1) wish—I shall go—अहं यास्यामि ।

(2) command—he shall go—तेन गन्तव्यम् ।

Should—(1) condition—If he should come—यदि स आगच्छेत् ।

(2) necessity—You should go—त्वया गन्तव्यम् ।

(3) duty—You should have gone—युक्तमेवासीत् ते गमनम् ।

Will— (1) certainty—I will not go—नाहं कदापि यास्यामि ।

(2) promise—I will take it—नूनमहमिदं ग्रहीष्यामि ।

(3) futurety—he will come—स आयास्यति ।

Would—possibility—I thought it would rain—मया चिन्तितं वृष्टिर्भविष्यति ।

Since—I have been very glad since you गमनात् परमहमतीवानन्दितोऽभवम् ।

For— I have been ill for a week—सप्ताहं (व्याप्य) व्याधितोऽहमासम्।

From— I work from 6 o'clock till evening—षष्ठ घटिकाया आरभ्य सन्ध्यां यावत् स्व-कार्य्यमहं करोमि।

Within—I will go within a fortnight—पक्षाभ्यन्तरे अहमेव यास्यामि।

Before— I shall do it before you came—त्वदीयागमनात् प्रागेवाहं सम्पादयिष्यामीदम्।

PHRASES AND OTHER EXPRESSIONS.

At first—for the first time—प्रथमम्। At least—अन्ततः। At once —युगपत्, सपदि। All at once—अकस्मात्। At all—किमपि, मनागपि, केनापि प्रकारेण। At best—सर्वोत्तमे। At stake—विपदि। At present—आपाततः, वर्त्तमान समये। At random—अनवधानतया। At an end—निःशेषितं, समाप्तं। At large—स्वेच्छया, सविस्तरम्। At last—अन्ते, शेषे। At hand—समीपे। At length—शेषे, सविस्तरम्। At the late hour of the day—अवसन्नायां वेलायाम्। Agreeably to, according to—अनुसृत्य, अनुसारेण। Any longer—पुनः, अतःपरम्। Any where—कुत्रापि। As soon as, no sooner than, expressed by यावत्, तावत्; मात्रम् in compound. After all—सर्वथा, शेषे। All round—सर्वतः, चतुर्दिक्षु, सर्व्वदिक्षु। All along—आप्रथमम्, आनुपूर्व्विकम्। As much as—यावत् तावत्, अपि तावत्;—so long as. As many as, so many—यावत्, तावत्; यति, तति। As long as

—so long—यावत्—तावत्। As far as possible—यावच्छक्यम्। As much—एवं मति। As far, as to, as regards—सम्बन्धे, विषये।

By far—भूयसा, अत्यन्तं,—ten to one—प्रायः &c. By degrees—क्रमशः। By hundred—शतशः। By god—ईश्वरं साक्षीकृत्य, ईश्वर-समक्षम्। By the bye—अपरञ्च, प्रसङ्गक्रमेण। By and By—क्रमशः, अचिरात्। By no means—न सर्वथा, न कथञ्चन। By all means—सर्वथा। By virtue of, by force of, by dint of—बलेन। By means of—उपायेन। By any means—येन केनोपायेन। By way of—छलेन। By way of illustration—दृष्टान्त च्छलेन। Day by day—अनुदिनम्।

Each other—परस्परम्, अन्योन्यम्। Every where—सर्वत्र। Ever more—पुनः, इतःपरम्। Ever since—प्राक्, यतः, प्रभृति। For the sake of—अर्थं। For the little while, for a short time—किञ्चित् कालम्। For good—शश्वत्, चिराय, आजन्मम्; as,—he has gone for good—स चिराय गतः।

For once—सकृदेव। For and against—स्वपक्षे वा विपक्षे। From far—दूरात्, दूरत एव। From this time—अद्यारभ्य, अद्य प्रभृति। From day to day—दिनाद्दिनम्, दिने दिने। From hence—अतः, इतः। Far away—दूरे, सुदूरम्।

How much—कियत्। How many—कति, कियत्। How many times—कतिवारान्, कतिकृत्वः। How much more—किं पुनः, किमुत?—much less. How now?—ननु, ...
High and low—उच्चावचं, उत्तमाधमं।

In short—सङ्क्षेपतः, किं बहुना। In fact—वस्तुतः। order—क्रमशः, क्रमेण। In every side—समन्ततः, सर्वतः। the same way—तथा, एवम्, तथैव। Instead of, In pla of, in room of—स्थाने, परिवर्त्ते। More and more उत्तरोत्तरम्। No more—नातः परम्।

On view—प्रदर्शनार्थं। On the eve of—प्राक् ;—on eve of his departure—तस्य प्रस्थानात् प्राक्। On subject of, on the matter of—on the paint of—वि मसये। On account of—हेतोः। Over and over agair पुनः पुनः। Over again—पुनरपि। Over and above—अपर अवशिष्ट। One of two—एकतरः। One of many—एकतम One fold—एकशः।

Sometimes—कदाचित्, कदा कदा। Sometime—पू पूर्वं। Some how or other—येन केन प्रकारेण। Some how कथमपि। Such as yourself—भवादृशः, त्वादृशः। Such as m self—मादृशः, मद्विधः। So and so—such and such—अमुक So on,—so forth—इत्यादि। So good as—सुपथ, अनुरू पूर्वकम्। Since then—तदा प्रभृति। Short of—विना। Soon or later—अद्य श्वो वा।

There after—ततः परम्; there at—तत्र, ततः; the about—तत्रैव, कुत्रापि; there by—तेन, तस्मात्, there in तस्मिन् विषये; there of—तत्रत्य, तदीय, तस्य; thereupon ततः। To and fro—इतस्ततः। To the best of one's capac or power—यथाशक्ति, यावच्छक्यम्। The more so—विशेष विशेषेण। Through and through—आद्योपान्तम्; आ

पार्श्वम् ; through life—समस्तजीवनम् , through year—संवत्-सरम्। Ten to one—प्रायः, भूयसा, भूयिष्ठः।

Under the rose—सुगुप्तम्, अप्रकाशम्, रहः। Up and down—इतस्ततः, उपर्यधः।

Very well—भवतु।

Whenever—यदा यदा ; whereby—येन ; wherever—यत्र तत्र ; wherefore, whereas—यतः ; wherein, where to—यत्र ; where upon—यदनन्तरम्। With the view to—with an eye to—उद्दिश्य, अभिप्रायेण ; with the view to profite—लाभमुद्दिश्य। With regard to, with respect to, in respect to—with reference to—in reference to—विषये, सम्बन्धे ;—with reference to your application—तवावेदन सम्बन्धे।

MISCELANEOUS SENTENCES TRANSLATED INTO SANSKRIT.

Have faith in God—विश्वासं कुरु विश्वेशे।

A learned man is esteemed every where—विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

Empty vessels souds much—रिक्तं हि पात्रं ध्वनति प्रकामम्।

Knowledge is power—बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

Ten men's staves make one man's load—यष्टिर्दशानाम-परस्य भारः।

Use a thorn to extract a thorn—कण्टकेनैव कण्टकं।

The mother and mother land are superior to heaven—
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

Wisdom is greater than reches—ज्ञानं धनात् गरीयः ।

Sitting or lying down is all the same to a *salegram*—
शालग्रामस्य शयनं समानमेवोपवेशनम् ।

Justice is accepted by all—न्याय्यं सर्वैः परिगृह्यते ।

He is a rascal who shows excessive signs of devotion—
अत्यासि भक्तिः स हि चौर-लक्षणः ।

No head now headache—शिरो नास्ति शिरःशूलः ।

Poverty is the root of many evils—दैन्यं हि मूलं बहु दूषणानाम् ।

Night is sure to fall just where there is fear of tigers—
व्याघ्रात् भयं यत्र हि तत्र रात्रिः ।

Happiness and sorrow relvabe like wheels—चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

Toomuch of anything is good for notning—सर्वमत्यन्तगर्हितं ।

Black will take no other hue—अङ्गारः शतधौतेन मलिनत्वं न मुञ्चति ।

The lion is the strongest of all the beasts of prey—
सर्व्वेषु श्वापदेषु सिंहो बलिष्ठः ।

Very great (greater) people are naturally reticent—
महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

Of beasts the fox is the most canning and of birds, the crow is the sliest—पशुषु जम्बुको धूर्तः पक्षीष्वपि वायसः ।

Never live or walk with the wicked—न स्थातव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

Where there is no learned man a man of little knowledge is respected—यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।

What a man wishes, that he gets—यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

Hope is the source of happiness but not for the idle—आशा हि सुखमूलं न अलसस्य ।

Panance is necessary in order to expiate sins—पापं क्षालयितुं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।

While walking one should carefully look on his way—चलता पन्था विशेषतो लक्षणीयः ।

Insects are burnt owing to their own restlessness—पतङ्गा चापल्यात् स्वयं दह्यन्ते ।

Kind words are never wanting in the house of a good men—सूनृता वाक् सतां गेहे नोच्छिद्यते कदाचन ।

That a man should be angry, is a short madness—नरो यत् रोषवशो भवेत् तद्धि क्षणस्थायी उन्मादः ।

Work with cheerfulness, and work with perseverance, if you wish to succeed—त्वञ्चेत् कृतार्थो भवितुं वाञ्छसि (तर्हि) साह्लादं कर्म कुरु, कुरु च कर्म साध्यवसायम् ।

Neither gold nor silver can purchase peace of mind—न हि काञ्चनं नापि रजतं चेतःशान्तिं क्रेतुं (जनयितुं) प्रभवति ।

Wisdom, a crown and ornament both to old and

जीवितम्। 9. हे कृष्ण! द्वारकानाथ! क्वासि यादव-नन्दन! 10. शिवाकान्त शम्भो शशाङ्कार्द्धमौले। 11. मातः शैल-सुता-सपत्नि! वसुधा शृङ्गार-हारावलि! भो भोः सभासदः! पश्यन्तु भवन्तः! 12. सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थ-साधिके! शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते। 13 यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनः। 14. अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्॥

(c) **Correct the following with special reference to the various uses of प्रथमा विभक्ति :—**

1. बालकः चन्द्रो पश्यति। 2. तस्या सूर्य्यं दृश्यते। 3. सो हि मे मित्रः। 4. यूयं एतं कर्म्म कुरु। 5. बालका ताम् पश्यति। 6. निरस सरलतरो पुरतो तिष्ठति। 7 वस्तु महान्तं शक्तिं धारयन्ति। 8. वयो पुष्पाणि। 9. तस्मिन्नहं सापामन्नः। 10. तस्य मने दयालेशं नास्ति। 11. ते पितः क्रुद्धो वर्षति। 12. बालकस्य सुगमोऽयं पथः। 13. व्याघ्रचर्म्माच्छादितं गर्द्दभं व्याघ्रमिति मत्वा ते अपलायन्। 14. अस्ति दाक्षिणात्ये सुरलं नाम आश्रयः। 15 हे सुधन्वी! प्रतिसंहर बाणाः। 16. मातलेश्विन्! देहि मे प्रभूतं धनम्।

EXERCISE II.

(a) **Translate into Sanskrit the following with special reference to the different uses of द्वितीया विभक्ति :—**

1. He drinks water 2. They are running quickly. 3. She went after me. 4 They both are above me. [illegible]ishna is above all gods. 6. He went to the forest.

7. A bird is on the tree. 8 Two birds are reading *Veda* on the *Bindhya* mountain. 9. I saw him near the villege. 10. They stood round me. 11. There is no happiness without virtue. 12. A crow is walking above the tree. 13. The city of Calcutta lies on both sides of the Ganges. 14. Knowledge cannot be acquired without labour. 15. Susil is starving throughout the whole day. 16 Satish studied Philosophy for five years 17. Ram dwelt on the *Chitrakuta* mountain for several days. 18. The cow now resides in the lower regions. 19 Fie upon you regions 20. Since his boyhood Hari has been a thief. 21. *I will follow you till* my death. 22. The king beca me angry with the wicked. 23. The master becomes angry with his servant 24. The river runs winding for two miles. 25 Haren is greatly dejected. 26 I, also, roaming over the earth 27 Syama saw me down or under the tree 28. Lying a hut of leaves. 29. She came to her father's city. 30. The resorts to a good path. 31 The king went alone to a deep forest. 32 The lion also entered to his own cave. 33 I know the man to be chief person.

(b) Translate into English the following unseen passages .—

1. विना मलय मन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति । 2 धिगिमां देहभृता-मसारताम् । 3. यदध्यास्ते महाराजो रामः प्रशस्तो वरः । 4. कस्यां

वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयन्ति वैशम्पायन इति चिन्तयन्नेव न निद्रां ययौ । 5. अर्थानामर्जने दुःख मर्जितानाञ्च रक्षणे । आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयः । 6. महाश्वेता कादम्बरी मनामयं पप्रच्छ । 7. स तदा कमपाश्रित्य मन्दपुण्यकृते सुखम् । विधेदत्तमिदं भाग्यसुखाय मधुसूदनः ।

(c) Correct the following with special reference to the various uses of द्वितीया विभक्ति ।

1. कृपणस्य धिक् । 2. दीनस्य प्रति दया कर्तव्या । 3. उद्यानस्य अभितः नद्यौ वर्तेते । 4. तव मम च अन्तरा मोहनिद्रा । 5. श्रमेणान्तरेण विद्या न भवति । 6. रामः लक्ष्मणस्य विना उन्मत्तो बभूव । 7. श्रमस्य विना सिद्धिर्न जायते । 8. सो धर्मात्मा: पितां दृष्ट्वा उवाच । 9. दुग्धा गव वारिं दत्वा भोक्तव्यम् । 10. देवाः सदा भगवानं श्रीकृष्णं संस्तुयन्ते । 11. काननस्य सर्वतः मृगयूथो परिभ्रमन्ति । 12. कदापि मिथ्यां न भाषय । 13. तामूचे आवां वाराणस्यां गमिष्यामः । 14. मुनयो कन्दमूलफलान् भक्षयति । 15. नानादिग्देशादागत्या मानवा राजधान्या मधिवसन्ति । 16. स समग्रे दिने उपवसति । 17. महाराजा शतान् वर्षान् जीवेत् । 18. धिक् प्रतिनिवृत्ताः सर्वतो सेन्यानि मम । 19. ते: ऋते के निरपराधौ कर्म कुर्वन्ति । 20 रामस्य अनु लक्ष्मणो जातः ।

EXERCISE III.

(a) Translate ... ... तृतीया विभक्ति ।

1. He went with his friend. 2. It is done by me. 3. He sent money through his servant. 4. Where is happiness without labour. 5. *He is Kayastha by caste.*

6. You should not quarrel with any body. 7. One should save the life of his friend even at the cost of his own life. 8. Do not censure me. 9 It was not done by me. 10. Fie upon you fool. 11. At what price was the book bought ? 12. In what direction did the thief go ? 13. O blind man ! what is the use of this lamp to you ? 14. This king excels all others in bravery and knowledge. 15. What is the use of this burden of books to you, if you do not read them. 16 He is lame of his right leg and cannot walk swiftly. 17. His face corresponds to the moon-like face of Sita. 18. Literature is learnt in twelve years. 19. He dwells there with the object of studying. 20 He is rejoicing at his success. 21. I am pleased with thee for the devotion to thy precepter. 22 I am astonished at your conduct. 23. Here is an ascetic by matted hair. 24. I shall dwell with thee in forest. 25. What is to be done with that cow ? 26. What is the use of a devoted but foolish servant ?

(b) Translate ... ... unseen passages :—

1. अलमति विस्तरेण । 2. हतमसि प्रमादेन । 3. किमनेनावस्तुना चिन्तितेन ? 4. नार्चैः क्रीडेत् । 5. श्रीहर्षं देवेन रत्नावली नाम नाटिका कृता स्माभिः श्रोत्र परम्परया श्रुता । 6. दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः । 7. काणेन चक्षुषा किं वा?

चक्षुषोऽन्धेव केवलम्। 8. समुद्र इव गाम्भीर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव। विष्णुना सदृशो वीर्य्ये क्षमया पृथिवी समः। 9. कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तै विंनयप्रधानैः। त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन। 10. यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोक महेश्वरं। असंमूढ़ः स मर्त्त्येषु सर्व्व-पापैः प्रमुच्यते।

(c) Correct :—

1. तव कलत्राय किं। 2. स कर्णौ बधिरः। 3 स आसीत् चक्षुषः काणः। 4. स गर्द्दभं स्कन्धे उवाह। 5. कस्मिन् दिक् विभागे गतः स मूढ़ः ? 6. पञ्च वर्षेषु महाभारतम् श्रूयते। 7. तव सह अहमपि गच्छामि। 8. स जातौ नापितः। 9 त्वं नरपत्या सह गच्छतु। 10 हे भगवान्! केन कर्म्मणा नर वाञ्छितः फलं प्राप्यते। 11. चतुर्भिं प्रतिभिः पुरुषैः प्रसुमीमं सभा स्वर्गी नीयते। 12 देवाहीनवानां सह समुद्रं ममन्थ। 13. शम्भोः सह न सन्दधात्। 14. साधुनां कर्म्मणां अन्तरेण न कोपि प्रतिष्ठन्ते। 15. भगवानस्य महिमया कीर्णो जगत्। 16 धिक् मूर्खः! तव सार्द्धं मैत्री न कार्य्या। 17. मासं व्याकरण मधीत्वा ज्ञानं लब्धं।

EXERCISE IV.

(a) Translate ... ... चतुर्थी विभक्ति।

1. I shall send him a box 2 He will give me a book. 3. He brings the boy a toy. 4. He promises me a hundred rupees. 5 The king gave him that fruit. 6. Give alms to the poor. 7. Knowledge is intended for happiness. 8. The king Ashwapati gave

his daughter, Sabitri, to Satyavan, in the presence of the ascetics. 9. Salutation to lotus-eyed Krishna. 10. An offering to fire. 11. I do not long for wealth. 12. My enemy bears hatred towards me, and plot against my life. 13. I do not consider thee to be a dog. 14. Medicine should be used for disease. 15. First salute your teacher, and then begin your lesson. 16. I am not match for him. 17. The enjoyment of pleasures in this world only leads to disgust. 18. Being greatly delighted at hearing the account, they communicated to him even their secrets. 19. Kakutstha promised them the removal of obstacles. 20. He owes me hundred rupees. 21. A bow to the three-eyed God, who reduced cupid to ashes with the fire of his third eye 22. A poem is for fame. 23 He let loose the cow for the forest. 24. Smoke is for mosquito. 25. Good for a Brahman. 26. He goes to the village. 27. I do consider him a jackal.

(b) Translate ·· ··· unseen passages :—

1. ईर्ष्येय मे तं चौर-सिंहम्। 2. त्वं मह्यं शतं धारयसि। 3. यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः देवाय तस्मै नमः। 4. दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्। 5. उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये। 6. चपलोऽयं वटुः कदाचिदस्मत् प्रार्थनां अन्तःपुरेभ्यः कथयेत्। 7. नम स्त्रिमूर्त्तये तुभ्यम्। 8. स्पृहयामि खलु दुर्ललिताय

नमो। 9. इन्द्राय वषट्। 10. पुत्राय स्वस्ति। 11. अग्नये स्वाहा। 12 श्वशुरगृहेऽपि मामभावप्रभावो मे निवासाय कल्पते। 13 परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्। 14. धर्माय राजा भवति न तु कामकरणाय। 15. योगिनाय सुतो दत्वा कुणीनो धंशणो भवेत्। 16 धनम्यो मधुराये मधुमथनः। 17. देव! भवते निवापनीयं रहस्यं निधिस्यति. ध्यानमधराम्। 18. यदि इमा धनस्य कार्यपाय निवेदयामः। 19. परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे। 20. बालाय कपिला विद्युदातपायालं लोहिनी। पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्।

(c) Correct —

1 स हरिं द्रुह्यति। 2 पितं बालकस्य। 3. स्वस्ति ते महीपाल। 4 न खलु तस्मै अभिक्रुद्धो गुरुः। 5. त्वामहं तृणाय मन्ये। 6. स मनसा इन्द्राजनाय वर्तते। 7. किं वस्तु साधो गुरुं च देयं। 8. स युद्धेन संमध्यते। 9 त्वां यदोषसि तत् क्षमस्व। 10. अहं तव शतं सुधा धारयामि। 11. स दरिद्रं धनं ददति। 12 तस् कर्मभ्यो नमः। 13. अहं मातायै कांश्चित् फलानि दास्यति। 14 परेशः मह्यं इदं निवहितवान्। 15. त्वं ते बालकं एकं वस्त्रं ददातु। 16 दाताः दरिद्रं धनं ददन्ति। 17 विप्रं गावं ददत् रामाय वर्तते। 18. सो स्वादुं फलं मह्यं दत्तवान्। 19. अहं मातॄन् प्रणमामि। नमो भारतराष्ट्रे सम्राटाय नमो नमः। 20. ते दुर्हितायाः इदं सन्देशं यत् स सत्यज्ञानं पतित्वे वृतवान्।

ह्वादपि न दुर्व्वच:। 5. पर्व्वतो वह्निमान् धूमात्। 6. युक्तियुक्त-मुपादेयं वचनं बालकादपि। 7. नास्ति जीवितादन्यदभिमततरं इह जगति सर्व्व जन्तूनाम्। 8. वत्से मालति! जन्मन: प्रभृति प्रभा ते लवङ्गिका। 9. जन्मनो जायते शूद्र: संस्काराद्द्विज उच्यते। 10. क्रोधात् भवति सम्मोह: सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम:। स्मृति-भ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रनश्यति। 11. प्रजानां विनयाधानात् रक्षणाद्भरणादपि। स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतव:। 12. हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश: प्रकीर्त्तित:।

(c) Correct :—

1. स वृक्षे पश्यति। 2. भोजनस्य प्राक् मुखं प्रक्षालयेत्। 3. गमनस्य आरात् रोदनमिव श्रूयते। 4. चैत्रस्य पूर्व: फाल्गुन:। 5. हिमालयस्य दक्षिणा भारतवर्ष:। 6. बालो सिंहं बिभेति। 7. वृक्षशाखात् पत्रं पतति। 8. राजा: पाप-कर्म्मात् विरमते। 9. स अधुना भवनस्य बहिर्गत्वा वेत्रासने अध्यास्ते। 10. सर्पेस्य भयेन कम्पति। 11. रक्षय मां सं चोर-सिंहं। 12. बालक: सर्वात् प्रिय:। 13 यस्य दर्शनात् पापक्षयं भवेत् इति महात्मा: निर्दिशति। 14. त्वं मम शतं धारयसि। 15. स मां सहस्रं प्रतिश्रृणोति।

EXERCISE VI.

(a) Translate ... . षष्ठी विभक्ति।

1 The fruits of a tree. 2 The wealth of the rich man 3. Tarun came to his father's city. 4. He who has wealth has friends. 5. The king entered his own

city 6 The great misery of the dependants. 7. The king is our father and mother. 8. The king shows mercy to the poor. 9 There is nothing in the world like good company. 10. May happiness attend you. 11 The creation of the world by the creator is wonderful. 12. Know that the three vorlds are lornented by him 13 The child being long kept away from its mother, remembers her often and often 14. What difference is there between men and beasts if the former imitate the latter in their acticn. 16 Good books are dearer to clever students than fine clothes. 17. There is nothing in this world like friendship with the good. 18. Here I see before me a large heap of bones, there a number of bits of flesh under the trees; what may it be? 19. Is this your act suitable to the dignity of the high family in which you are born 20. She went away while the boy was crying.

Translate .. . .. unseen passages :—

1. अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः। 2 सद्भावप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता? 3. पादपानां पुष्पफलानि सरोनदीनां जलानि मानवानाञ्च धर्म्म एव भूषणम्। 4 सर्व्वेषां सन्ततमेव पितरौ सेव्यौ। 5 जगति कालिदासस्य तुला भवभूतेश्च उपमा नास्ति। 6. सज्जनानां सम्मतोऽयं पन्थाः। 7. कस्य कृते तिष्ठसि?—धनस्य हेतो?—पश्यतो मे सर्वं हृतं चौरेण। 8. सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रम्। 9. लोभः पापस्य कारणम्। 10. यस्यार्थाः स

लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः। 11. इतराणि वसन् रामः तदवमां पुरम्। 12. राजा बन्धुरबन्धूनाम् राजा चक्षुरचक्षुषाम्। माता पिता चैव सर्वस्यामि हरो गुरुः। 13. धिङ्मां न कारिणीं यस्याः कृते तद्वेयमीदृशी दशा वर्तते। 14. शरीरस्य नाथ दूरमत्यन्त मन्तरम्। शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्त- येतो गुणाः। 15 अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः। वृद्धः स विस्मयः विपाय परिवर्जितः।

(c) Correct :—

1 मे सुहृदस्य यद्दमयं। 2. अर्थो सर्व्वासां आपदानां मूलः। मनुष्येभ्यो क्षत्रियः शूरः। 4. कतमानां जनानां आहारमयं ? 5. नानां महान् दुःखं जायते। 6. अहं जलस्य पिपासुः। 7. स नां निपुणः। 8. दाता धनस्य भोक्ता। 9 मेघः जलस्य दाता। तव दुःशासनो रिपुः। 11 यत् त्वं कथयसि तत् सत्यम् नैव रोचते। देवतानां यथावाक्यः न भवेयम् विधेहि तत्। 13 अपि यां हेका-प्राप्ति एतत् तस्याः प्रकृतिः। 14 अपि यां कोप-प्रवणता सा स्वभावः।

EXERCISE VII.

(a) Translate .. ... सप्तमी विभक्ति :—

1 He lives in the forest 2. There is sweetness in ilk 3. Gouri was strong in mathematics 4. He is a tness to this case. 5. In the Deccan, there is a city amed suboranavati. 6. Lord, a king Jashaketu by ame, lived there. 7. Leaving them all behind, the ..er of the troop went to the forest. 8. He has

न चिन्तयेत्। वर्त्तमानेषु कार्य्येषु चिन्तयन्ति विचक्षणाः॥ 7. एष वृद्धव्याघ्रेण ग्रोक्तः केशेषु धारस्य अभिपदेन व्यापादितः। 8. न मातरि न दारेषु न सोदर्य्ये न चात्मजे। विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे॥ 9. निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्व्वन्ति साधवः। न हि संहरते ज्योत्स्ना चन्द्र चाण्डाल-वेश्मनि। 10. भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्ग-मुक्तिः खलैरेते येषु वसन्ति निर्म्मलगुणा तेभ्यो नरेभ्यो नमः। 11. लतायां पूर्व्वलूनायां कुसुमस्यागमः कुतः। 12. पचन्ति निर्म्मिते देवे पचन्तं च पुनर्गते। स्वां स्वां योनिं मनुष्याणां तत्र का परिवेदना। 13 विद्या-विनय-सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः। 14. जीवत्सु तातपादेषु नवे दार परिग्रहे। मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः। 15 चर्म्मणि कोपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥

(c) Correct :—

1. अस्य दिने न गच्छेतु। 2. आर्य्य। एतेन विनयेन वर्त्तताम्। 3 सा दृढकर्म्मा व्याहता। 4 न तापस-कन्यां शकुन्तलां ममाभिलाषः। 5. कर्ण्ण शृणुतय। 6. न मम वचनं न विश्वसिति। 7 गुरुः प्राज्ञाय विद्यां यथा वितरति तथा जडाय। 8. पश्यन् हि वक्रमार्गेश्च शकुनैर्भक्षिताः सुताः। 9 गोषु दुह्यमानासु सा जलमपाययत्। 10 वर्षायां नभ मेघाच्छन्नो वर्त्तते। 11. पूर्णचन्द्रो पूर्व्वस्मिन् दिशि उदितः। 12. पर्व्वतेभ्यो हिमालयो उच्चतरः। 13. अस्ति सौराष्ट्रे वैत्रवती नाम नगरं। 14. आसीत् मद्र देशेषु काञ्चनं नाम नगरी। 15. अस्तमितं मार्गौ प्रस्थितौ वयम्। 16. सर्व्वे दिवायां कर्म्म कुर्व्वन्ति रात्रे विश्राम्यन्ति। 17. अथैकदा

रात्रौ गते उदिते भगवति भास्करे वयमेकं ग्रामन्यं व्यपाश्रम् । 18.
नाथो भवान् कृत स्वाशुभं प्रजानाम् प्रविष्टमात्रस्य एव भवभवतः कर्म्माणि निरुपद्रवाणि जातानि ।

EXERCISE VIII.

(a) Translate .. .. .. declension :—

1. The sun is rising. 2. Ram killed Ravana. 3. Vishnu is worshipped by Laksmi. 4. Goddess, give me fortune. 5. He comes from a village. 6. The palace of the Moharaja of Nattore. 7. There was a king named Sudarshana in the city of Ujjayini. 8. Goddess Saraswati, Bhagabati, Ganga ! 9. Great God, Sambhu, Mohesha, Trinetra, Siva's husband, Santa, Smarari Purari ! 10. A boy has killed a bird with a stick. 11. The dog bit the boy. 12. He is before me. 13. He is behind you. 14. He lives by the Ganges. 15. I told him this matter. 16. It was done by me. 17. He went with his friends. 18. Strive for knowledge. 19. He cried from fear. 20. Provide yourself against misfortune. 21. He ran against me. 22. He fight with the enemy. 23. To-morrow you will see my brother. 24. Tell me all about the war. 25. The book is on the ground. 26. He sat after me. 27. Rabi is at (or in) school. 28 Hari acted this [illegible]ce.

29. Wash your hands and feet. 30. There was a quarrel between Ram and Hari

b. Translate · unseen passages :—

1. रमणीयं सुपवनम्। 2 शृगालः शाल्मलीतरुः। 3. परम कारुणिकः परमेश्वरः। 4. शिष्याः गुरुं शास्त्रं पृच्छन्ति। 5. प्राणिनं प्रति शोभनं समाचर। 6. धीमानपि जनः यत्नं विना किमपि साधयितुं नार्हति। 7. याचकः मद्यकाय धूमं दत्त्वा याकाय सहायमं गच्छति। 8 जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। 9. पयः पानमेव बालकानां भोजनम्। 10. ध्रुवो बाल्ये वयसि एव भगवन्तं सेवे। 11. भवतु तात, त्वमधुना वार्धीहि पर परीवादम्। 12. सुहृद्-भाषणम् कटुकादपि मधुरायते। 13 ददाति कृपणो नैव किञ्चिदपि कदाचन। 14. राघवो भ्रातृपत्नीभ्याम् वनाय गहनं गतम्। 15. उदिते जातीमर्धं न कुर्यादृण्णा धावनम्। 16. देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तर प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥

(c) Correct :—

1. ते हि मे मित्रः। 2. हिरण्यकशिपुस्य पञ्चः पुत्रासीत्। 3. अहं नरमल्लु गुंफमपश्यत्। 4. मे मित्र इमं कर्म कृतवान्। 5. भ्राता स्वसायै ददति धनम्। 6. सुगन्धो पुष्प मम तोषयति। 7. मया वार्त्तं श्रोतुं न इष्यन्ते। 8 सम्पदे विपदे च भगवानेव न विस्मर्तव्यम्। 9 विद्यासुपार्ज्यित्वा बालका विनयी भवति। 10. एधिः रोगीस्य विषौमम:। 11. ते चत्वार भ्रातरः एकत्र निवसन्ति। 12. कतौ को एषो बालकः क वा भवान्। 13 कूपो ग्रामुभ्यो परिक्रध्यति। 14. तस्य वचन माकर्णयित्वा राज्ञा ग्रामं बहिरेव स्थिता। 15. सोऽहं राजवर्त्मेन गच्छन्त स्वयो कृशान् ददर्श। 16. दशरथो कैकेयीं

हे वरौ दत्तौ। 17. अयं पथः गङ्गामुपतिष्ठति। 18. दण्डकारण्ये अध्युषितं रामं खरादयाः राक्षसाः आक्रमणं चकार। 19. यमः सावित्रीं निवर्त्तयित्वा स्वीकये भवने प्रातिष्ठत्। मानः दुहिते स्वामी स्तेनौ एनौ परधनहारौ दूरीक्रियताम्।

EXERCISE IX.

(a) **Translate** ... ... पुंलिङ्ग।

1. Brahma creates all things. 2 A wise man should worship the gods every day 3 Who is your wife and who is your son ? 4. A couple of birds lived in that tree. 5. Smoke rises from fire. 6. My grand-father gave him a toy 7. Virtue is the object of worship. 8. You take great pains with the pine tree 9. This law is eternal 10 A hot charcoal will burn, but a cold one will blacken the hand. 11. This boy is the son of Modhu. 12 The man and his wife (दार) were killed. 13 My friend (बन्धु) lives a few miles away from my own house. 14 It is light. 15. Darkness is not a substance but it is want of light. 16 Matali bade adieu to Rama and went to heaven. 17 Hearing this, the tortoise said to the swan. 18. He asks me a question. 19 Such a snake is dangerous. 20. Fire burns every thing

(b) **Translate** ... · unseen passages :—

1. सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः। 2 शरीरं क्षण

त्रिभिर्मि कलाम्लत्वादिभी गुणाः । 3. का नाम कान्ता कर्ति पुरुः संसारेऽस्मिन्नत्र विनिवः । 4. कालः सर्वाणि भूतानि खादः संहरते प्रजाः । 5. तपातारं मभो दृष्ट्वा सर्वाः कम्पितो मुनिः । 6. विमाम्यतो मनुष्याणां पञ्चाशतामालयो ज्वरः । 7. एकस्या बहवः पुत्राः यदप्येको गयां व्रजेत् । 8. आचार्याः पितरः पुत्रा तथैव च पितामहाः । 9. मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा । 10. न चैवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् । 11. य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं । उभौ तौ न विजानीत नायं हन्ति न हन्यते । 12. ब्रह्मा मुरारि स्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च गुरुश्च शुक्रः शनी राहुः केतुः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ।

(c) Correct :—

1. गुणवती अयं दार । 2. बाल सूर्यस्य रक्तिमा मनोहारिणी । 3. अस्ति मनोका शोभना गौः । 4. दशरथोवाच—पत्न्य । त्वं मम प्राणादपि गरीयसी । 5. महतीयं हस्ती पश्यति । 6. का च निद्धि । 7. का पन्था ब्रुहि । 8. देशो येषां कर्पूर द्वीपो स्वर्गोपमा । 9. दुष्करं ग्णो मम । 10. धन्यं धन्यमिति शिशुभि मेंढुमन्त्रं हतं । 11. एकदा मृगयार्थं प्रसङ्गेन वनं परि भ्रमन्तं महतो कोपेन प्राप्त आश्रमं ऐक्षत् । 12. तत्र कुम्भं आरस्था द्वौ बालिकाः पादपं आभ्यसिञ्चे दिति ।

EXERCISE X.

(a) Translate ... .. क्लीबलिङ्ग ।

1. There is one star in the sky. 2. A friend (मित्र) in need is a friend indeed. 3. Lotuses are

beautiful and sweet scented 4 Water is a cold and liquid substance 5. Please accept these ornaments. 6. Every misery has an end. 7. Five thousand soldiers marched upon the capital. 8. It is a sweet fruit. 9 He eats twice a day 10. That book is good but this book is bad. 11. Speak the truth. 12. If this be thy determination, take the weapon. 13. You should not tell a lie (असत्यं) 14 You ought not to hear indecent songs. 15. A man had three friends. 16. As a man, casting off worn out garments, taketh new ones, so the dweller in the body, casting off worn-out bodies, entereth into others that are new.

(b) Translate ... unseen passages.

1. विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन। 2. चक्रवत् परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च। 3. धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्। 4 पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम्। 5 एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। 6 अशुच्यपि पयः प्राप्य गाङ्गं याति पवित्रताम्। 7. अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यममन्दिरम्। शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतःपरम्। 8. देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः। तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः। 9. नपैवास्यानुकुर्व्वीत गति-भाषित-चेष्टितम्। 10 तावद् भयस्य भेतव्यं यावद् भयमनागतम्। आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्य्याद् यथोचितम्। 11. सविषमन्नं दृष्ट्वा चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवतः। 12. दीर्घशोकसन्तापेन संप्रति नितरां परिक्षीणो रामभद्रः।

c) Correct :—

1. मे कलत्राः सन्ति। 2 स विंशतीन् मानवान् ददर्श। 3. वेदो हि धर्म्मस्य मूलः। 4 प्राणं यथात्मनोभीष्टं भूताना मपि ते तथा। 5. ते हि मे मित्राः। 6. यूयं सुमिष्टं पयं पिबन्तु। 7. त्वम् स कस्मै एको वस्त्रं ददातु। 8 अस्मादं मधु संभारम्। 9. तस्य निकाये मधुरध्वनिरस्ति। 10. राजा दशरथस्य त्रयं पत्नयः आसीत्। 11. शरीरं यथा विध्वंसी कल्पान्त स्थायिनं गुणम्। 12. परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं। वर्ज्जयेत् यतनः मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्।

EXERCISE XI.

(a) Translate ... ... स्त्रीलिङ्ग।

1. One woman is here 2. Two girls are going to school. Ram has two sisters and three daughters. 4. My wife and mother went to Benares 5 The earth is round like an orange. 6 During the rains rivers became swollen and rapid. 7. I shall perform a sacrifice at the next new moon. 8 After this, there ought to be no friendship (बन्धुता) between you and me 9. The night is passed 10 A certain man had the good fortune to possess a goose, which laid him a golden egg every day 11. I saw the commander of the *savara* troops, named Matanga. 13. One should wish for superiority over all except one's son (सन्तति) and subjects (प्रकृति). 14. She finished her speech. 15. Wind is blowing away the creepers 16. She nicely

performs her work by wisdom 17. Garlands increase beauty. 18. Lakshmana cut the nose of Surpanakha with a knife. 19 Your slippers are in your bed room. 20 The moon illuminates the night with her light.

(b) Translate · unseen passages :—

1 हे अम्ब । सर्वेभ्यो साधुभ्यो भिक्षां देहि । 2. अस्याः सुख वत्साया वध्वा मुखचन्द्रेण संवदन्ति । 3 कालो ह्ययं निरवधि विपुला च पृथ्वी । 4. सा ते भवतु सुप्रीता देवी शिखरवासिनी उग्रेण तपसा लब्धो यया पशुपतिः पतिः । 5. सद्यः पातकसंहन्त्रि सद्यो दुःख-विनाशिनि सुखदे मोक्षदे गङ्गे गङ्गैव परमा गतिः । 6 सपदि सर्वलोकप्रकाशं मस्य वंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् । 7 क्षेत्रायतानि यदि नीरदाना मपेक्षते नीर-निषेचनानि । गभीरता वा बहुनीरता वा तरङ्गता वा जलधे वृथैव । 8. लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ !

c) Correct :—

1 मे कमला: सन्ति । 2 स विंशतीन् मानवान् ददर्श ।
हि धर्मस्य मूल: । 4 प्राचं यथात्मनोऽभीष्टं भूताना मपि
5. ते हि मे मित्रा: । 6 यूयं सुमिष्टं पयं पिबत । 7. त्व
एको वर्षं ददातु । 8 असारं खलु संसारम् । 9. तस्य
मधुरध्वनितिष्ठन्ति । 10 राजा दशरथस्य त्रयं पुत्रा: व्यासो
शरीरं चास्य विध्वंसी कल्पान्त स्थायिनं गुणम् । 12 मरो
ह्मारे प्रत्यक्षे प्रियवादिनं । वर्जयेत् पश्चात् मित्रं विषकुम्भं पयो

EXERCISE XI.

(a) Translate ... ... स्त्रीलिङ्ग

1 One woman is here. 2. Two girls are go school. Ram has two sisters and three daughte My wife and mother went to Benares. 5. Th is round like an orange. 6. During the rains became swollen and rapid. 7. I shall perform a fice at the next new moon 8. After this, there to be no friendship (बन्धुता) between you and n The night is passed. 10. A certain man had the fortune to possess a goose, which laid him a g egg every day 11. I saw the commander c *savara* troops, named Matanga. 13. One should for superiority over all except one's son (ब and subjects (प्रकृति). 14. She finished her s 15 Wind is blowing away the creepers. 16 She

performs her work by wisdom. 17. [illegible]
crease beauty. 18. Lakshmana cut the n
panakha with a knife. 19 Your slippers ar
bed room. 20 The moon illuminates the
her light.

(b) **Translate** · unseen passage

1. हे वत्स ! सर्वेभ्यो साधुभ्यो भिक्षां देहि । 2
पत्याया वध्वा सुखचन्द्रेण संवदन्ति । 3 कालो स्वयं निरव
दृष्टौ । 4. मा ते भवतु सुप्रीता देवी गिरिवरवासिनी उग्रेण
यथा पशुमतिः पतिः । 5. सद्यः-पातकं संहन्ति सद्यो दुः
सुखदे मोक्षदे गङ्गे गङ्गेव परमा गतिः । 6. मया बा
मन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित् । 7
यदि गौरदाना मपेक्षते गौर-निवेशनानि । गभीरता वा
तरङ्गता वा जलधे वृथेव । 8. लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा
मयानघ !

(c) **Correct** :—

1. धर्मस्य सूक्ष्मं गतिः । 2. वायुः लतान् चालय
बालिकया उपकारान् भवति । 4. भूपतिर्न सैन्यर्नी मह्यात्
अवन्त्याम् उज्जयिनीनामा नगरी । 6 सुलोचनी धन्यं
महाराज्ञी मेरी भारतवर्षे च्यागच्छत् । 8. छायातरवः
पर्णसमेताः । 9. स नारी भीमया कार्यं कृतवान् । 9. स
आनन्दिता सन् उवाच । 11. या जनः एनं देवतां
तान् स्वस्ति ददाति ।

(c) Correct.—

1 मे कलत्राः सन्ति । 2. स विंशतीम् आश्रमान् ददर्श । 3. वेदो हि धर्मस्य मूलः । 4. धाता यथात्मनेऽभीष्टं सुताना मपि ते तथा । 5. ते हि मे पितरः । 6. यूयं सुमिष्टं पयं पिबत । 7. त्वमु स धन्यं दक्षो वत्सं ददातु । 8 अमार्द्र खलु संसारम् । 9. तस्य जिह्वाग्रे मधुरधितिष्ठति । 10. राजा दशरथस्य सर्वं पत्नयः आसीत् । 11. शरीरं नाम विध्वंसी कल्याणस्याधिनं गुणम् । 12. परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं । वर्जयेत् यशतः मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ।

EXERCISE XI.

(a) Translate ... ... स्त्रीलिङ्ग ।

1 One woman is here. 2. Two girls are going to school ' Ram has two sisters and three daughters. 4. My wife and mother went to Benares 5 The earth is round like an orange 6 During the rains rivers became swollen and rapid 7. I shall perform a sacrifice at the next new moon 8 After this, there ought to be no friendship (बन्धुता) between you and me. 9. The night is passed. 10. A certain man had the good fortune to possess a goose, which laid him a golden egg every day 11. I saw the commander of the *savara* troops, named Matanga. 13. One should wish for superiority over all except *one's* son (सन्तति) and subjects (प्रकृति). 14. She finished her speech. 15 Wind is blowing away the creepers. 16. She nicely

performs her work by wisdom. 17. Garlands increase beauty. 18. Lakshmana cut the nose of Surpanakha with a knife. 19 Your slippers are in your bed room. 20 The moon illuminates the night with her light.

(b) Translate unseen passages :—

1. हे अम्ब! सर्व्वेभ्यो साधुभ्यो भिक्षां देहि। 2. अस्याः सुखवत्सलाया वध्वा सुखचन्द्रेण संवर्द्धन्ति। 3 कालो ह्ययं निरवधि र्विपुला च पृथ्वी। 4. सा ते भवतु सुप्रीता देवी शिखरवासिनी उग्रेण तपसा लब्धो यया पशुपतिः पतिः। 5. सद्यः-पातक संहन्त्रि सद्यो दुःख-विनाशिनि सुखदे मोक्षदे गङ्गे गङ्गैव परमा गतिः। 6. मया सर्व्वलोकप्रकाश्यं मन्दयं ग्रथयं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्। 7. वेलावनानि यदि नीरसतां समेष्यति भोर निसेचनानि। गभीरता वा बहुनीरता वा तरङ्गता वा जलधेः वृथैव। 8. लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।

(c) Correct :—

1. धर्म्मस्य सूक्ष्मं गतिः। 2. वायुः लतान् चालयति। 3. तेन बालिकया उपकारान् भवति। 4 भूपतिं लेखनीं यच्छतु। 5. अस्ति अवन्त्याम् उज्जयिनीनामा नगरी। 6 सुलोचनी अयं नारी। 7. महाराज्ञी मेरी भारतवर्षं आगच्छत्। 8. कृष्णवर्णाः धेनवः गोषु प्रशंसनीयाः। 9. स नारी भीषणा कार्य्यं कृतवान्। 9 सा माता दृष्ट्वा आनन्दिता सन् उवाच। 11. या जनः एतं देवतां उपास्ते अयं तान् स्वस्ति ददाति।

EXERCISE XII.

(a Translate ... ... all genders

1 I saw yesterday three beautiful lakes, six gardens and ten temples. 2. He reached there with a bow in his hand. 3 I and my sister are both interested in the matter 4. These sweetmeats are sent as present to my master. 5. By the valour of the king George V, we, as well as the whole of India are rendered happy.

(b) Translate ... .. unseen passages —

1. अयुक्तिनः कुलिनो वा न स्त्रियो भाजनं मदः। 2. यस्य शौर्येण बलवान् पार्थो वा देवी द्रौपदी। 3. जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ। 4 तस्मिन् सत्यं धृति शौर्यं तपः शौचं दमः शमः। ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे। 5 क्वच भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधिया द्युर्भा। नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जड बुद्धयः।

(c) Correct :—

1. अहं एक सुन्दरी नारी दृष्टः। 2. रूपवान् काञ्चिन्नरं ते दृष्टवन्तः। 3 स पथि रक्तनयनां कश्चिन्नारीमपश्यत्। 4 सा नारी राजसमीपे बलिरिव प्रेषितः। 5. धर्मशीलौ खलु स राजा राज्ञी च। 6 सम्पदो यशांसि च जगति दुर्लभाः। 7. यस्य बाहुबलेन रक्षितानि वयं च भुवनानि च।

EXERCISE XIII.

(a) Translate ... ... Noun and adjective and subject and predicate

1. There are plenty of things here 2. Men will not live always 3. The humble boon was soon obtained. 4. He promised to forgive me 5 All this goes to prove him innocent. 6 The goodness of God we can never too much extol 7 He had many relatives, but he died without a friend. 8 I cannot write to my cousin, as I have lost his address 9 The spots on the sun are said to vary from year to year 10 To be good to others is a virtuous act 11. The Judge ordered him to be imprisoned. 12. You asked my opinion about it. 13. A man of wisdom, truth and goodness, is not to be despised 14. Birds not only please us with their song, but they are useful also in killing insects. 15 A man of virtue will not tell a lie 16 Her tears flowed fast. 17. My father who loved me and took proper care of me died, when he attained his fiftieth year. 18. I went there and saw a lady, but she appeared to be the goddess, when she assumed her real form 19. I thought that Ram would came to me and see me, but as he did not turn up we were disappointed.

(b) Translate ··· ·· unseen passages :—

1. स्वा प्राणिविशेषः। 2. एकः सारमेयो बालकमेकं ददंश। 3 स सर्पं स्वं पालकं दंशितवान्। 4. एको हि स्वा स्वरण्याद्दंशत्। 5. कस्मिंश्चिदरण्ये एको ग्रामघोषः प्रत्युवास। 6 न मे पार्थास्ति.

कसार्थं तिष्ठ मोऽस्तु क्रियताम्। 7. वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना।

EXERCISE XIV.

(a) **Translate** .. Direct and Indirect Naration.

1 Ram said "I will meet Hari." 2. Ram said that he would meet Hari 3. My father said "The earth moves round the sun. 4 The tiger said "Alas! you have fallen into a deep mire?" 5 Sita said, "what a beatiful picture it is; 6 He said to God, "father take pity on me. 7 Syam said, it is now two o'clock 8. Ram said that he was there. 9. The gentleman asked him whether he was not hungry. 10. The frog said to the snake, "you will eat only those frogs that I shall point out to you. 11. I did not know luther to that you lived to here. 12 If the tortoise should fall down, we should take it have and eat it. 13. Are the mangoes ripe? 14 We have heard that Sriharsha has written a drama named Nagananda

(b) **Translate** .. ... unseen passges :—

1. तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः—न मया समभिहितं भवता। 2 श्वेत्राह, —मिथ्यावादिन्! किं कश्चिच्छ्रोतो वालं हर्तुं शक्नोति? 3 तदा तैः किरातैरभिहितं—भोः पान्थाः! पुरा कदापि धाङ्गवचनमनृतं नासीत्। 4. के यूयं?—स्थलएव। 5. का काली?—काकाली। 6. का शीतल-वाहिनी गङ्गा?—काशी-तल-वाहिनी गङ्गा। 7. जातस्य

हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि। 8. एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः। न योत्स्ये इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह।

EXERCISE XV.

(a) **Translate** .. ... सर्वनाम।

1. Both of us saw him. 2. Both of you come. 3. Who is he? 4. Who is she? 5 What is that? 6 I will go there myself 7. They will go themselves. 8. Some men are here. 9. A certain cat is there. 10. Either of the girls is good. 11 Each or every man is selfish. 12. That man is there 13 He who practises virtue is happy. 14. I know that thing which has been stolen away. 15. Boys should behave well one another. 16. All the birds flew up with the net. 17. Even his own sons do not trust him 18 Surrounded by his ministers, he lived there happily for a long time 19. Friend, now I remember all the circumstances about Shakuntala, which I related to you 20. I devour every one who enters in to the water. 21. Raghu was the one king upon earth. 22. Some say that the author of *Kavya Prakasha* was a maithila others that he was a Kashmiri. 23. Religious boaks have studied by me. 24. What is the necessity of sacrificing your body? 25. Child, who art thou? 26. When shall I see the beautiful face of

Ram ? 27. Once there was a great war between gods and the demons. 28. I am ordered by the warshipful Kashyapa 29. Each of them went there. 30. Either of the boys will do it. 31 The earth and the sun attract each other 32. This is the thing what I want. 33. What is your name ? 34. I went either of their two books. 35. Every woman is weaker than man. 36. This is what I say. 37 Whom shall I know you to be ?

(b) Translate ·· · unseen passages :—

1 तस्य च मम मित्रं हिरण्यक आयाति। 2. एकस्य नायिका प्रीतिरन्यः प्राणे विसृपति। 3. न मः कुतूहल मस्ति मर्ये दर्शने। 4. नासौ सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः। 5. योगी बलवती माद्री मा माद्री प्राणघातिका। 6. मनस्यन्यतु वचस्यन्यतु कार्य्यमन्यद् दुरात्मनाम्। 7. न तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः। 8. असुना व्यतिरेकेण कृतापराधमिव मध्यात्मान मवगच्छति कादम्बरी। 9. एव मत्रभवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु। अस्ति तत्रभवान् काश्यपः भवभूतिर्नाम जातुकर्णी पुत्रः। 10. यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जित मेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽश सम्भवम्।

(c) Correct —

1. मा रक्ष परमेश्वरः। 2 मे पुत्र अस्ति। 3. प्रत्येक पुरुषः तत्र गतः। 4. एकैकं बालक तत्र जगाम। 5 पुत्रा अस्ति। 6. पश्चिमस्यां दिशि स गतः। 7. ताः नार्यः आत्मनो निन्दन्ति। 8. हे प्रभो, मे सर्वाणि पापानि क्षमस्व। 9. तां वानालय मा मा

तत्र नय। 10. तेषां मे च सख्यमास्ते। 11. अधुना भवान् कुत्र गच्छसि? 12. न मे कुतूहलमस्ति चित्रदर्शने। 13. ततस्तु किं संवादः?

EXERCISE XVI.

(a) Translate .. .. Numerals

1. Two girls. 2. Eleventh girl. 3. A hundred women. 4. Six boys. 5. The sixth boy. 6 On the third day of Srabana. 7 The second daughter of my third son. 8. The twelfth chapter of the *Bhagabad Gita* is called *Bhakti joga* 9. It is eleven days since I came here. 10 Birds of one feather. 11. One of two. 12. One of many. 13. One fold. 14 Three fourths of whole 15. Which of you three persons spock ? 16. The Mitra Institution will remain closed for thirty days for the Puja. 17. Fourtytwo men. 18. Eighty two women. 19. A hundred military men. 20 A thousand students. 21. Eighty third boy. 22. Hundredth house. 23. Thousoundth horse. 24. He was nintysix years old when he died. 25. I have got three hundred thirty three rupees. 26. There were with him fourtysix soldiers. 27. There are seventy boys in the fourth class. 28. Last year twenty five boys passed in the matriculation examination from the Mitra Institution.

(b) Translate .. --- unseen passages :—

1. एकविंशति मनुष्याः। 2. द्वाविंशतितमः पुरुषः। 3. पञ्च शतं।

4 पञ्च शतानि। 5. तृतीयः। 6. सहस्रतमः। 7 मासस्यैकविंशतितमे दिने त्वमागतः। 8. पञ्चविंशत्या वर्षोभिः समायातोऽयं वाराणस्यां। 9 सार्द्धचतुर्दश क्रोशान् स पद्भ्यां जगाम। 10. ग्रामेऽस्मिन् पञ्चदश वर्षाणि न्यवसम्। 11. मदीये विद्यागारे षडशीति छात्राः सन्ति। 12 पितरि मृते द्वादशाहानि अशौच माचरेत्। 13 उपरते मातरि त्रयोदशेऽह्नि श्राद्धं कुर्वीत।

(c) Correct —

1 विंशत्य स्त्रियः। 2 मम प्राणः प्रियतमः। 3 वर्षायां वृष्टिर्नति। 4. किं ते ज्योष्ठे विद्यते। 5. मानवानां पाणिपादा विद्यन्ते। 6. सर्वा सुद्रा। 7. द्वे ब्राह्मणो गच्छतः। 8. तिसृभ्यः मुनिभ्यः नियुना सुद्रा पञ्चदशस्त्रिया देहि। 9 अत्र चत्वारि माला विद्यते। 10 त्रिसृभिः बालकैः सह त्रिचक्री नद्यां गतवान्।

EXERCISE XVII.

(a) Translate ... Moods and Tenses

1 What is Baidyanath doing now? 2 Continued dropping wears away stone 3. He comes here every other day. 4 The wind blows. 5. The Brahman used to go and give milk every day. 6. Here I go 7. Here I come 8 He will come here. 9 In the good of a begger I shall go from place to place. 10. How much more shall I work at this stage of life? 11. He will grow up a wise man. 12. I shall go to school. He will came here. 13 Why did he cry? 14 The vulture asks why have you come? 15. He has left us for good.

16. By chance I was present there. 17. The wind was high. 18. I had been at your house, but I did not find you 19 Folding his hands, he said 20 He studied the mohabherata.

(b) Translate ·· ·· unseen passages :—

1. भवन्ति विनयिनो विद्वांसः। 2. सर्व्वे हि सुखमिच्छन्ति। 3 क्रीडन्त्यत्र बालकाः। 4 एष गच्छामि मातः। स्वैर-विहरति वनम्। 5 नित्यं स्नाति राजपुत्रः ग्रामासन्ने सरोवरे। 6 अहमेव वेदिषम्। 7 कथमसौ महादेवी चरोद करुणं वचं। 8 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्। 9 पृथिवीगङ्गाया हीना भविष्यत्यन्तिमे कलौ। 10 न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

(c) Correct :—

1 ह्योऽहं वनं जगाम। 2. श्वो गमिष्यामि ग्रामे।

EXERCISE XVIII.

(a) Translate ·· ··· लट्।

1. Man walks. 2. The river flows on. 3. Rain comes. 4 The earth moves round the sun 5. The mother calls the child. 6. The birds are singing sweety 7. The girl laughs loudly 8. The dog guards the house. 9 The ship is going to America 10. Prosperity gains friends and adversity tries them. 11 He is running quickly. 12. He is trembling with fear. 13. He fears

the books which we give him 14. I do not see the moon but the stars shines. 15 Every thing looks beautiful when the sun shines upon it. 16. The city of Calcutta lies on the east side of the Ganges. 17. The ass feels pain as well as we do. 18. Now he is going to the town. 19. The deer used to go there every day and eat the corn. 20. Do you go there ?—yes I do. 21. I do consider him a fool. 22. He is sitting on the road side. 23 There are many stars in the sky. 24. Here I come. 25. The elephant asks who art thou ? 26. In a certain forest there is a lion Vashuraka by name. 27. What shall I do ? 28. Where shall I go ? 29. I do not know when I shall go ?

(b) Translate ... ... unseen passages :—

1. अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारण्यानी। 2. तस्यां चिरान्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः। 3 तावत्त्वया न गन्तव्यं यावदसौ नागच्छति। 4 अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलाभिधानं सरः। 5 प्रतिकूलतां समुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। 6 तस्मिन् सक्रिय मार्गेषु राघवस्याभिषेचनं। कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरम्। 7 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः। न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः। 8. पश्यिमो पुनराद्यानो चापमयोऽनुधावति। 9. अपत्यमिव खिलं पश्यामि जीवितं राज्यञ्च।

(c) Correct :—

स पठन् पुस्तकमास्ते। 2 स आगामि दिवसे आलयं गच्छति

स्म। 3. ध्याप्यन्तं सततान् असि ननु सततवान् भोः। 4 अपि निन्दिष्यसि शङ्करम्? 5. मतमङ्गति कथय किं न विधास्यति नृणां।

EXERCISE XIX.

(a) **Translate** ... ... लोट्।

1. Ring the bell. 2. Give me my book 3. Do as we do. 4. Do not hurt me. 5. Bring my silk dress. 6. Never tell a lie. 7 Avoid bad company. 8. Take the grapes. 9. Do not hate to poor. 10. Bid a man go to the kid. 11. Let him bring some flowers. 12. Please take your meal here. 13 Be merciful to your enemy. 14 Sir, do not get angry with me in vain. 15. Go in the northern direction. 16. Let us run to the pond, 17. Do not desist from the work you have promised to perform. 18. Let your honour sit down here. 19. May you get a son worthy of yourself. Alas! my beloved, where art thou? 20. May cows give much milk. 21. Let Gopal learns his lessons. 22. Never speak one word of consur to others.

(b) **Translate** ... unseen passages :—

1. सत्यं ब्रूहि, अनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम्। 2 पापे रतिं मा कृथाः। 3. कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयां। 4. मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय, प्रच्छादय स्वान् गुणान्। 5. मूढ! जहीहि धनागम तृष्णां। 6 मा कुरु धन-जन-यौवन-गर्वम्। 7. शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखिवृत्तिं सपत्नीजने। 8. दरिद्रान् भर कौन्तेय!

मा प्रयच्छ परे धनम्। 9 सर्वं ग्रामान् परित्यज्य मार्गं प्रदर्शय मम। 10 पुत्रमेनं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि। 11. त्वदा क्षिप्रं भव सखा अपि मह्यं। 12. त्यज दुर्जन-संसर्गं भज साधु समागमम्। कुरु पुण्यमहोरात्रम् स्मर नित्यमनित्यताम्। 13 पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम् मुषाण रत्नानि हरामराङ्गना।

(c) Correct :—

1. महदहमपि श्रोष्यामि। 2 भवान् राम पुत्रं पठतात्। 3 भवानधुना भवनं गम्यतां। 4 स मया सह विद्यामन्दिरं प्रस्थीयताम्। 5 नाहं त्वया सह मिलता वाञ्छतु।

EXERCISE XX.

(a) Translate . ... विधिलिङ्।

1. You must go this instant. 2. You may not find me there 3. They could not come. 4. The hen can fly but the fox cannot. 5 He must rise from his bed and wash his face. 6 All men must die. 7. I should do wrong to catch the bird. 8 We ought to be kind to those who are in want. 9. The rich should care for the poor 10 I wish that you should read this book. 11 I was glad to meet him, for I could help him. 12. We cannot go near the sun and the moon, so we cannot see how large they are. 13 May you live long 14 May God save our Emperor. 15. If he comes I shall be happy. 16. I pray to you to be mere gone to me. 17. Happiness can not be acquired

will come from its nest. 5. When you read your book you will see some marks. 6. I will be kind to him and he will be fond of me. 7. You will see a ditch all round. 8. You will find blades of grass and ears of corn. 9. I shall defend my dear country at the cost of my life. 10. You will stay here till Govinda comes back from his pilgrimage. 11. When he will come here I shall start for home. 12. I shall never allow him to pass his time to idleness. 13. He will give the blind man some food and clothes. 14. It is a wonder that a lame man should walk so far ! 15. I shall give you hundred rupees. 16. He said that he would go to Mithila to-morrow. 17. Who will censure Rama and who will Lakshmana.

(b) Translate ... ... unseen passages :—

1. सर्वोऽपि लोकः सुखी भविष्यति। 2. यदा तैर्निपतिष्यामि यद्यमेष्यामि मे तदा। 3. भविष्यति न दारिद्र्यं न चेष्ट-वियोजनम्। 4. मन्दः कवि-यशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्। 5. तस्मादहं न प्रयास्यामि स च मे न प्रयास्यति। 6. इतः पञ्चरात्रात् स त्वां तत्र नेता। 7. मायापुरीं तत्र को नाम गन्ता ?

(c) Correct :—

1. स अस्मिन्नहनि आलयं गन्ता। 2. स श्वः देशान्तरं गमिष्यति। 3. श्वोऽहं राघवलंका गच्छन्तं त्वयो मानवान् द्रक्ष्यामि। 4. स व्यागामिनि दिवसे स्वगृहं [illegible]। 5. [illegible] गतवान्।

EXERCISE XXII.

(a) **Translate** ... ... लङ्, लुङ् and लिट्।

1. Many beggers thronged there. 2. He has got six plums. 3. He has slept long 4. He met us in the lane. 5. The old man has done his work. 6. He went to see the bees on the hive. 7. Two friends were looking at the beauty of the garden. 8. He walked ten miles. 9. I saw yesterday three beautiful lakes. 10. God made the world. 11. He sat himself down in a pleasant grove. 12. He came and I went away. 13. I saw your cousin, but I did not see your brother. 14. He acted confidently. 15. They all answered discreetly. 16. He went there before he had come 17. He ascended the lofty summit of the mountain. 18. The General commanded the army to advance. 19. My brother has come here this morning. 20. In his childhood he was very wicked 21. He was always unmindful of his lessons. 22 He could not attend school on account of fever.

(b) **Translate** ... ... unseen passages :—

1. शृगालोऽपि पञ्चत्वं गतः। 2 एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीत् युधिष्ठिर। 3. बालकोऽपि निज निलय मगात्। 4. स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्। नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन्।

5 तपोवनवासिना सुपरोक्षो माभूत्। 6. दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्। 7 प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्। अनन्य-शासनामुर्वीं शशासैक पुरीमिव। 8 मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत् क्रौञ्च मिथुनादेक मवधीः।

(c) Correct —

1. मया सह ते आलयं जगाम. 2. अहं रामेण सह वनं प्रतस्थे। 3 स विप्रेभ्यो यावज्जीवमन्नमददात्. 4 नाहं कलिङ्ग मगच्छत्। 5. भर्तुः समीपतः गच्छन्त्या ते श्रम मा अभूत्। 6. मासा प्रतीप अगामः।

EXERCISE XXIII.

(a) Translate .. .. लृङ् and आशीर्लिङ्।

1 You will be happy. 2 May I become successful. 3 If you go, I too shall go with you. 4 If Gopal had not gone to the place, the whole house would have been reduced to ashes. 5 If I had not helped him, he could not get his deserved object. 6. Had I the wings of a dove how soon would I taste you again।

(b) Translate . ... unseen passages —

1. तव कुशलं भूयात्। 2 स चिरं जीव्यात्। 3. न चेमां धर्म्यां रामो अक्षमिष्यदमर्षणः। नाधारयिष्यद् यदि ते गौरवं मन्दरोपमम्। 4. पूर्वेभ्यो गुरुभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे।

(c) Correct —

1. अहं कृतार्थो भयात। 2 यदि त्वं तत्र नागमिष्यत् तदहमपि

EXERCISE XXIV.

(a) **Translate .. various sorts of verbs**

1. You and they are smiling It will rain soon. 3 Do you ask me anything ? 4. I searched for a book in the library 5. Here is my humble mite, take it sir. 6 He has no one but his dog to take care of him. 7 He causes the man to eat his food. 8. The charioteer makes the horses draw the chariot. 9. He caused me to bring fruits from the market. 16. He showed great eagerness to his studies 11. The master makes his servants work 12 The examiner asked me ten questions. 13 Plants draw moisture from earth

b) **Translate ... ... unseen passages —**

1. सङ्क्रमयति विद्वेष नराधिपम्। 2. शोभन्ते शाखिनः सर्वे। 3. एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्। 4. रजकः गर्दभान् चङ्क्रमयत्। 5 मालाकारेण वृक्षात् पुष्पं चीयते। 6. बुभुक्षन्ते सदा बालाः। 7 शुश्रूषते वनिता निर्धनं स्वामिनम्। 8 कथं रोदयसि बाले! 9. पुत्रीयति शिष्यं शिक्षकः। 10. स सेतु बन्धयामास प्रययौ लंकया-भिमि।

(c) **Correct —**

1. स रामं भार्यां त्याजयति। 2 प्रभुः भृत्यं भारं वाहयति। 3. रामेण ग्रामं गमयति। 4. देवदत्तं ओदनं पाचयति। 5. वाहयति यथान् बलीवर्दैः।

EXERCISE XXV.

(a) Translate ... ... participles :—

1 I saw him weeping 2. While going to school, Ram was attacked by a mad dog. 3 Give an example from your book which you are reading now. 4. The happy season of spring has set in. 5. The thief has been arrested. 6. Ram killed Ravana with all his descendants. 7. The man who will do this is to be come famous. 8. Wait here for my friend who will be coming back shortly. 9 Good things are always desirable. 10 A wicked boy ought to be punished. 11. What must be done ought to be done without delay 12. I saw many men on the road bearing loads of corn on their heads. 13. How long should you stay in Calcutta? 14. I went to see him. 15. He is making arrangement for going there. 16. Labour is necessary in order to secure wisdom. 17. Having got to the top of the tree, he shouted 18 Receiving no news of him I was much anxious.

(b) Translate ... ... unseen passages :—

1. उद्यन् सूर्यो लोहितो दृश्यते। 2. जलदाः शिला वर्षन्तः घर्घरायन्ते। 3. सतस्य कर्मणः फलं सर्वैरेवोपभोक्तव्यम्। 4. व्यायाम साध्येऽस्मिन् कर्मणि न केनापि प्रवृत्तम्। 5 प्रलयं करिष्यमाणस्य दैवस्य नास्ति करुणा नाम। 6. कर्मणोऽवसाने सर्व्वाशुच्छेतृस्यमानः

कश्चित् महापुरुषः प्रादुर्भविष्यति । 7. प्रातर्निद्रा परिहर्तव्या । 8 रुदतीं तरलिका मपश्यम् । 9 युष्माभिर्भक्ष्यं भक्षितव्यम् । 10. सुबुद्धिः पुनर्दृष्टस्वादवतीर्य गृहं गतः । 11 भगवति गोदावरि ! त्वया सावधानया भवितव्यम् । 12. केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श । 13 पापं क्षालयितुं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । 14. जलमानेतुं त्वं तत्र गन्तुं न इच्छ । 15. रामं मध्यासि वल्कधारिणं दृष्ट्वा भरतः उच्चैराक्रन्द । 16 स्मारं स्मारं स्वगृह-चरि [illegible]दारुभूतो मुरारि ।

(c) Carrect :—

1. मया तत्र गतवान । 2 अजा ग्रामं नेतव्यम् । 3. यदा रामेणेदं उक्तवान् अहं शिवालयं गतं । 4. नाहं त्वया सह मैत्री करणीयम् । 5 मद्वचनात् स राजा त्वयेदं याच्यं । 6. पिता पुत्रमाहुय उच्यते ।

EXERCISE XXVI.

(a) Translate .. . voice

1 Bring the book 2. He is a good boy. 3. Give me your cap 4. You should speak the truth 5. Baldya Nath was beaten by Hari. 6. If you do this, I will go there 7. You ought to give up your bad habits. 8 He is milking the cow. 9. Show me the dress 10. May you be happy. 11. Had you been there, I would have met you. 12. Two boys are drinking milk, 13. The mother is calling her son. 14. You are being protected by God. 15. They are being addressed by robbers. 16. Please sit down here. 17 The branches of the tree break down of itself. 18. Character

is degraded by association with the vulgar. 19. Honey tastes sweet. 20. The milk smells sour.

(b) **Translate .. ... unseen passages :—**

1 न हि मातर्गमयामि समरम्। 2. भ्रातृणां मध्ये विवादः सञ्जातः। 3 न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्। 4 यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी। 5. अनेन पापबुद्धिना पापचिन्तितो नापायः। 6 पदं स्वामिना तस्याभयं दत्तम्। 7. एते स्तावकैर्भणितानि वाक्यान्युक्तानि।

(c) **Correct :—**

1. स सुखं भवति। 2. मया सर्पं गतवान्। 3. स एतत् पुस्तकः ज्ञातः। 4. पिता विप्रं धृते। 5. यदि स आगच्छति अहं तत्र गमिष्यामि। 6 तेन राजानं सहस्रं भिक्षते। 7. पिता पुत्रं विद्यालयं नीयते। 8 स भूतले अधिशेते। 9. स मे प्रश्नं पृच्छति। 10. स इदं ज्ञातं। 11. तेन गृहं गमिष्यति। 12 स तव उपगत्वा इद- मुवाच। 13 स अन्नं भक्षयमाणः बहिः जगाम। 14. अहं वदमानं बालक मपश्यम्। 15. स वनं गन्तव्यः। 16 मया न एतत् देयः। 17. मा भरसि पङ्कणं दृष्टवान्। 18. त्वं सुखी भवेत्।

EXERCISE XXVII

(a) **Translate .. ...** तिङन्त and कृदन्त क्रिया।

1. Baka was killed by Krishna. 2. I love my sons. 3. I cannot trust you. 4. All love truthfullness. 5. I gave him hundred mangoes. 6. I asked him to go to Banaras. 7. Arjuna was taught by Krishna.

8. For whom the ocean itself is small, what would the dew be to him? 9 Fire cannot be covered with a cloth. 10. A monkey climbes trees even when he is old.

(b) **Translate .. ... unseen passages :—**

1 स स्वपिति। 2 बालिका रोदिति। 3. स धनं दत्तवान्। 4 रामो ग्रामं गच्छति। 5. अन्नेन पच्यते। 6 स वृद्धं गतः। 7. शिशवः शेरते। 8 युवा भ्रमति। 9 धनी विप्राय धनं ददाति। 10. मया ग्रामं यातव्यम्। 11. पिता पुत्रं धर्मं बोधयति। 12. गोपेन दुग्धं दुह्यते। 13 भृत्यो भारं वहति। 14 प्रभुः सेवकेन भारं हारयति। 15 देवदत्त ओदनं पचति। 16 सोमदत्त देवदत्तेन ओदनं पाचयति। 17. शिष्येण वेदोऽधीयते। 18 गुरुणा शिष्यो वेदमध्याप्यते। 19 भ्रातः! मां आगमाय दर्शनं कारय।

EXERCISE XXVIII

(a) **Translate ... .. Indiclinables.**

1. Move to this side. 2. The Aeroplane shoots up in the air 3 The sun, the moon and the stars shine in the sky 4. Alas I am undone. 5. What is going to be done? 6 It is useless to talk much 7. Otherwise I shall strike you 8. O yes, I remember, it is exactly so. 9. There is no gain without pain. 10. Habit does not leave a man till death. 11. The baby is born afresh 12. Even a fool should not be disrespected, not to speak of a learned man. 13. I do not know

what to do next; whether I should stay in this town or leave it. 14. Thank God that thou art seen by me after a long time. 15 He took the Doctor's medecine for 15 days. 16. Either he is able to do it or his two sons, but not any body else. 17. Oh! I have found the book that I had lost. 18. When calamities befall a man, discrimination is the real wisdom.

(b) Translate ... . unseen passages :—

1 अधितिष्ठति लोकमाजन्मा स राजा। 2. मत्प्रियागमात् मम- कौथैव गतोऽस्मि। 3. माष्कमो वनं प्रविष्टः पथिकश्च सिंहं गतः। 4. वालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः तस्यपूजा विधातव्या। 5 मात्सर्यादस्य हि दोषेषु रतो गर्भो नराधमः। 6 शिशिरर्तौ बलवानिति मे मतिः। 7. अथ ते सर्वे जालमादाय उत्पतिताः। 8. शरीरेण समं यातं सर्वं मन्यत्र गच्छति। 9. यदभावि न तद् भावि भावि चेन्न तदन्यथा। 10. भो! न केवलं रूपं, शिल्पेऽप्यद्वितीया मालविका। 11. तात! लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये। 12. उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी। 13. वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनसुखम्। 14 इदानीं सुहृदं द्रष्टुमिच्छामो वयम्। 15. प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः। 16. ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि।

(c) Correct —

1. त्वन्निशं स मां निन्दति। 2 आसीत् दशरथ नामः राजा। 3. पाणी च पादौ च इति पाणिपादम्। 4. स सदैव मिथ्यां वदसि। 5. मा कदा मृषां वद। 6 मा दिशायां स्वाप्सीः। 7. हि धूमो दृश्यते अग्निरिहास्ति। 8. कुमारसं नारद मित्वोसि च।

EXERCISES XXIX.

(a) **Translate** ... .. सहित प्रत्ययः ।

1. Therefore we should not kill the sons of Dhritarastra. 2. When have you come? 3. Be kind every where. 4. Now walking, now riding he reached the capital. 5. Because every body longs for happiness. 6. Therefore, he should be punished. 7. Meals should not be taken twice under the sun. 8. Divide it into three parts. 9. All are gone one by one 10. How much water is there in the tank? 11. As is the anxiety so is the trouble. 12. I have told it hundred times. 13. O Sanjaya, what did they, my people and the sons of Pundu? 14. Snakes are going crookedly.

(b) **Translate** · unseen passages :—

1. तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति । 2 यः पौरजानपदानपमर्षितुं प्रयुक्तः स दूतः । 3. मानुषता सुलभो लघिमा । 4. यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि । 5. येन शुक्लीकृताः हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । 6 निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते । 7. कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि ।

EXERCISE XXX.

(a) **Translate** . .. आत्मनेपद ।

1. He entered the deep forest. 2. Fie upon those who wait upon richmen with a view to gain wealth

from them. 3 Bhima challenged Kichaka to a single combat 4. The Kalindi joins the Mohananda at Malda 5 This meaning does not apply here. 6. Having instrusted the protection of his family to the minister, the old king started off for holy place. 7 He does not worship any other god except Hari. 8. The sun's heat is so scorching that you can not go out without an umbrella.

(b) Translate ·· unseen passages :—

1. विजयेते रामलक्ष्मणौ मेघनादौ । 2 उषसि आत्मा हत-मङ्गलो मन्त्रिभिः सह समागच्छे । 3. हतोजना दुःख-शतानि भुङ्क्ते । 4. पारसिकाः सतो भेतुं प्रतस्थे स्वलजर्षभा । 5. यावत् प्रतापनिधि-राक्रमते न भानुः ।

(c) Correct :—

1. निविशति । सर्वं धार्मिकः । 2. धर्ममनुचरति मूढः । 3. गैलम् संगच्छति । 4. मुहूर्तमिव स्थित्वा वस्त्रमुपचकाम । 5. स मातुः संजानाति । 6. भुङ्क्ते राजा महीं यज्ञारम्भं भुनक्ति मानवः ।

EXERCISE XXXI.

(a) Translate ... ... परस्मैपद ।

1. All animals must die. 2. No creature dies untimely. 3. Virtue produces happiness and vice misery. 4. Fire does not burn it nor does not wind it. 5. We are imitating his faults only.

(b) Translate .. ... unseen passages :—

1 शोषयति शालिमातपः। 2 आचार्य्यः शिष्यं वेद मध्यापयति। 3. एतावदुक्त्वा विरराम रामः। 4 कम्पयति मेदिनी भूमिकम्पः। 5. सर्व्वाभिरनयाभिः कलाभिः चानुपकार तं वैशम्पायनः।

c) Correct :—

1. हिमवतो गङ्गा प्रवहते। 2. अन्यमुनिः पुत्र शोकेन अमरत्। 3. समीरणो वृक्षपत्राणि कम्पयते। 4 एतदुक्त्वा स राजा विरेमे।. 5 वैद्यः स्फोटकव्यारन्ते।

EXERCISE XXXII.

(a) Translate ... ... समास।

1. Nakula and Sahadeba blew conches *sughosha* and *monipuspaka*. 2. Vrikodar of terrible deeds, blow his mighty conch, *Poundra*. 3. Many other heroes, for my sake renouncing their lives, with divers weapons and missiles, and all well skilled in war 4. There are Kuntibhoja and Shaibya—bull among men 5. These do not wish to kill, even for the sake of the kingship of the three worlds 6. Therefore, I shall be going to another province. 7. O best of the twice-born ; know all those who are our chief

(b) Translate ... ... unseen passages :—

1. पादिपादं प्रक्षालयितुं स नदीं गतः। 2 ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्ज्जितवित्तौ स्वगृहं प्रति प्रस्थितौ। 3. देशान्तर मदृष्टां कां शिष्टजनवार्त्तां कथयिष्यसि ? 4. प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धौत-प्राव-

रणो धर्मबुद्धि-पुरःसरो धर्माधिकरणिकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच। 5. तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णप्रसन्नयोपार्जनं कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः। 6. द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययीभावः। तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः।